

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

В. О. КУЧЕР

НЕДІЙСНІ ПРАВОЧИНИ
ТА ЇХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ
НАСЛІДКИ

Навчальний посібник

Львів
2014

УДК 347.1
ББК 67.9(4Укр)304.1
К88

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 10 від 4 червня 2014 р.)*

Рецензенти:

Ю. О. Заїка, доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

Г. Б. Яновицька, кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

Кучер В. О.

К88 Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посібник / В. О. Кучер. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 344 с.

ISBN 978-617-511-165-9

Навчальний посібник присвячений вивченню інституту правочинів та їх недійсності. Висвітлено ознаки, умови дійсності правочинів; значну увагу приділено поняттю недійсних правочинів, їх правовій природі. Охарактеризовано види недійсних правочинів та їх цивільно-правові наслідки. Зауважено на правозастосовній практиці вирішення цивільних справ про визнання правочинів недійсними.

Запропоновані читачу ідеї ґрунтуються на теорії цивільного права та наукової думки, тому будуть цікавими для викладачів, практичних працівників (адвокатів, суддів, нотаріусів). Видання також буде корисним для студентів, курсантів, слухачів магістратури, які навчаються за спеціальністю «Правознавство».

УДК 347.1
ББК 67.9(4Укр)304.1

ISBN 978-617-511-165-9

© Кучер В. О., 2014
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2014

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
Розділ 1. ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ. НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ.....	7
ГЛАВА 1. ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ	
1.1. Поняття правочину.....	7
1.2. Умови дійсності правочину.....	13
ГЛАВА 2. ПРАВОВА ПРИРОДА НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ.....	23
2.1. Історико-правовий аналіз недійсних правочинів.....	23
2.2. Поняття та види недійсних правочинів, їх місце в системі юридичних фактів.....	46
2.3. Протиправність недійсних правочинів.....	68
2.4. Недійсні та неукладені правочини.....	80
Розділ 2. ВИДИ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ.....	91
ГЛАВА 3. ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ.....	92
ГЛАВА 4. ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ФОРМИ.....	125
ГЛАВА 5. ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ.....	150
ГЛАВА 6. ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ЗМІСТУ.....	196
Розділ 3. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ.....	241
ГЛАВА 7. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ.....	241
7.1. Правова природа наслідків недійсних правочинів.....	241
7.2. Види наслідків недійсних правочинів.....	257
Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (витяг).....	288
Постанова пленуму Верховного Суду України від 6.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».....	303
Постанова пленуму Вищого Господарського Суду України від 29.05.2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».....	316

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ЦК України** – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
- ГК України** – Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.
- СК України** – Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.
- ЗК України** – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
- ЦПК України** – Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р.
- КК України** – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
- КУпАП** – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.
- ЦК УРСР 1963 р.** – Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р.
- ЦК УСРР 1922 р.** – Цивільний кодекс Української СРР від 16 грудня 1922 р.

ПЕРЕДМОВА

Цивільне право є однією з фундаментальних галузей права, яку викладають у юридичних вишах і на юридичних факультетах вищих навчальних закладів за спеціальністю «Правознавство». Навчальний посібник є дослідженням одного з найважливіших інститутів цивільного права – інституту правочинів.

Складно переоцінити значення питань недійсності правочинів у період реформування законодавства, в процесі якого основна увага приділена механізмам захисту прав та законних інтересів учасників цивільного права.

Прийняття Конституції України зумовило новий етап розвитку українського суспільства в напрямі створення суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Розвиток економічних реформ в умовах соціальних та політичних змін держави сприяв виникненню й утвердженню нових договірних інститутів та розширенню сфери цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Це зумовило збільшення кількості недійсних правочинів. У зв'язку з цим одним із найважливіших завдань юридичної науки має бути наукова розробка положень, що визначають умови чинності правочинів.

Основою навчального посібника є результати дисертаційного дослідження «Нікчемні правочини», а також напрацювання, зроблені під час викладання навчальних дисциплін на кафедрі цивільного права та процесу. У роботі беруться до уваги рекомендації і побажання усіх зацікавлених осіб, висловлені під час читання лекційного курсу та проведення практичних занять із цивільного права.

У навчальному посібнику проаналізовано поняття, ознаки правочину, умови його дійсності. Детально охарактеризовано питання недійсності правочинів: правову природу недійсних правочинів, їх види, цивільно-правові наслідки.

Автором дано характеристику всіх недійсних правочинів, які закріплені у главі 16 Цивільного кодексу України «Правочини».

Перевагою праці є узагальнення судової практики. Наведені приклади судових рішень, в одних випадках, є яскравою хлюстрацією відсутності єдиного підходу до вирішення справ про визнання правочинів недійсними і застосування наслідків їх недійсності, в інших – слугують підкріпленням позиції автора щодо застосування норм цивільного законодавства.

Автор не залишив поза увагою законодавство України та зарубіжних країн і аналіз окремих теоретичних проблем цивільного права України.

Навчальний посібник містить не лише аналіз положень матеріального права інституту правочинів, а й зважає на шляхи подальшого реформування цивільного законодавства України. Праця цікава постановкою нових теоретичних і практичних проблем законодавства і його правозастосування, а також науковим підходом до вирішення дискусійних питань.

Навчальний посібник розрахований на викладачів, практичних працівників (адвокатів, суддів, нотаріусів), які цікавляться питаннями цивільного права. Видання також буде корисним для студентів, курсантів, слухачів магістратури, які навчаються за спеціальністю «Правознавство».

Розділ 1

ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВочИНУ. НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВочИНІВ

ГЛАВА 1

ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВочИНУ

1.1. Поняття правочину

Розробка розуміння правових категорій належить до важливих напрямків цивільного права. Традиційно юридична наука використовує це поняття в якості непорушних форм та категорій. Це пов'язано з тим, що воно є результатом узагальнення загальних і специфічних ознак правових явищ. Незмінність понять дозволяє їх застосовувати під час побудови правових норм. Використання постійних правових категорій у законодавчій діяльності сприяє однаковому тлумаченню законодавчих актів. Використання загальноприйнятих понять в юридичній практиці формує єдину термінологію, допомагає регулювати розбіжності сторін цивільно-правових спорів.

Інститут правочинів посідає одне з головних місць у системі цивільного права. Порівняно нетривалий період вільної економічної діяльності громадян України виявив низку проблем, пов'язаних із учиненням правочинів, їх дійсністю та недійсністю, наслідками недійсності. Тому на сучасному етапі розвитку цивільного права та становлення системи ринкових відносин в Україні, особливої актуальності набуває питання правочинів взагалі й договорів зокрема.

Виникає необхідність переосмислення окремих теоретичних положень про дійсність та недійсність правочинів.

Розширення сфери застосування цивільно-правового інституту правочину як правової категорії має прикладне значення для багатьох економічних та юридичних дисциплін. Дотепер немає одностайності у визначенні правочину як юридичного факту, нема і єдиного розуміння всього спектру недійсних правочинів та їх правової природи.

Правочин є одним із найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання та належить до найважливіших юридичних підстав виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин. Із правочинами пов'язані майже всі майнові правовідносини в державі. За їхньою допомогою громадяни та юридичні особи задовольняють свої інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Крім цього, правочини є правовою формою, що сприяє забезпеченню культурно-побутових потреб громадян, функціонуванню економіки тощо¹.

Правочин є одним із видів юридичних актів, який спрямований на досягнення правових наслідків. Він також є цивільно-правовою формою утворення економічних зв'язків суб'єктів підприємницької діяльності.

Традиційно в юридичній літературі під правочином розуміють вольові та правомірні дії юридичних і фізичних осіб, безпосередньо спрямовані на досягнення певного правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків².

Інститут правочинів регулюється главою 16 ЦК України. Правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України).

За попереднім цивільним законодавством (ЦК УРСР 1963 р.) дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, іменувалася угодою і регламентувалася главою 3.

---

¹ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 168.

² Енциклопедія цивільного права України; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2009. – С. 168.

У філологічному розумінні термін «угода» тотожний термінам «договір», «домовленість» кількох осіб. У зв'язку з цим термін «угода» неможливо застосувати до дії однієї сторони такої, як довіреність, заповіт, гарантія, відмова від спадщини, прийняття спадщини тощо. Такі дії суб'єктів цивільного права не зовсім вдало називати угодами.

Через те законодавець вжив термін «правочин», який охоплює за своїм граматичним змістом будь-які правомірні дії особи, які спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила і в окремих випадках, які встановлені законом, або за домовленістю з іншими особами, може створювати обов'язки для інших осіб.

Правочин можна граматично розділити на терміни, які визначають його зміст, як от «чинити право» або «правомірно чинити». Із самої дії випливає презумпція правомірності юридичного факту.

Правочину як одному із юридичних фактів, притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус суб'єкта цивільного права, юридичних дій, спрямованих на свідоме створення конкретного цивільно-правового результату для себе або інших осіб³.

На відміну від цивільного законодавства, господарське (зокрема, ГК України) надало перевагу традиційним термінам «договір» та «угода» (ст.ст. 144, 174, 182, 267). У кодексі не має вказівки на можливість застосування терміна «правочин».

Не внесли однозначності у вирішенні проблеми термінології положення СК України. У кодексі відсутній термін «правочин»; використовуються поняття «договір» (ст. 9), «шлюбний договір» (глава 10), «домовленість» (ст.ст. 63, 70), «угода» (ст. 100).

Від терміна «угода» остаточно не відмовився також ЦК України. Наприклад, відповідно до ст. 1267 ЦК України спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині за усною угодою щодо

---

³ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 14.

рухомого майна або за письмовою угодою щодо нерухомого майна чи транспортних засобів.

О. В. Дзера та С. М. Бєрвєно пропонують таке вирішення проблеми термінології та співвідношення понять «правочин», «договір», «угода», «домовленість». Базовим критерієм має слугувати положення ст. 11 ЦК України про те, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема є договори та інші правочини. Формально серед цих підстав не зазначені ні угоди, ні так звані «домовленості». Однак не можна не зважати на те, що численні спеціальні закони, нормативно-правові акти містять посилання на угоди в розумінні договорів, а також те, що розглядувані терміни стали звичними для населення і правознавців. Тому пропонується така концепція співвідношення зазначених термінів:

- 1) двосторонні й багатосторонні правочини є договорами і водночас угодами;
- 2) договори й угоди – тотожні поняття;
- 3) термін «домовленість» необхідно розуміти як договір чи угоду, якщо такої домовленості досягнуто з дотриманням вимог, встановлених для укладення договору⁴.

Аналіз літератури⁵ дає підстави виокремити такі, характерні для правочину, **ознаки**:

- 1) *правочином визнається не кожна дія, а вольова, яка спрямована на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків. Якщо буде встановлено, що дія була спрямована на якийсь інший результат, то така дія не буде визнаватися правочином. Так, якщо громадянин, порушуючи права інших суб'єктів, учиняє дію, то така дія хоча й створює зміну прав та обов'язків не буде вважатися правочином, оскільки вона спрямована на зовсім*

---

⁴ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзєри. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 13–14.

⁵ Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1946. – № 3–4. – С. 41–55; Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України / М. Гусак, В. Данішевська, Ю. Попов // Право України. – 2009. – № 6. – С. 114–120; Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отраднава // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 5–18 та ін.

інший результат – порушити чиясь право. Не будуть вважатися правочинами й правомірні дії, якщо вони були продиктовані іншими цілями. Особа гасить пожежу, рятує потопуючого, віддає знахідку її власникові – це дії, але вони виникли не з метою встановлення, зміни, припинення прав або обов'язків. Такі юридичні факти називаються вчинками. Під час здійснення вчинку правові наслідки виникають лише завдяки досягненню, вказаному в законі, результату, котрий не залежить від того, на що були спрямовані дії особи (ст.ст. 337, 338, 343 ЦК України);

2) *правочином визнається така дія, яка не лише мала на меті створити будь-який результат, а й призвела до встановлення, зміни, припинення цивільних прав та обов'язків.* Так, укладаючи заповіт, спадкодавець учиняє дію, спрямовану на встановлення для спадкоємців прав та обов'язків;

3) *правочином визнається дія юридично незалежних, рівноправних осіб.* Якщо працівник міліції вилучає у громадянина автомобіль із метою переслідування правопорушника, то така дія не буде вважатися правочином, тому що працівник міліції реалізував свої повноваження. Не будуть правочинами адміністративні акти органів державного управління, які хоча і породжують цивільні правовідносини (зобов'язання про передачу будівель та споруд між державними юридичними особами), але діють як власні акти суб'єктів адміністративного права. Ті особи, яким вони адресовані, повинні їх виконати незалежно від свого бажання;

4) *правочин може призвести до настання цивільно-правових наслідків і безпосередньо, і в поєднанні з іншими юридичними фактами.* Так, наприклад, договір купівлі-продажу в момент його укладання породжує обов'язок продавця передати майно у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти й сплатити за нього певну грошову суму. У деяких випадках учинення правочину є недостатньою умовою для встановлення прав і обов'язків. Наприклад, для виникнення права на перехід спадщини недостатньо одного заповіту, потрібне ще й відкриття спадщини, що можливе в день смерті спадкодавця. У цьому разі встановлення прав і обов'язків відбувається на підставі поєднання правочину (заповіту) і події – факту смерті, де правочин є одним із елементів юридичного складу;

5) *правочином може бути лише правомірна дія*. Оскільки законодавство пов'язує з учиненням правочину виникнення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків, то правочини належать до категорії юридичних фактів, як правомірні дії, які відповідають вимогам закону та іншим нормативно-правовим актам. Цим правочини відрізняються від неправомірних дій. Відсутність правомірності у вчиненому правочині зумовлює необхідність розглядати його як цивільне правопорушення, що впливає з системи юридичних фактів, де протиправні дії (правопорушення) протиставляються діям правомірним. Тому, якщо особа намагається досягнути бажаного правового результату, порушуючи права іншої особи, таку дію неможливо вважати правочином у зв'язку з відсутністю у ній правомірності.

Метою вчинення правочину є результат, на досягнення якого спрямована дія суб'єкта. Це набуття, зміна та припинення прав й обов'язків юридичних і фізичних осіб, шляхом реалізації правомірних дій. Правова мета, заради якої він учиняється, називається в науці цивільного права *підставою правочину* (causa). Наприклад, підставою договору найму є одержання речі в користування (для наймача) та одержання плати (для наймодавця). У разі відсутності такої мети неможливо говорити про найм.

Необхідним елементом будь-якого волевого акту є *мотив*. Мотив відповідає на запитання, чому особа ставить перед собою конкретну мету, для досягнення якої діє відповідно. Це психологічна підстава вчинення правочину. У зв'язку з тим, що мотив правочину не входить у його зміст, юридичного значення він не має.

Поняття «дії» у правочині охоплює й об'єктивний, й суб'єктивний елементи. Насамперед особа, яка вчиняє правочин, повинна мати намір його здійснити, що характеризує внутрішню волю особи відносно вчинення правочину, а також є суб'єктивною передумовою виявлення внутрішньої волі. Об'єктивним же елементом правочину є зовнішнє виявлення внутрішньої волі особи.

Трапляються випадки, коли для вчинення правочину волевиявлення одного чи декількох учасників правочину є недостатнім. За таких обставин правочин вважається вчиненим лише після здійснення реальних дій (передача грошових коштів, майна, вантажу і т. д.), які становлять об'єктивний елемент правочину.

Правочини тісно пов'язані із договорами не лише як складові цивільного права, але й як зобов'язальні правовідносини. Договір – це правочин двох або більше осіб, який спрямований на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Однак очевидним є те, що поняття «правочин» ширше, ніж поняття «договір», – коло правочинів не обмежується нормами цивільного кодексу та іншими законами. Кожен договір є правочином, але не кожний правочин є договором.

Учинення правочинів можливе і тоді, коли їх виникнення навіть не передбачене законом, проте й не суперечить йому. Останнє положення застосовується і для договору. Як і договір, правочин спрямований на досягнення певного правового результату і є актом волевиявлення особи.

Правочин, як і договір, є правомірною дією. Договір у всіх випадках повинен відповідати обов'язковим для сторін правилам, що встановлені законом та іншими правовими актами (імперативним нормам), які діють у момент його укладання. Договори, як і правочини, повинні укладатися суб'єктами цивільного обігу вільно: їхньою волею та згідно з їхніми інтересами, хоча бувають випадки укладання договору в обов'язковому порядку⁶.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що **правочин** – це правомірна вольова дія одного або декількох учасників цивільних правовідносин, учинена у встановленій законом або домовленістю сторін формі, і яка призводить до юридичних наслідків, на які вона спрямована.

1.2. Умови дійсності правочину

Для набрання правочином юридичної сили, він має відповідати умовам (вимогам) щодо його дійсності. *Дійсністю правочину* називається його можливість породжувати, змінювати або припиняти для його сторін цивільні права та обов'язки.

---

⁶ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 42–48.

Умови дійсності правочину – такі вимоги закону щодо змісту, дієздатності його сторін, спрямованості волі та відповідності її волевиявленню, а також форми вираження, яким повинен відповідати вчинений правочин.

Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, визначено у ст. 203 ЦК України.

Це вимоги щодо:

– змісту правочину, який не може суперечити ЦК України, іншим засадам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства, а також моральним засадам суспільства (ч. 1);

– дієздатності особи. Особа, яка вчиняє правочин повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ч. 2);

– волевиявлення учасника правочину. Воно має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3);

– форми правочину. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (ч. 4);

– правових наслідків правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5);

– прав та обов'язків батьків (усиновлювачів), які вчиняють правочин в інтересах дітей. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. 6).

Порушення зазначених вимог чинності правочину, за винятком вимоги щодо форми, є підставою його недійсності (ч. 1 ст. 215 ЦК України).

Однак, визначивши у ч. 4 ст. 203 ЦК України форму правочину як одну з умов дійсності правочину, законодавець у ч. 1 ст. 215 ЦК України не відносить недодержання встановленої законом форми правочину до підстави його недійсності. Така правова норма деякою мірою є суперечливою.

Так, згідно з ч. 1 ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми правочину, встановленої законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Отже, порушення сторонами умови щодо форми правочину тягне його недійсність, якщо в законі передбачено такий наслідок. Правильно зазначає М. М. Сібільов, необхідно вказати на відносний

характер такої підстави недійсності правочину, як порушення стороною (сторонами) вимог закону щодо форми правочину⁷.

Тому з метою узгодження норм ЦК України щодо вимог чинності правочину та підстав його недійсності ч. 1 ст. 215 ЦК України доцільно доповнити нормою такого змісту: «Недержання сторонами в момент вчинення правочину форми, встановленої законом, є підставою його недійсності лише у випадках, встановлених законом».

У теорії цивільного права сформувалися такі **групи умов дійсності правочинів**: законність змісту; дотримання форми правочину; відповідність внутрішньої волі та волевиявлення; здатність осіб, які вчиняють правочин, до його вчинення⁸.

Крім зазначених, до вимог чинності правочину також належить спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, які ним обумовлені. Учиняючи правочин (укладаючи договір), сторони повинні усвідомлювати характер своєї спільної дії та прагнути досягти тих правових наслідків, які обумовлені правочином (договором).

Розглянемо детальніше групи умов дійсності правочинів.

Законність змісту правочину. Зміст правочину визначається змістом волі сторін, а остання має відповідати змістові норм права. Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим законам України, які ухвалюються відповідно до Конституції України та ЦК України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим

---

⁷ Сібільов М. М. Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів) / М. М. Сібільов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 57. – С. 42.

⁸ Цивільне та сімейне право України: підручник / за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 187; Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 445.

у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства⁹.

Російський юрист І. А. Покровський у своїй праці «Основные проблемы гражданского права» зазначав, що приватним особам не може бути надана можливість йти проти закону і руйнувати встановлений державою порядок, тому недопустимий договір, який суперечить закону¹⁰.

Відповідно до ч. 3 ст. 6 ЦК України сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами.

Надаючи сторонам можливість відступити від положень актів цивільного законодавства, законодавець відповідно звузив і підстави для визнання договорів (правочинів) недійсними¹¹.

Правочин повинен також відповідати інтересам держави та суспільства – це є однією з найсуттєвіших і найменш визначених вимог закону до змісту правочину. Як зазначає В. І. Крат, на відміну від вимог, які є формально визначеними, така конструкція змодельована за допомогою оціночних категорій. Це, як наслідок, допускає надто широку варіативність в їх розумінні, особливо в контексті співвідношення із публічним порядком¹².

---

⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

¹⁰ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2001. – С. 251.

¹¹ Колісник В. Визнання недійсними правочинів у контексті встановлення Конституцією України демократизації правового регулювання цивільних відносин / В. Колісник, В. Яроцький, К. Гусаров, В. Янишен // Юридична газета. – 2006. – № 20. – С. 20.

¹² Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиби-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 284.

Крім цього, правочин також не має суперечити моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК України). Ця правова категорія, яка є підставою для визнання правочину недійсним, також є невизначеною, як й інтереси держави та суспільства. Її застосування значною мірою залежить від суб'єктивного розсуду суду.

Отже, законність змісту правочину – це відповідність умов правочину вимогам нормативних актів. Цю умову дійсності правочину необхідно поділити на дві складові: зміст правочину не повинен містити тих умов, які нормативні акти забороняють; зміст правочину не повинен містити тих умов, які суперечать інтересам держави та суспільства та моральним засадам.

Форма правочину. Для вчинення правочину недостатньо лише волевиявлення необхідно також його належно оформити. Цивільне законодавство допускає волевиявлення на словах (усно), на папері (письмова форма чи нотаріально посвідчена), а також шляхом конклюдентних дій або мовчання.

Конклюдентні дії – це дії особи, які свідчать про намір учинити правочин. Шляхом конклюдентних дій можна вчинити правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма (ч. 2 ст. 205 ЦК України). Наприклад, кидаючи жетон в автомат, особа виражає волю на укладення договору перевезення громадським транспортом (метро).

Мовчання визнається виявом волі вчинити правочин у випадках, передбачених законодавством. Так, відповідно до ст. 764 ЦК України, якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечення наймодавця впродовж одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором.

Усна (словесна) форма застосовується у всіх випадках, коли для цього виду правочину законом не передбачено іншу форму. Відповідно до ч. 1 ст. 206 ЦК України усно можуть учинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їхнього вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їхню недійсність.

Письмова форма є найпоширенішою формою правочину. Вона виражається в тому, що правочин учиняється шляхом фіксації

його змісту за допомогою письмового тексту і підписання особами, які його вчинили, або за дорученням іншою особою у випадках, визначених законом. До письмової форми прирівнюється вираження волі сторін за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку (ч. 1 ст. 207 ЦК України).

Письмова форма поділяється на просту письмову та нотаріально посвідчену.

Що стосується укладення договорів у письмовій формі, то у ЦК України у самостійній статті (ст. 207) визначено вимоги до письмової форми.

Передбачаються два способи письмового оформлення правочину. Письмовою формою буде вважатися таке оформлення правочину, яке забезпечує фіксацію змісту правочину: 1) в одному документі (довіреності, заповітів) або 2) в кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися учасники правочину.

Воля сторін може бути виражена також за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку, але за умови наявності достатніх ознак їхньої приналежності стороні цього правочину.

В умовах розвитку використання мережі електронних засобів зв'язку зростає значення правочинів, учинених у вигляді електронного документа.

Відповідно до ст. 5 Закону України від 22 травня 2003 р. «Про електронні документи та електронний документообіг» електронним документом є документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, охоплюючи обов'язкові реквізити документа¹³.

Його оригіналом є електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, зокрема з електронним цифровим підписом автора. У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа.

---

¹³ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р.: за станом на 19 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

Правовий статус правочину, вчиненого у вигляді електронного документа, характеризується тим, що його юридична сила не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму (ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Сформульований текст правочину обов'язково має бути підписаний стороною (сторонами). Підписання правочину – це скріплення тексту оригінальною позначкою, характерною лише цій особі. За допомогою підпису документа здійснюється ідентифікація особи, посвідчується її воля у правочині.

Фізичні особи підписують правочини власноручно. Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину в її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє (ст. 207 ЦК України).

Правочин юридичної особи підписується особами, які уповноважені на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства.

Учинення правочинів із застосуванням факсимільного відтворення підпису, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису можливе лише у випадках, встановлених цивільним законодавством, або за наявності письмової згоди сторін із зафіксованими у ній зразками відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

Електронний цифровий підпис використовується під час учинення правочину у вигляді електронного документа. Він є обов'язковим реквізитом електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного

документа іншими суб'єктами електронного документообігу. Накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа (ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Законодавець у ст. 208 ЦК України визначає випадки, коли правочин має бути вчинений у письмовій формі. Це правочини між юридичними особами; між фізичною та юридичною особою, за винятком тих, що повністю виконуються в момент учинення; правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, за винятком тих, що повністю виконуються в момент учинення; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Низка правочинів, що вчинені в письмовій формі, мають бути нотаріально посвідчені. Відповідно до ч. 1 ст. 209 ЦК України правочин підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

Відповідність внутрішньої волі (бажання здійснити правочин) та волевиявлення (зовнішнього виявлення внутрішньої волі). Єдність волі та її виявлення – підстава для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки як такої, що має юридичне значення.

Відомо, що воля є виявом психічної саморегуляції поведінки особи, волевиявлення – зовнішнє вираження волі. Загальною ознакою є факт, що відповідність між внутрішньою волею й зовнішнім волевиявленням є необхідною умовою дійсності правочину.

Наявність вад внутрішньої волі або відсутність внутрішньої волі пов'язані з неправомірною поведінкою інших осіб. Внутрішня воля одного з учасників може сформуватися під впливом таких негативних факторів, як помилка, обман, насильство та погроза, зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною та збіг тяжких обставин (ст.ст. 229, 230, 231, 232, 233 ЦК України).

Це призводить до відсутності єдності волі та волевиявлення учасників правочину (договору). Воля та волевиявлення розходяться також під час укладення фіктивного та удаваного правочинів (ст.ст. 234, 235 ЦК України).

Здатність осіб, які вчиняють правочин, до його вчинення.

Для дійсності правочину повинна бути також дотримана умова суб'єктивного складу, яка передбачає належну правоздатність та дієздатність осіб, що його вчиняють.

Законодавство встановлює, що від імені осіб, визнаних недієздатними, а також від імені неповнолітніх, які не досягли 14 років, правочини вчиняють опікуни (піклувальники), батьки та всиновителі (ст.ст. 31, 39 ЦК України). Закон наділяє малолітніх осіб віком до 14 років правом самостійно укладати дрібні побутові правочини.

Частково дієздатні особи віком від 14 до 18 років і обмежено дієздатні внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами токсичними речовинами, азартними іграми тощо можуть учиняти правочини за згодою батьків, усиновителів та піклувальників (опікунів) (ст.ст. 32, 36 ЦК України).

Особи віком від 14 до 18 років за ЦК України не досягли повної дієздатності, але закон зважає на те, що вони можуть отримувати заробітну плату, стипендію, і надає їм право розпоряджатися своїми доходами, здійснювати авторські або раціоналізаторські пропозиції і промислові зразки, право на свої відкриття. Правочини, які виходять за межі дрібних побутових, вимагають згоди батьків чи їхніх піклувальників.

Особи, дієздатність яких обмежена внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, можуть учиняти правочини з розпорядження майном, а також одержувати заробітну плату, пенсію або інші види доходів і використовувати їх лише за згодою піклувальника, за винятком дрібних побутових правочинців.

Цивільна дієздатність юридичних осіб виникає одночасно з цивільною правоздатністю – з моменту створення, тобто дня державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК України). Із цього моменту юридична особа має можливість учиняти правочини (укладати договори).

Відповідно до ч. 3 ст. 91 ЦК України дієздатність юридичних осіб у певних сферах підприємницької діяльності виникає лише після отримання у встановленому порядку відповідної ліцензії.

Як зазначає О. В. Дзера, дієздатність юридичних осіб може обмежуватися законом (наприклад, юридичних осіб, утворених

об'єднанням громадян, політичними партіями) або засновниками юридичних осіб відповідно до установчих документів¹⁴.

Реалізуючи свою правосуб'єктність шляхом укладення договорів, юридична особа набуває суб'єктивних цивільних прав та обов'язків та здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону або через представників. Останні мають бути наділені такими повноваженнями за належно оформленою довіреністю. Відповідно до ст. 246 ЦК України довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи.

У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК України). Так, відповідно до ч. 1 ст. 122 ЦК України, якщо ведення справ доручено окремим учасникам повного товариства, інші учасники можуть учиняти правочини від імені товариства за наявності у них довіреності, виданої учасниками, яким доручено ведення справ товариства.

Відповідно до ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

Відсутність в учасника правочину достатньої дієздатності може перешкодити настанню за правочином очікуваного результату, зокрема призвести до визнання його недійсним.

---

¹⁴ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 20.

Так, апеляційний господарський суд не погодився з позицією місцевого господарського суду. Постановою від 13.11.2007 р. рішення місцевого господарського суду скасовано, прийнято нове, яким позов задоволено. Ухвалюючи рішення про визнання договору недійсним, колегія суддів зазначила, що постанова місцевого господарського суду про визнання банкрутом позивача та призначення ліквідатором арбітражного керуючого була скасована, тому на момент підписання договору купівлі-продажу в нього були відсутні повноваження ліквідатора, а значить повноваження на підписання договору. Отже, договір купівлі-продажу зі сторони продавця підписаний не уповноваженою особою. Постановою Вищого Господарського Суду України від 19.02.2008 р. постанову апеляційного господарського суду залишено без змін¹⁵.

ГЛАВА 2

ПРАВОВА ПРИРОДА НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

2.1. Історико-правовий аналіз недійсних правочинів

Інститут правочинів відрізняється досконалою юридичною технікою. Ознайомлення з цією технікою в історичному аспекті повчальне і має практичне значення для сучасного науковця та юриста. Володіння юридичною технікою необхідне для правильного формулювання правових категорій і проблем, законодавчої роботи, правильного розуміння, тлумачення і застосування законів.

Поняття правочину було відомо ще з античних часів, коли юридична наука тільки зароджувалася. Найбільш розвинене це

---

¹⁵ Узагальнення практики перегляду судових рішень у справах про визнання правочинів недійсними. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.journal.yurpayintel.com.ua/2009/2/article08/>.

поняття було в Стародавньому Римі, де юристи відрізнялися високим ступенем знань і в галузі права, і інших сферах людської діяльності.

Беззаперечним фактом є закладення у більшість правових систем існуючих держав приватно-правових принципів римського цивільного права або його окремих положень.

Римські юристи першими створили сувору спеціальну термінологію, якою сьогодні користується весь світ, розробили юридичні категорії і поняття, заснували і розвинули метод юридичного мислення, довели до вражаючих тонкощів вираження таких понять. Тому усі поняття континентального цивільного права є римськими, а більшість інститутів регламентуються так само, як дві тисячі років тому в Римі¹⁶.

У римському праві для позначення поняття «правочин» вживалися терміни «negotium», «actum», «actus».

Для римських юристів юридична угода – це дозволене виявлення волі сторони, яка безпосередньо спрямована на які-небудь юридичні наслідки (виникнення, перенесення, припинення, зміну, збереження права)¹⁷.

Правовій системі Стародавнього Риму були відомі такі правочини, як купівля-продаж, найм речей, доручення, товариство, підряд, цесія і багато інших із тих, що існує і застосовується в сучасному праві.

Відомим римським юристам було поняття недійсності юридичного акту. Як зазначає Д. О. Тузов, у римському праві налічувалось приблизно 30 термінів, які означали те, що ми сьогодні розуміємо під недійсністю, нікчемністю, оспорюваністю тощо¹⁸.

Римське право недійсні правочини поділяло на нікчемні й оспорювані.

---

¹⁶ Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія / С. Д. Гринько; за наук. ред. Є. О. Харитоновна. – Хмельницьк: Хмельницький університет управління та права, 2012. – С. 8.

¹⁷ Барон Ю. Система римського права; пер. Л. Петражицького. Випуск перший. Книга 1. Общая часть. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 108.

¹⁸ Тузов Д. О. Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции / Д. О. Тузов. – М.: Статут, 2007. – С. 168.

Нікчемність означало ненастання юридичних наслідків правочину через недоліки в його складі. Відсутність правового ефекту для нікчемних правочинів виражалось як визнання правочину неіснуючим¹⁹.

Оспорюваність передбачала втрату юридичної сили правочину тільки за вимогою особи, якій надано спеціальне право оспорювання.

Якщо правочин вважався нікчемним, то подальше усунення підстави його нікчемності не надавало йому дійсності. Навіть бажання самих сторін надати сили нікчемному правочину не мало значення: за необхідності потрібно було вчинити новий правочин.

Що стосується оспорюваних правочинів, то вони отримували повну силу, якщо зацікавлені особи відмовлялися від їхнього оспорювання, у випадку, коли минав строк позовної давності, а також відбувалося підтвердження правочину сторонами (*ratihabitio*).

Юридичну чинність правочин набував лише за умови дотримання встановлених законом обов'язкових вимог:

- *законність*. Зміст договору, що укладався, не мав суперечити нормам права, «добрим звичаям», а також повинен був мати соціальну і господарську мету. Недійсні були також правочини, заборонені законом. Так, договір підряду з вбивцею не породжував правових наслідків. Навіть, якщо мета окремого акту законна (наприклад, зовнішня форма договору про продаж вбивці зброї), але незаконна загальна мета – правочин буде недійсним²⁰.

Поряд із протизаконним правочином був правочин, що суперечив моралі (наприклад, недійсне зобов'язання не вступати в шлюб)²¹;

- *право- і дієздатність сторін*. Неправоздатність сторони вказувала на недійсність правочину. Так, будь-який договір із рабом ні за яких обставин не породжував правового ефекту. Недієздатність сторони теж означало недійсність договору: душевнохво-

---

¹⁹ Дождев Д. В. Римское частное право / под ред. В. О. Нерсесянца. – М.: ИНФРА М-Норма, 1997. – С. 126.

²⁰ Там же. – С. 129–133.

²¹ Салаватов Ф. Р. История и современное понимание правового института недействительных сделок / Ф. Р. Салаватов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=809

рий не міг ефективно відчужувати речі, власником якої він залишався, незважаючи на наявність психічної хвороби. Також недійсними вважались договори малолітніх²²;

- *форма волевиявлення.* Недотримання форми договору, що вимагалася законом, призводило до його недійсності. У римському праві застосовувались такі форми волевиявлення: манципація (символічний акт фіксації переходу права власності від однієї особи до іншої, у разі якого річ в присутності п'яти свідків і вагаря передавалася набувачеві під час проголошення певних словесних форм та виконання обряду з вагами з мідним злитком), стимуляція (обіцянка заплатити певну суму або зробити що-небудь, що виголошувалась в урочистій обстановці в присутності претора), усна, письмова форма договорів, мовчання, конклюдентні дії²³.

Правочини у стародавньому Вавилоні укладались у письмовій формі на спеціальних глиняних табличках. Викладення сутності, змісту договору на табличці забезпечувало довготривале зберігання юридичних документів, які в такому вигляді дійшли до наших днів.

Однак піклування про надійність і тривалість збереження документів зумовили потребу в появі ще гарантованішої форми – таблички з конвертом: табличка з текстом посипалася глиняним пилом і поміщалася в глиняну оболонку, на якій ще раз повторювався текст і ставилася печатка²⁴;

- *реальне виконання дій, що становлять предмет договору.* Договір вважався дійсним, якщо його можна було виконати. Неможливість дії могла бути фізичною, юридичною і моральною. Прикладом фізичної неможливості є договір про політ на Місяць у Стародавньому Римі. Якщо предметом договору купівлі-продажу була річ, вилучена з обороту, – це юридична неможливість виконання

---

²² Дождев Д. В. Римское частное право / под ред. В. О. Нерсисянца. – М.: ИНФРА М-Норма, 1997. – С. 127.

²³ Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник / О. А. Підпригора. – К.: Вища школа, 1995. – С. 163.

²⁴ Выменец С. П. Историко-правовые аспекты становления и развития института нотариата. Российский и международный опыт / С. П. Выменец. – СПб.: Академия общественных связей, 2000. – С. 10.

договору. Договір вважався неможливим морально, якщо він суперечив загальноприйнятим звичаям (наприклад, зобов'язання виконати роль зводні)²⁵;

- *свобідне волевиявлення сторін*. Ідеальним є договір, в якому збігаються воля і спосіб її волевиявлення. Правочини, укладені внаслідок обману, насильства, примусу, помилки, вважались дійсними до моменту визнання їх недійсними, тобто визначались римськими юристами як оспорювані²⁶.

Помилкою вважалося неправильне уявлення однієї сторони про будь-які речі чи дії. Суттєвими помилками, які впливають на можливість визнання договору недійсними, вважались:

- помилки в характері договору (*error in negotio*), тобто помилка в суті договору;

- помилки в предметі договору (*error in corpore*). (Продавець зобов'язаний був повідомити покупця про всі недоліки раба, а саме: хвороби, недоліки, чи був він утікачем тощо. У разі неповідомлення покупця про вказані обставини, договір визнавався недійсним та раб повертався продавцю)²⁷;

- помилки в особі контрагента (*error in persona*). (Не міг укласти договір підопічний без опікуна²⁸);

- помилка в праві, тобто незнання законів. Однак помилки в праві прощалися жінкам, солдатам, неповнолітнім та жителям провінцій.

Договором, укладеним внаслідок обману (*dolus*), вважалося навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання його до укладення не вигідного для нього договору.

Договір, укладений внаслідок примусу, міг бути двох видів: укладений внаслідок насильства (*vis absoluta*) та погрози (*metus*). Погроза могла стосуватися честі, свободи, а також самого життя. Немає необхідності, вважали римські юристи, розбиратися в тому, наскільки особа, якій погрожували, повинна була проявити сміли-

---

²⁵ Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник / О. А. Підпригора. – К.: Вища школа, 1995. – С. 164.

²⁶ Там само. – С. 161–163.

²⁷ Дигести Юстиніана: переклад з латинського / отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2004. – Т. IV. – С. 96.

²⁸ Там же. – С. 49.

вість і готовність до опору. Необхідно зважати на те, що і найсміливіший міг схилитися до дій, що суперечить його волі, інтересу, моральним принципам. Водночас не можна вважати поняттям «погрози» просте побоювання щодо будь-яких несприятливих наслідків²⁹.

Сучасний стан понятійного апарату інституту правочинів є наслідком історичної трансформації цивільного права України. Найважливішою пам'яткою давньоруського права справедливо вважається «Руська Правда», в якій вміщено давні норми звичаєвого права та «княжі устави». Слово «правда» тут означає «закон». «Руська Правда» мала три редакції – коротку, розширену та скорочену, в кожній з яких відображені певні періоди розвитку феодалізму в Київській Русі.

Коротка редакція «Руської Правди» – найдавніша (XI ст.). Розширена «Правда» об'єднала вже систематизовані правові норми (кінець XI – початок XIII ст.). Скорочена редакція «Руської Правди» була створена на основі розширеної редакції у XVI–XVII ст. Цей факт засвідчує, що «Руська Правда» існувала ще тривалий час після розпаду Київської держави, мало того були спроби доповнити її новими нормами звичаєвого права, судової практики з урахуванням реалій самого життя.

«Руська Правда» не виокремлювала норми цивільного права, а регулювала і цивільні, і кримінальні відносини. Велика кількість її списків підтверджує той факт, що під час користування нею з'являлися прогалини, тобто були відсутні норми, які б регулювали суспільні відносини в певний період розвитку держави.

Руська Правда знала договори купівлі-продажу, позики, зберігання, особистого найму, а також заповіт. Серед найдавніших видів договорів були договори («ряди») купівлі-продажу. Вони регулювали загальний порядок торговельних відносин, а також окремі важливі процедури купівлі-продажу (челядина, продажу себе в рабство, установлення добросовісного придбання речі). Якщо хтось продавав чужу річ, то договір вважався недійсним.

---

²⁹ Салаватов Ф. Р. История и современное понимание правового института недействительных сделок / Ф. Р. Салаватов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=809

Вона переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків³⁰.

Для договору купівлі-продажу періоду кінця XVII і першої половини XVIII ст. були характерні: обман, помилка і примус, допущені під час укладання договору, що були підставою для його анулювання. Продавець, як передбачалося, повинен був гарантувати покупцеві захист від претензій на покупку з боку третіх осіб.

Початком формування цивільного права в Україні вважається створення в XVI ст. Статутів Великого Князівства Литовського, в яких намітився, хоча і дещо приблизний, але все ж достатньо виражений поділ права на галузі³¹. Перший із статутів – «Старий», прийнятий 1529 року, – був першим загальним кодексом Литовської держави, до складу якої входила Україна. За своєю структурою і змістом він був близький до «Руської правди»³².

Оскільки його норми були досить архаїчними, 1566 року був прийнятий другий статут – «Волинський», який поширювався на Волинь, Поділля і колишнє Київське князівство.

Третій статут, названий «Новим», був прийнятий 1588 року і значну увагу приділив договірному праву. Цей статут визначав форму і порядок укладення договорів. Усі договори сторони повинні були укладати, як правило, у присутності свідків і з виконанням деяких символічних дій і обрядів³³.

На відміну від Древньоруського права, яке широко використовувало усну форму договорів, Третій статут встановлював у вигляді загального правила вимоги письмової форми³⁴. Така форма

---

³⁰ Правда русская: Комментарии / под ред. Б. Д. Грекова. – М.: Изд-во академии наук СССР, 1947. – С. 379, 385.

³¹ Харитонов Е. О. Цивільне право: Приватне право. Цивілістика. Фізичні особи. Юридичні особи. Речове право. Зобов'язання. Види договорів. Авторське право. Представництво / Е. О. Харитонов, Н. А. Санахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 53.

³² Там само.

³³ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 187.

³⁴ Харитонов Е. О. Цивільне право: Приватне право. Цивілістика. Фізичні особи. Юридичні особи. Речове право. Зобов'язання. Види договорів. Авторське право. Представництво / Е. О. Харитонов, Н. А. Санахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 54.

була обов'язковою, наприклад, для договору позики на загальну суму понад «десять коп грошей». Коли ж договір позики на більшу суму не був оформлений письмово, боржник мав право сплатити кредиторів «тільки десять коп грошей». Ще суворіші вимоги передбачав закон для правочинів щодо землі. У разі продажу або дарування маєтків той, хто їх продавав або дарував, мусив скласти запис, скріпивши його своєю печаткою і поставивши підпис, та ще й треба було запросити трьох-чотирьох свідків шляхетського походження зі своїми печатками. Потім цей запис вносили до книги замкового суду. В іншому разі договір не набував юридичної сили³⁵.

Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). У складанні збірника було використано першоджерела: Литовський статут 1588 р., правові книги магдебурзького і хелмського права, гетьманські універсали, окремі російські законодавчі акти, реальну практику козацьких судів, українське звичаєве право.

Зобов'язальне право Гетьманщини, яке було детально відрегульоване в «Правах, за якими судиться малоросійський народ», має незаперечну історичну цінність, оскільки є виразником рівня розвитку соціально-економічних відносин та правової культури українського народу. Зобов'язання в Гетьманщині виникали на підставі правочинів (договорів, контрактів). Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату (на виникнення, зміну, припинення прав і обов'язків), для певних осіб відбувалися за їх згодою, бажанням, тобто за їхньою волею. Такі правочини «Права, за якими судиться малоросійський народ» називали двосторонніми, оскільки для їх виконання вимагалось волевиявлення двох сторін. Заборонялося укладати договори (контракти) без згоди іншої сторони, а якщо такий договір все ж таки був укладений, то він визнавався недійсним³⁶.

---

³⁵ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – С. 187.

³⁶ Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998. – С. 23–24.

Договором вважався вольовий акт, тобто він міг виникнути тільки з волі сторін, який породжував певні права і обов'язки³⁷. Юридичної сили договір набирав за таких умов:

- *за наявності волі, спрямованої на його укладення.* Воля виявлялася у згоді сторін прийняти на себе певні обов'язки згідно з договором³⁸. Саме собою, волевиявлення договору ще не породжувало. Необхідною була здатність до волевиявлення, а її в Гетьманщині мали не всі. Істотно обмежувались у цій здатності «невільні люди», що становили нижчий стан і були безправними. Для волевиявлення вимагалась також і дієздатність, якої не мали неповнолітні, психічно хворі, недорозвинені, особи зі значними фізичними вадами – глухі, німі, сліпі³⁹;

- *законність договору,* тобто визначення правомірності змісту договору, що укладався між сторонами. Договір не повинен був суперечити чинним законам і народним звичаям⁴⁰;

- *дотримання відповідної форми договору.* Договір повинен бути оформлений належно. Через це вимагалось дотримання відповідної форми, що передбачалася законом або договором і невиконання якої призводило до визнання недійсності правочину. «Права за якими судиться малоросійський народ» передбачали обов'язкову письмову форму для боргових зобов'язань на суму 12 і понад рублів для дарування, якщо ціна дару вища 100 рублів, а також для всіх договорів, предметом яких було нерухоме майно⁴¹;

- *явка та реєстрація запису до урядових (судових) книг письмових договорів.* Це положення з'явилося в Україні одночасно з рецепцією магдебурзького права. Спочатку явка й запис до урядових книг приватно-правових договорів мали на меті зафіксувати їх на майбутнє, як доказ у судовому процесі. Але згодом запис набув іншого значення: з одного боку, – під час записів приватних

---

³⁷ Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998. – С. 31.

³⁸ Вислобоков К. А. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / К. А. Вислобоков. – К.: Книга, 1997, глава 14, арт. 5, п. 1–2.

³⁹ Там само. – К.: Книга, 1997, глава 12, арт. 1, п. 10.

⁴⁰ Там само. – К.: Книга, 1997, глава 14, арт. 1, п. 2.

⁴¹ Там само. – К.: Книга, 1997, глава 14, арт. 15, п. 1–2.

договорів уряд перевіряв їх форму, правоздатність і дієздатність учасників договору та його зміст, внаслідок чого записані до урядових книг договори набували значення формальних, нотаріальних актів; водночас сила посвідчення переносилася з оригіналу на офіційний витяг договору з урядової актової книги. З іншого боку, запис до урядових книг набув значення затвердження договору та визначення моменту його дійсності: приватні договори, неподані до запису, вважалися домашніми і не мали повної доказової сили⁴², тобто вважалися недійсними;

- *мета (предмет) договору і можливість його виконання.*

Мета – це його матеріальна основа, яка зумовлювала укладення договору⁴³.

«Права за якими судиться малоросійський народ» зазначали також, що обов'язок щось дати або виконати, зроблений на словах, жартома або в п'яному стані, не мав законної сили, якщо не був підтверджений письмово⁴⁴. Договори, що мали на меті умови непристойності, суперечні праву і справедливості, або укладені під примусом, зокрема і ті, що були закріплені в письмову форму, як і обіцянка батьків подарувати щось дітям, вважалися недійсними⁴⁵.

Соціально-економічний розвиток суспільства призвів до того, що законодавці виявилися не в змозі врахувати і відобразити в праві все зростаюче різноманіття договорів та соціально значущих актів поведінки. Водночас логіка цивільного обороту вимагала визнати юридичну силу за будь-яким актом поведінки, що відповідав його нормальному розвитку і не порушував законів. З'явилася ідея закріплення в праві єдиного узагальненого поняття для договорів і соціально значущих односторонніх актів поведінки. З'являється нова правова категорія – «правочин».

Вже в кінці XVIII і початку XIX ст. юридична думка, вирішуючи проблему щодо системи юридичних фактів, чітко протиста-

---

⁴² Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 1998. – С. 33–34.

⁴³ Там само. – С. 35.

⁴⁴ Вислобоков К. А. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / К. А. Вислобоков. – К.: Книга, 1997, глава 14, арт. 16, п. 1.

⁴⁵ Там само. – К.: Книга, 1997, глава 14, арт. 16, п. 2.

вляла поняття «правопорушення» і «правочин», розрізняла односторонній правочин і договір.

Знаменною подією у розвитку цивільного права України першої половини XIX ст. було прийняття і введення в 1840–1842 рр. Зводу законів Російської імперії, до складу якої входила Україна, у 10 томі якого вперше систематизовано цивільне законодавство. Із цього моменту російське цивільне законодавство розвивається як самостійна галузь права, а 10 том стає своєрідним цивільним кодексом⁴⁶.

Згідно зі Зводом законів цивільних предметом договору могли бути майно або дії осіб, а його мета не повинна суперечити законам, громадському порядку та «благочинню» (ст. 1528)⁴⁷.

Форма договору була усною чи письмовою. Письмова форма договору могла бути, за термінологією закону, домашньою, нотаріальною, явочною та кріпосною. Акти могли посвідчувати нотаріуси або маклери, а в округах губерній, де їх не було, ці обов'язки покладалися на суди або поліцейські управління⁴⁸. Якщо сторони не дотримувалися вимог закону про форму, то договір визнавався недійсним. Наприклад, ст. 1068 Зводу законів цивільних для заповіту передбачала нотаріальну форму. Якщо заповіт був укладений домашнім порядком, тобто не був нотаріально посвідчений, то він визнавався дійсним лише у випадку, коли був внесений заповідачем для зберігання в Опікунську Раду, або у Відділення Канцелярії Ради громадського об'єднання, або в Піклувальний комітет цього об'єднання. В іншому випадку заповіт визнавався недійсним.

Договір вважався дійсним, якщо його учасники володіли повною дієздатністю. Так, Звід законів цивільних визначав недійсними правочини, вчинені малолітніми (особами, які не досягли 14 років) або неповнолітніми (особами до 21 року) без згоди їх опікунів і піклувальників, також правочини психічно хворих та божевільних⁴⁹.

---

⁴⁶ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 2000. – Том 1. – С. 365.

⁴⁷ Свод законов Российской империи. – СПб.: Государственная типография, 1887. – Т. 10, ч. 1. – С. 205.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же. – С. 189–190.

Звід законів визнавав договори продажу недійсними, якщо в продавця майно перебувало в користуванні або в тимчасовому і пожиттєвому користуванні, а право власності на майно належало іншому⁵⁰. Продавати майно дозволялося лише у випадках, коли воно знаходилось у дійсному володінні або на яке продавець мав право власності.

Також визнавалися недійсними договори продажу майна, яке знаходилось під заставою в кредитних установах, опікою або описане⁵¹. Продаж майна малолітніх допускалось лише на «життєві припаси» і речі. Не допускався продаж срібла, золота і дорогоцінного каміння, лише за винятком сплати боргів, які перейшли малолітньому у спадок⁵².

Крім загальних правових наслідків недійсності договорів, закон визначав і спеціальні наслідки у вигляді притягнення до кримінальної відповідальності. Так, ст. 1406 Зводу законів цивільних містила загальну норму притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за продаж і купівлю, вчинені всупереч «законним заборонам». Своєю чергою, ст. 1415 конкретизувала її і передбачала притягнення осіб до кримінальної відповідальності за продаж маєтку, який знаходився під опікою чи описом. Проданий маєток повертався назад попередньому власнику, а покупець мав право вимагати повернення заплачених коштів і відшкодування шкоди з продавця. Якщо шкода не була повністю відшкодована, то її зобов'язувались відшкодувати члени і секретар організації, де маєток знаходився під опікою чи описом і які допустили протизаконний продаж. Крім того, члени, секретар, наглядач, писар притягались до кримінальної відповідальності залежно від розміру їхньої участі у цьому упуцненні.

Також Звід законів цивільних встановлював недійсність договорів і зобов'язань, які були спрямовані на досягнення мети, забороненої законом. До них закон у ст. 1529 відносив договори з метою розірвання законного шлюбу, з метою спричинення шкоди

---

⁵⁰ Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1887. – Том 10, часть 1. – С. 189.

⁵¹ Там же. – С. 190–191.

⁵² Там же. – С. 41.

державній казні, договори з метою присвоєння особі такого права, якого за своїм станом вона мати не могла⁵³.

Недійсними вважалися договори, укладені внаслідок помилки, примусу та обману. Цивіліст Д. І. Мейер розробив класифікацію помилок, а саме: помилка могла стосуватися особи, самого договору, його мотивів та предмета договору. Своєю чергою, недійсність договору за предметом міг бути в таких випадках: а) помилка стосувалася тотожності предмета; б) помилка стосувалася існування предмета; в) помилка щодо кількості предметів; г) помилка щодо якості предмета⁵⁴.

У наукових працях тогочасного історичного періоду вченими наводилися практичні приклади, коли договір визнавався недійсним. Це могли бути суб'єктивні (неповноліття) і об'єктивні обставини (продаж чужої речі), а також причини, що є у внутрішній стороні договору (наприклад, істотна помилка) або у зовнішній (недотримання форми).

Наступним кроком розвитку інституту недійсних правочинів був Проект Цивільного уложення 1905 р. Проект передбачав можливість укладення правочинів і в усній, і в письмовій формі, за винятком тих договорів, для яких в законі передбачалась «особлива форма під страхом недійсності» (ст. 57), маючи на увазі нотаріальний порядок їх посвідчення.

Проект не використовував поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Замість терміна «нікчемний правочин» використовувалось поняття «недійсний правочин», якому протиставлявся правочин, який «може бути оспорений як недійсний» (ст. 60 Проекту)⁵⁵.

Щодо поділу недійсних правочинів, цивілісти кінця XIX – початку XX ст. вважали, що нікчемність правочину порушує безпосередньо публічний інтерес, а оспорюваність – приватний.

---

⁵³ Свод законов Российской империи. – СПб.: Государственная типография, 1887. – Т. 10, ч. 1. – С. 205.

⁵⁴ Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. / по исправлен. и допол. 8-му изд., 1902. [Изд. 2-е, испр.] / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 2000. – Часть 1. – С. 503.

⁵⁵ Проект гражданского уложения Российской империи 1905 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/3942>

Стаття 94 Проекту Цивільного уложення встановлювала недійсність правочинів, що суперечили закону, моралі або суспільному порядку. До таких недійсних правочинів належали правочини про перевезення контрабанди, створення протизаконного товариства; правочини, які обмежували невід’ємні права особи, особисту свободу і судовий захист, виборче право, право зміни місця проживання, право вступу в шлюб, а також правочини, які мали на меті усунення або послаблення відповідальності за спричинення комусь шкоди за обман, злий умисел⁵⁶.

Особливу увагу Проект Цивільного уложення звертав на правочини, укладені недієздатними особами. Так, стаття 93 передбачала недійсність правочину, вчиненого в стані розумового розладу або в такому стані, в якому особа не могла діяти свідомо і розуміти значення своїх дій. Для визнання його недійсним не вимагалось визнання особи недієздатною, також акту освідчення її комісією, наявність опікуна. Стан розумового розладу або безсвідомості сам собою передбачав недійсність правочину, укладеного такою особою. До таких станів А. Л. Саатчиан відносив сп’яніння, втрату свідомості, доведення до безсвідомості⁵⁷.

Проект уперше в законі ввів поняття мнимого і удаваного договорів. У статті 1587 він закріпив такі норми: «договір, укладений лише для виду (мнимий договір), визнається недійсним»; «договір, укладений під видом іншого договору (удаваний договір), обговорюється по правилам про той договір, який сторони в дійсності мали намір заключити»⁵⁸.

Оспорені як недійсні могли бути правочини, вчинені під впливом примусу, істотної помилки або обману. Волевиявлення визнавалося вираженням під впливом примусу, якщо воно пов’язувалося з насильством, позбавленням волі, катуванням або погрозою заподіяння особистої чи майнової шкоди особі, яка вчиняє правочин, або кому-небудь з її близьких.

---

⁵⁶ Гражданское уложение. Проект. Т. 1: С объяснениями / А. Л. Саатчиан; под ред. И. М. Тютрюмова. – СПб.: издание «Законоведение», 1910. – С. 90–100.

⁵⁷ Там же. – С. 98.

⁵⁸ Проект гражданского уложения Российской империи 1905 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/3942>

Помилка вважалася істотною, коли вона стосувалася істотних ознак предмета правочину, істотних якостей особи, якщо малося на увазі виявити волю щодо певної особи. Помилка в спонукальній причини до вчинення правочину не вважалася підставою до визнання правочину недійсним.

Обманом вважалися дії, які підпадали під кримінальний закон, а також будь-яка дія, заява або замовчування, яким будь-хто навмисно вводив іншого в оману, або завідомо підтримував його в стані омани з метою схилити до вчинення правочину.

До обману належали також випадки вчинення правочину під впливом тяжкої обставини, коли особа, зловживаючи належною їй владою, користуючись довірою або слабкістю волі, нуждою або нещастям, укладала надмірно невігідну для іншої сторони угоду (ст.ст. 60–66).

Законодавством того часу також передбачалася можливість визнання недійсним частини правочину, яка не тягне недійсності інших його частин. Заслугує на особливу увагу питання про перехід недійсного правочину в дійсний. Нікчемні правочини надалі не могли бути визнані дійсними, тоді як окремі оспорювані правочини могли визнаватися дійсними. Це пов'язувалося з його схваленням правомочними особами, коли правочин відповідав всім його істотним умовам.

Наслідком недійсного правочину була двостороння реституція, яка передбачала приведення його сторін у первинний стан.

Проект Цивільного уложення так і не став чинним законом, але його значення не варто применшувати, оскільки на його основі розроблявся ЦК УСРР 1922 р., який був прийнятий 16 грудня – через місяць після прийняття ЦК РСФСР⁵⁹, і копіював його структуру і змістом. Він ґрунтується на принципах розширеного застосування державного втручання в приватноправові відносини і широко застосовував конфіскаційні санкції до учасників цивільних правовідносин⁶⁰.

---

⁵⁹ Гражданский кодекс РСФСР 1922 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitutions.ru/archives/4844>

⁶⁰ Харитонов Е. О. Цивільне право: Приватне право. Цивілістика. Фізичні особи. Юридичні особи. Речове право. Зобов'язання. Види договорів. Авторське право. Представництво / Е. О. Харитонов, Н. А. Саніахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 53.

Крім цього, однією з особливостей тогочасного зобов'язального права було застосування статей Кримінального кодексу за порушення цивільних договірних відносин.

Кодекс уперше на законодавчому рівні визначив поняття «правочин» як дію, спрямовану на виникнення, зміну і припинення цивільних правовідносин. Кодексом детально було регламентовано умови дійсності, форму і наслідки визнання правочинів недійсними.

Правочини з порушенням обов'язкової письмової форми (якщо наслідок недодержання форми прямо зазначений у законі та визначає його недійсність – ст. 29); вчинені з метою суперечною закону або в обхід закону, а також, коли спрямовані на заподіяння очевидної шкоди державі (ст. 30); вчинені особою, що цілком позбавлена дієздатності або тимчасово перебуває в такому стані, що вона не може розуміти значення своїх дій (ст. 31); вчинені за згодою сторін лише для вигляду, без наміру спричинити юридичні обов'язки (ст. 34); вчинені з наміром приховати інший правочин (у цьому випадку застосовувались положення, що стосувалися того правочину, який дійсно був на увазі – ст. 35); вчинені малолітніми особами⁶¹ вважалися недійсними з моменту вчинення.

Суд міг визнати недійсним правочин, вчинений особою під впливом обману, погроз, насильства, або внаслідок зловмисної угоди його представника із контрагентом, або внаслідок помилки, що має істотне значення (ст. 32). Недійсним за вимогою потерпілої сторони або державних органів чи громадських організацій також міг бути визнаний правочин, учинений під впливом крайньої потреби на вкрай не вигідних умовах (ст. 33).

Недійсний правочин міг бути визнаним недійсним повністю або в частині. Відповідно до ст. 37 ЦК УСРР 1922 р. недійсні частини правочину не зачіпали інших його частин, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення недійсних частин.

---

⁶¹ Советское гражданское право / Л. К. Архиппов, А. Г. Власова, В. Н. Можейко и др.; [под ред. И. Б. Новицкого]. – М.: Государственное издание юрид. лит., 1959. – С. 83.

Особливу увагу необхідно звернути на наслідки недійсних правочинів: кожна зі сторін зобов'язана була повернути другій все одержане за недійсним договором.

Відповідно до ст. 400 ЦК УСРР 1922 р. особа, яка безпідставно збагатилася, зобов'язана була повернути або відшкодувати всі доходи, які вона здобула або повинна була здобути з безпідставно отриманого майна з того часу, коли дізналася або повинна була дізнатися про безпідставність збагачення.

Окремими нормами передбачалися спеціальні наслідки недійсних правочинів. Якщо правочин був визнаний недійсним із підстав, передбачених ст. 30 ЦК УСРР 1922 р. (вчинений із метою, суперечною закону; в обхід закону; був спрямований на заподіяння очевидної шкоди державі), жодна зі сторін не вправі була вимагати від іншої повернення виконаного за договором; безпідставне збагачення стягувалось у дохід держави (ст. 147).

Відповідно до ст. 148 ЦК УСРР 1922 р. у випадку недійсності правочину, вчиненого недієздатною особою, до сторін застосовувалась двостороння реституція: кожна зі сторін зобов'язана повернути все одержане за договором.

Крім цього, дієздатна сторона була зобов'язана відшкодувати недієздатній особі майнову шкоду, завдану внаслідок укладення такого договору.

У разі визнання договору недійсним, як такого, що вчинено під впливом обману, насильства, погроз або внаслідок зловмисної угоди представника однієї сторони з іншою стороною (ст. 32), крайньої потреби на вкрай не вигідних умовах (ст. 33), потерпіла сторона мала право вимагати від контрагента повернення всього виконаного за договором. Інша сторона такого права не мала. Безпідставне збагачення потерпілої сторони стягувалось в дохід держави (ст. 402).

У статті 29 ЦК УСРР 1922 р., яка визначає наслідки недотримання форми правочину, було зазначено, що недотримання письмової форми за загальним правилом не тягне недійсність. Недійсність правочину виникала лише у разі, коли такий наслідок недотримання форми прямо зазначений у законі. Якщо такий наслідок не був передбачений нормою права, то у разі спору в суді не допускалися показання свідків на підтвердження правочину, а лише

письмові докази⁶². Це правило не було закріплене в ЦК УСРР 1922 р., а зазначалось лише у коментарях.

Наслідки порушення форми правочину, якої вимагав закон, були закріплені в ст. 151 ЦК УСРР 1922 р., згідно з якою кожна зі сторін зобов'язана була повернути другій все одержане за договором.

Необхідно звернути увагу на істотні недоліки регулювання інституту недійсних правочинів у ЦК УСРР 1922 р., зокрема ст. 30. Наслідками правочинів, учинених із метою суперечною закону, або в обхід закону, а також спрямованих на заподіяння шкоди державі (ст. 30), кодекс визначав визнання їх недійсними з вилученням усього переданого за таким правочином у дохід держави. У практиці застосування цієї статті кодексу сричиняло труднощі. Вказані в законі підстави недійсності були визначені недостатньо точно. Стаття 30 кодексу не розрізняла порушення закону за ступенем заподіяної шкоди.

Тому така тяжка санкція – звернення виконаного в дохід держави застосовувалась також і у випадках незначних правопорушень, які полягали лише у порушенні норми закону⁶³, і не підпадали під інші статті кодексу, які визначали недійсність правочинів. Наприклад, позастатутні правочини юридичних осіб, тобто правочини, які не належали до предмета діяльності⁶⁴.

Також статтею 30 кодексу не бралися до уваги вина сторін під час учинення протизаконного правочину. Застосування принципу вини в цих випадках призводило до звернення майна невинуватої сторони в дохід держави⁶⁵.

---

⁶² Гражданский кодекс советских республик. Текст и практический комментарий [под ред. А. Малицкого]. – К.: Государственное издание Украины, 1923. – С. 42–43.

⁶³ Гражданское право / А. М. Белякова, С. Н. Братусь, Б. И. Комаров и др.; [под ред. С. М. Корнеева, П. Е. Орловского]. Том 1. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 205.

⁶⁴ Вильнянский С. Лекции по советскому гражданскому праву / С. Вильнянский. – Х.: Изд-во Харьковского государственного университета, 1958. – С. 162.

⁶⁵ Гражданское право / А. М. Белякова, С. Н. Братусь, Б. И. Комаров и др.; [под ред. С. М. Корнеева, П. Е. Орловского]. Том 1. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 205–206.

Усі ці та низка інших недоліків виправила друга кодифікація цивільного законодавства, проведена в СРСР та його колишніх союзних республіках на початку шістдесятих років XX ст. Правочини за ЦК УРСР 1963 р. іменувалися угодами. ЦК УРСР 1963 р. згрупував усі норми недійсності правочинів і правових наслідків їх укладення в одну главу 3 «Угоди», а також ввів загальну норму недійсності правочину, який не відповідав вимогам закону (ст. 48).

Правові наслідки недійсності угод передбачались у ч. 2 ст. 48 кодексу, згідно з якою сторони зобов'язувались повернути одна одній все одержане за угодою, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах. За ЦК УСРР 1922 р. двостороння реституція передбачала лише повернення одержаного за договором. За неможливості такого повернення відшкодування вартості у грошах не передбачала.

Стаття 47 ЦК УРСР 1963 р. визначила, що недотримання простої письмової форми, що вимагається законом (ст. 44), позбавляє сторони права в разі спору посилатись для підтвердження правочину на показання свідків, а у випадках, прямо зазначених в законі, тягне недійсність із визначеними у ч. 2 ст. 48 кодексу наслідками.

Кодекс сформулював у ст. 47 норму, згідно з якою невиконання вимог закону про нотаріальне оформлення угод обумовлює їх недійсність, чим розширив можливість застосування наслідків недодержання їхньої нотаріальної форми. Своєю чергою, у ЦК УСРР 1922 р. це правило поширювалось лише на договори. Також ЦК УСРР 1922 р. не допускав визнання повно або частково виконаного правочину, що потребує нотаріального оформлення, дійсним, якщо друга сторона ухиляється від такого оформлення. Нове законодавство внесло ясність у цій ситуації, ввівши норму, згідно з якою за вимогою сторони, яка виконала угоду, суд вправі визнати цю угоду дійсною без подальшого нотаріального оформлення⁶⁶.

У ЦК УРСР 1963 р. також були введені статті, які визначали недійсність угод юридичної особи в суперечності з встановленими

---

⁶⁶ Цивільний кодекс України. Цивільний процесуальний кодекс України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К., 1996. – № 2. – С. 17.

цілями її діяльності (ст. 50) та угод неповнолітнього, крім дрібних побутових (ст. 51).

Щодо правочинів, укладених юридичною особою в суперечності із встановленими цілями її діяльності, то їх правовими наслідками згідно з ст. 50 ЦК УРСР 1963 р. було застосування двосторонньої реституції або недопущення реституції залежно від змісту і спрямування умислу угоди юридичної особи. Якщо юридична особа мала мету, що була завідомо суперечна інтересам держави і суспільства, то до неї застосовувались наслідки, передбачені в ст. 49 (звернення виконаного до належного на відшкодування виконаного в дохід держави).

Стаття 30 ЦК УСРР 1922 р., яка встановлювала недійсність правочинів, учинених із метою, суперечною закону, в обхід закону і спрямовані на заподіяння очевидної шкоди державі, була замінена на статтю 49 «Недійсність угоди, укладеного з метою, суперечною інтересам держави і суспільства».

Стаття 49 ЦК УРСР 1963 р., на відміну від ст. 30 ЦК УСРР 1922 р., врахувала суб'єктивний критерій під час укладення такого правочину: до сторони, яка під час укладення правочину діяла з умислом на досягнення наслідків, завідомо суперечних інтересам держави і суспільства, застосовувалися конфіскаційні санкції. Санкція застосовувалася до винної сторони, а невинувата – поновлювалася у попередньому становищі. За наявності умислу в двох сторін, такі санкції застосовувалися і до одної, і до іншої сторони. За відсутності умислу в обидвох сторін, до сторін правочину застосовувалися наслідки, визначенні в ч. 2 ст. 48 кодексу (двостороння реституція)⁶⁷.

В якості однієї з важливих умов застосування санкції ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. кодекс враховував також стан, в якому угода знаходилась до часу, коли вона стала об'єктом судового вирішення⁶⁸. Так, ЦК УСРР 1922 р. передбачав звернення в дохід держави лише виконаного за недійсним правочином, внаслідок чого від застосування конфіскаційних санкцій могла бути звільнена винна сторона

---

⁶⁷ Иоффе О. С. Новый гражданский кодекс РСФСР / О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1965. – С. 70.

⁶⁸ Там же. – С. 71.

у договорі, яка, своєю чергою, цей договір не виконала. Новий кодекс вніс зміни у ці неточності: в разі виконання угоди однією стороною з другої сторони стягувалося в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного⁶⁹.

Недійсними також вважалися угоди, укладені неповнолітнім, який не досяг п'ятнадцяти років, крім дрібних побутових угод (ст. 51 ЦК УРСР 1963 р.); укладені громадянином, визнаним недієздатним через душевну хворобу або недоумство (ст. 52). За позовом зацікавленої особи могла бути визнана недійсною угода, укладена неповнолітнім віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років без згоди його батьків (усиновителів) або піклувальника (ст. 53 ЦК УРСР 1963 р.); угода (крім дрібної побутової) укладена без згоди піклувальника громадянином, обмеженим у дієздатності внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами (ст. 54). У разі виконання таких угод, кожна зі сторін зобов'язана була повернути другій стороні все одержане, а за неможливості повернення одержаного в натурі відшкодувати його вартість у грошах. Крім цього, дієздатна сторона зобов'язана була відшкодувати другій стороні понесені нею витрати, втрату або пошкодження її майна, якщо вона знала або повинна була знати про недієздатність другої сторони.

Недійсною за рішенням суду могла бути визнана угода, укладена громадянином, хоч і дієздатним, але який у момент її укладення перебував у такому стані, коли він не міг розуміти значення своїх дій або керувати ними (ст. 55 ЦК УРСР 1963 р.). Крім двосторонньої реституції, стороні, яка в момент укладення угоди не могла розуміти значення своїх дій або керувати ними, відшкодувалися другою стороною понесені витрати, втрата або пошкодження її майна, якщо вона знала або повинна була знати про такий стан особи, що уклала з нею угоду.

За позовом сторони, яка діяла під впливом помилки, в судовому порядку могла бути визнана угода, укладена внаслідок поми-

---

⁶⁹ Цивільний кодекс України. Цивільний процесуальний кодекс України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К., 1996. – № 2. – С. 17.

лки (ст. 56 ЦК УРСР 1963 р.). Водночас помилка повинна була мати істотне значення: неправильне сприйняття стороною суб'єкта, предмета, інших істотних умов угоди, що вплинуло на її волевиявлення, при відсутності якого за обставинами справи можна було вважати, що угода не була б укладена⁷⁰.

Крім двосторонньої реституції, сторона, за позовом якої угода визнавалася недійсною, вправі була вимагати від другої сторони відшкодування витрат, втрати або пошкодження свого майна, якщо б довела, що помилка виникла з вини другої сторони. Якщо це не було доведено, особа, за позовом якої угода визнавалася недійсною, зобов'язана була відшкодувати другій стороні понесені нею витрати, втрату або пошкодження її майна.

Окрема стаття кодексу визначала правові наслідки угоди, укладеної внаслідок обману, насильства, погрози, зловмисної угоди представника однієї сторони з другою стороною, а також угоди, яку громадянин був змушений укласти на дуже не вигідних для себе умовах внаслідок збігу тяжких обставин (ст. 57 ЦК УРСР 1963 р.). Потерпіла сторона за таким правочином поверталася у попереднє становище, а майно, одержане за угодою потерпілим від другої сторони (або належне йому), зверталось в дохід держави. За неможливості передати майно в дохід держави в натурі – стягувалася його вартість. Крім того, потерпілому відшкодовувалися другою стороною понесені ним витрати, втрата або пошкодження його майна.

Поняття обману, насильства, збіг тяжких обставин не розкривалися кодексом, проте ці поняття були визначені у Постанові Пленуму Верховного Суду від 28 квітня 1978 р. № 3 «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними». Обман – умисне введення в оману учасника угоди шляхом повідомлення відомостей, що не відповідають дійсності, або замовчування обставин, що мають істотне значення для угоди, що укладається. Насильством вважалось фізичний або психологічний вплив на особу учасника угоди або його близьких із метою спонукання його до укладення

---

⁷⁰ Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду від 28 квітня 1978 р. № 3 (втратила чинність). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-78>

угоди. Збігом тяжких обставин вважався такий майновий або особистий стан громадянина чи його близьких (крайня нужденність, хвороба т. ін.), які примусили укласти угоду на вкрай не вигідних для нього умовах. Погроза могла бути підставою для визнання угоди недійсною, коли відповідно до обставин, які відбулися на момент укладення угоди, були підстави вважати, що відмова учасника угоди від її укладення могла завдати шкоду його законним інтересам⁷¹.

Стаття 58 ЦК УРСР 1963 р. визначала недійсною угоду, укладену без наміру створити юридичні наслідки (мнима угода), а також угоду, укладену з метою приховати іншу угоду (удавана угода).

Незважаючи на здобутки ЦК УРСР 1963 р., кодекс не вносив вичерпного переліку умов дійсності правочину, не було законодавчо закріплено поділу недійсних правочинів на оспорювані та нікчемні (наукою цивільного права такий поділ проводився ще до прийняття ЦК УСРР 1922 р.), відсутні були положення презумпції правомірності правочину тощо.

У законодавстві не повно визначались наслідки недійсних правочинів. Наприклад, не було чітко визначено, чи повинна особа в разі відсутності вини під час заподіяння збитків іншій стороні вчиненим недійсним правочином нести цивільно-правову відповідальність у вигляді відшкодування цих збитків. Для того, щоб дати відповідь на це запитання, необхідно було звертатись до інших розділів цивільного законодавства, зокрема до глави, яка регулювала зобов'язання, що виникали внаслідок заподіяння шкоди.

Також не було визначено зміст окремих видів недійсних правочинів. Наприклад, ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. визначала недійсність угоди, укладеної з метою, суперечною інтересам держави та суспільства. До правочинів, які кваліфікувались за цією статтею, застосовувались наслідки у вигляді стягнення виконаного або належного на виконання у дохід держави, хоча не було регламентовано, які дії повинні підпадати під цю статтю.

---

⁷¹ Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду від 28 квітня 1978 р. № 3 (втратила чинність). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-78>

Акти радянського цивільного законодавства, що тимчасово зберігали свою чинність після розпаду СРСР, уже не могли задовольняти потреби економічного обороту, який зазнав істотних змін. У зв'язку із цим у багатьох країнах, що входили до складу колишнього Радянського Союзу, почалися активні законопроектні роботи в цій галузі, зокрема було започатковано розроблення проектів нових цивільних кодексів, яка проводилася на принципово нових концептуальних засадах, під кутом бачення цивільного права як права приватного⁷².

Положення Конституції України, ухваленої 28 червня 1996 р., стали орієнтирами для законотворчої діяльності в галузі вдосконалення цивільного законодавства, а ухвалений 16 січня 2003 р. ЦК України збагатив інститут правочинів новими підходами та правовими конструкціями.

2.2. Поняття та види недійсних правочинів, їх місце в системі юридичних фактів

Поняття недійсних правочинів. Забезпечити суб'єктам цивільного права набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків не можуть ті правочини, які визнаються недійсними. У науці цивільного права не має єдиного поняття недійсності правочину. Відсутній єдиний підхід щодо існування термінів «недійсність правочину», «нікчемний правочин», «оспорюваний правочин».

Недійсний правочин – ненастання завдяки закону тих юридичних наслідків, яких сторони бажали досягти своїми діями під час укладення правочину⁷³.

---

⁷² Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – С. 16–19.

⁷³ Рясенцев В. А. Лекции на тему: «Сделки по советскому гражданскому праву» (1-я и 2-я) / В. А. Рясенцев. – М., 1951. – С. 17; Советское гражданское право: учебник: в 2 ч. / Т. И. Илларионова, М. Я. Кирилова, О. А. Красавчиков и др.; под ред. О. А. Красавчикова. – М.: Высш. шк., 1985. – Ч. 1. – С. 235.

Недійсність правочину вказує на ненастання правових наслідків, характерних для того чи іншого виду правочинів, оскільки недійсні правочини не створюють юридичних наслідків, крім тих, які пов'язані з його недійсністю.

Даючи визначення недійсним правочинам, Є. О. Харитонов зазначає, що це є дії суб'єктів цивільного права, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, але не породжують бажаних сторонами юридичних результатів унаслідок невідповідності вчинених дій вимогам закону⁷⁴.

Під час учинення недійсного правочину сторони, зазвичай, прагнуть досягти обумовленого правового результату. Наприклад, у разі вчинення правочину, що порушує вимоги закону щодо обов'язкової письмової чи нотаріальної форми (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України); учинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221) або недієздатною фізичною особою (ст. 226); учинення правочину без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224) тощо.

Незважаючи на волю сторін, такі правочини після вчинення породжують наслідки їх недійсності.

Проте існують недійсні правочини, під час учинення яких сторони не мають будь-яких намірів набути, змінити або припинити цивільні права та обов'язки. Наприклад, фіктивний правочин, у сторін якого не має волі до настання правових наслідків, що обумовлюються таким правочином.

Отже, ґрунтуючись на юридичному змісті **недійсних правочинів**, їх можна визначити як *дії суб'єктів цивільного права, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, або вчинені без наміру створення правових наслідків, які у зв'язку з порушенням умов чинності правочину не породжують правових наслідків із моменту вчинення*. Такі правочини породжують інші наслідки, визначені в законі, які сторони не бажали досягнути.

Порушення умов чинності правочину є підставою його недійсності.

---

⁷⁴ Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саниахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 213.

Види недійсних правочинів. До недійсних правочинів належать правочини: 1) *недійсні самі собою* та 2) *недійсні через рішення суду*⁷⁵.

Цивільний кодекс України вперше закріпив поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані; ЦК УСРР 1922 року⁷⁶ та ЦК УРСР 1963 р.⁷⁷ не встановлювали поділу недійсних правочинів.

Нікчемний правочин є одним із видів недійсних правочинів. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України правочин є нікчемним, якщо його недійсність встановлена законом. Тому визнання його недійсним судом не вимагається.

Нікчемні правочини можуть не виконуватися його сторонами без будь-яких негативних наслідків.

Недійсність нікчемного правочину збігається з його виникненням. Тому можна погодитися з Д. І. Мейєром, що такий правочин юридично існувати не може, а лише фактично⁷⁸.

Поняття «нікчемний» в українській мові вживається в багатьох значеннях, зокрема, такий, що позбавлений цінності, значення⁷⁹.

Термін «нікчемність» вказує на відповідний наслідок: правочин не встановив, не змінив, не припинив цивільні права та обов'язки. Нікчемний правочин не породжує тих правових наслідків, які бажали його учасники, проте виникають наслідки, які пов'язані з його недійсністю і визначені у ст. 216 ЦК України.

Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його

---

⁷⁵ Советское гражданское право. Часть первая / В. Г. Вердников, Н. А. Безрук, В. А. Рясенцев; под ред. В. А. Рясенцева. – В.: ВЮЗИ, 1960. – С. 179.

⁷⁶ Цивільний кодекс Української СРР від 16 грудня 1922 року зі змінами і допов. станом на 1 червня 1927 року. – Х.: Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1927. – 220 с.

⁷⁷ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року зі змінами і допов. станом на 15 листопада 2001 року // Кодекси України. – К.: Укр. інформ.-правовий центр НВП «Форум», 2001. – № 6. – 174 с.

⁷⁸ Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. / по исправлен. и допол. 8-му изд., 1902. [Изд. 2-е, испр.]. – М.: Статут, 2000. – С. 204.

⁷⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 623.

дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Такий правочин називається **оспорюваним**.

Одноєю з ознак, яка відрізняє оспорюваний правочин від нікчемного, є презумпція його правомірності, що діє з моменту вчинення такого правочину.

Натомість стосовно нікчемного правочину діє презумпція недійсності. Правочин, який може бути оспорений, надає зацікавленій особі можливість звернутися до суду з позовом про визнання його недійсним. Але таке звернення ще не означає, що воно буде задоволено судом і оспорюваний правочин буде визнано недійсним, оскільки позивач може не довести під час судового розгляду справи обґрунтованості своїх вимог.

Термінологічний поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані заслуговує критичних зауважень. Як зазначає І. Б. Новицький, нікчемність вказує на правовий наслідок, а оспорюваність – на можливість перетворення дійсного правочину в недійсний. Оспорюваний правочин після його оспорювання стає нікчемним, тому, на його думку, термін «нікчемний правочин» є умовним. Для вирішення суперечок щодо недійсних правочинів автор запропонував таку термінологію: нікчемні правочини доцільно називати абсолютно недійсними, а оспорювані – відносно недійсними⁸⁰.

Термінологія нікчемних (абсолютно недійсних) і оспорюваних (відносно недійсних) правочинів широко використовується в цивілістичній науці⁸¹.

---

⁸⁰ Новицький І. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 70.

⁸¹ Власова А. Г. Сделки. Представительство. Исковая давность: учеб. пособие / А. Г. Власова. – М.: Заоч. ин-т сов. торговли, 1970. – С. 13; Гражданское право Украины: учебник: в 2 ч. / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. – Х.: Основа, 1996. – Ч. 1. – С. 228; Эйдинова Э. Б. Сделки в нотариальной и судебной практике / Э. Б. Эйдинова. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 21; Єрьоменко Г. В. Недійсні угоди / Г. В. Єрьоменко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2002. – Т. 4. – С. 114; Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть: курс лекций / В. А. Тархов. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1997. – С. 223; Харитонов Е. О. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представи-

Незважаючи на критичні зауваження щодо доцільності такого поділу недійсних правочинів, як зазначає А. Томілін, поява в цивільному кодексі правил про нікчемні правочини можна пояснити у загальному правильному бажанні законодавця зумовити повагу до закону і забезпечити неухильне дотримання його вимог під час учинення правочинів⁸². Вирішення проблеми термінології недійсних правочинів має важливе значення насамперед для правильного розуміння закону, і, як наслідок, для правильного його застосування.

Термін «абсолютно недійсний» для нікчемного правочину потребує уточнення, а поняття «відносно недійсний» для оспорюваного правочину є дещо сумнівним. І. Б. Новицький насамперед акцентує на наслідках, які породжують оспорювані (у випадку їх оспорювання в суді) та нікчемні правочини. Це наслідки, яких не бажали сторони в момент учинення правочину. Але в момент учинення оспорюваний правочин, на відміну від нікчемного, є дійсним і породжує правові наслідки, характерні для правочинів цього виду. До виникнення спору його учасники набувають прав і обов'язків шляхом вступу в цивільні правовідносини. Водночас, якщо позов про визнання правочину недійсним заявлений не буде або буде заявлений після закінчення строку позовної давності, правочин, який може бути оспорений у суді зацікавленими особами, залишається дійсним.

Оскільки зі змісту правочину, який може бути оспорений зацікавленими особами, не можна встановити умов його недійсності, то він нічим не відрізняється від будь-якого іншого правочину. Це пов'язано з тим, що дійсність будь-якого правочину ґрунтується на презумпції його правомірності. Так, відповідно до ст. 204 ЦК України правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо

тельство: учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 157; Цивільне право України: підручник: у 2-х ч. / Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. М. Борисов та ін.; за ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2000. – Ч. 1. – С. 164; Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 186.

⁸² Томилин А. К вопросу о ничтожных и оспоримых сделках / А. Томилин // Юридический мир. – 1998. – № 4. – С. 44–45.

не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Як зазначає М. М. Агарков, оспорюваність правочину означає, що правочин дійсний за умови, що він не буде оспорений відповідними особами⁸³.

Отже, *правильніше було б оспорювані правочини називати відносно дійсними (умовно-дійсними), акцентуючи на їх дійсності в момент учинення та презумпцію правомірності правочину (ст. 204 ЦК України).*

Це пов'язано з тим, що до моменту визнання судом такого правочину недійсним, він вважається дійсним і про його відносну недійсність взагалі не йдеться.

Як зазначає І. Б. Новицький, поки оспорювання правочину можливе, але ще не здійснене, є стан невизначеності⁸⁴.

Дійсність таких правочинів є нестійкою, нестабільною. Це пов'язано з тим, що оспорювані правочини до моменту встановлення їх недійсності в судовому порядку мають ознаки і нікчемних правочинів, і дійсних⁸⁵.

Якщо на основі вчиненого правочину виникає спір, то заінтересовані особи подають до суду позов про захист порушених прав шляхом визнання правочину недійсним, і в разі задоволення позову відбувається їх захист. У такому випадку оспорюваний правочин нічим не відрізняється від нікчемного, оскільки він за рішенням суду вважається недійсним зі зворотною силою – з моменту його вчинення.

До нього, як і до нікчемного правочину, застосовуються наслідки недійсності правочинів. Отже, відносна дійсність оспорюваного правочину у випадку оспорювання його дійсності та ухвалення судом рішення про недійсність правочину перетворюється в нікчемність.

Тому, крім широко вживаної класифікації правочинів, можна визначити іншу, в основу якої покласти ступінь їх недійсності.

---

⁸³ Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Сов. государство и право. – 1946. – № 3–4. – С. 48.

⁸⁴ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 68.

⁸⁵ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 56.

Це правочини *недійсні* (як в силу закону, так і в силу судового рішення) та *відносно дійсні* (ті, які можуть бути оспорені).

Для нікчемних правочинів твердження, що такий правочин є абсолютно недійсним, є загальноприйнятим⁸⁶. Але у ЦК України передбачено випадки, коли нікчемні правочини можуть бути визнані судом за позовом заінтересованої особи дійсними (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226). У такому разі йдеться про «оздоровлення» нікчемного правочину. Інакше кажучи з «правового ніщо» нікчемний правочин стає дійсним і породжує права і обов'язки для його учасників.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. визначав лише один випадок, коли правочин із порушенням нотаріальної форми міг бути визнаний судом дійсним (ч. 2 ст. 47)⁸⁷. Але загальноприйнятим залишалось твердження, що всі нікчемні правочини є абсолютно недійсними.

Отже, нікчемний правочин із порушенням обов'язкової нотаріальної форми, який міг бути визнаний судом дійсним за позовом заінтересованої особи, теж належав до абсолютно недійсних правочинів.

Отже, термінологія цивільного права не розрізняє нікчемних правочинів, що є абсолютно недійсними і не можуть за жодних обставин бути визнані дійсними, та нікчемних правочинів, що в момент учинення є недійсними, але за позовом заінтересованої особи можуть бути «оздоровлені» і визнані судом дійсними.

Щоб вирішити проблему термінології нікчемних правочинів, необхідно класифікувати нікчемні правочини залежно від можливостей настання для його сторін цивільних прав та обов'язків і поділяти їх на **відносно нікчемні** та **абсолютно нікчемні**.

---

⁸⁶ Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отрадна // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 5; Советское гражданское право: учебник: в 2 ч. / Т. И. Илларионова, М. Я. Кирилова, О. А. Красавчиков и др.; под ред. О. А. Красавчикова. – М.: Высш. шк., 1985. – Ч. 1. – С. 241; Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 186.

⁸⁷ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року зі змінами і допов. станом на 15 листопада 2001 року // Кодекси України. – К.: Укр. інформ.-правовий центр НВП «Форум», 2001. – № 6. – 174 с.

До абсолютно нікчемних належать такі нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом і які за жодних обставин не можуть породжувати для його сторін правових наслідків.

Наприклад, правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК України; правочин, що порушує публічний порядок – ст. 228 ЦК України тощо.

До відносно нікчемних правочинів належать такі правочини, які за позовом зацікавлених осіб можуть бути визнані судом дійсними, а саме:

– укладений усно правочин, для якого законом установлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, якщо одна зі сторін учинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК України);

– односторонній правочин із недодержанням нотаріальної форми, якщо він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України);

– договір із недодержанням нотаріальної форми, якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК України);

– правочин, який учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 221 ЦК України);

– правочин, який у визначених законом випадках учинений без дозволу органу опіки та піклування, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України);

– правочин, який учинений недієздатною фізичною особою, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Відносно нікчемні правочини мають певні особливості. Так, якщо в оспорюваних правочинах є позов про визнання їх недійсними, то у відносно нікчемних правочинах для настання визначених

законом цивільних прав та обов'язків може бути пред'явлений позов про визнання їх дійсними⁸⁸.

Цивільним законодавством у визначених законом випадках допускається можливість визнання нікчемних правочинів дійсними. Водночас ч. 2 ст. 16 ЦК України, який визначає способи захисту цивільних прав та інтересів, не передбачає такого способу захисту порушеного цивільного права. Тому зазначену статтю необхідно доповнити положенням про те, що одним із способів захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання нікчемного правочину дійсним.

Необхідно визнати, що поділ правочинів на нікчемні та оспорювані є доволі умовним. Ще 1900 р. Н. Растеряев зазначав: якщо правочин порушує норми, які охороняють права осіб і забороняють певні дії в інтересах суспільства чи держави – порушуються права публічні і правочин є нікчемним. Якщо правочин порушує інтереси приватної особи (приватне право), він може бути визнаний недійсним за вимогою потерпілої особи. У такому випадку є оспорюваний правочин⁸⁹.

Науковці до підстав поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані відносять ступінь важливості недоліків правочину (важливі недоліки мають наслідок нікчемність правочину, менш важливі – його оспорюваність); ступінь суспільної небезпеки правопорушення як результат недійсного правочину (особливо небезпечні правопорушення «караються» нікчемністю правочину, менш небезпечні – оспорюваністю); характером порушених недійсним правочином прав та інтересів (публічний або приватний)⁹⁰. Водночас зазначені критерії постійно піддавалися критиці⁹¹.

---

⁸⁸ Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К.: КНТ, 2006. – С. 185.

⁸⁹ Растеряев Н. Недействительность юридических следок по русскому праву. Часть общая и часть особенная / Н. Растеряев. – СПб., 1900. – С. 18.

⁹⁰ Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 304.

⁹¹ Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 70; Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 160–170.

На практиці нікчемні й оспорювані правочини розрізняють відповідно до тексту норм, що містяться у главі 16 «Правочини» та інших главах ЦК України. Тут передбачено два формулювання: «правочин є нікчемним» (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 1 ст. 224, ч. 1 ст. 226, ч. 2 ст. 228 тощо) та «правочин... може бути визнаний судом недійсним» (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225, ч. 1 ст. 227, ч. 3 ст. 228 тощо).

Як зазначає Д. В. Боброва, з граматичного та логічного тлумачення першого формулювання можна зробити висновок, що у зазначених статтях йдеться про нікчемні правочини. Друге формулювання має на увазі оспорювані правочини⁹².

За Цивільним кодексом України (глава 16 «Правочини») до **нікчемних правочинів належать:**

– правочин із порушенням вимоги закону про письмову форму, якщо нікчемність такого правочину встановлена законом (ст. 218);

– односторонній правочин (договір) із порушенням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення (ст.ст. 219, 220);

– правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221);

– правочин, учинений у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224);

– правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226);

– правочин, який порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228), тощо.

Визнаються судом недійсними, тобто вважаються законодавцем оспорюваними:

– правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222);

– правочин, учинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223);

– правочин, учинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225);

---

⁹² Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – Кн. 1. – С. 202.

- правочин, вчинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227);
- правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229);
- правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230);
- правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231);
- правочин, вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232);
- правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233);
- правочин, що суперечить інтересам держави та суспільства, а також його моральним засадам (ч. 3 ст. 228);
- фіктивний правочин (ст. 234).

Вбачається неможливим відносити правочини до нікчемних та оспорюваних лише за формальним критерієм – формулюванням норми закону. Наприклад, недійсність фіктивного (ст. 234) та удаваного (ст. 235) правочинів ЦК України не встановлено. Щодо фіктивного правочину цивільне законодавство містить правило про визнання такого правочину недійсним судом (на зразок оспорюваного правочину). Недійсність удаваного правочину теж не визначається, а презюмується положенням про потребу в разі вчинення удаваного правочину відносини сторін врегулювати правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

Такі формулювання цивільного законодавства зумовили віднесення низки недійсних правочинів (зокрема, фіктивного та удаваного) до оспорюваних⁹³, а окремі з них не змогли бути віднесені ні до нікчемних, ні до оспорюваних. На думку О. В. Дзери, існує низка правочинів, які не можна віднести ні до нікчемних, ні до оспорюваних. Наприклад, правочини, вчинені під впливом обману, в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою, фіктивні правочини близькі до оспорюваних, однак суд визнає їх недійсними за умови підтвердження допущених порушень вимог закону⁹⁴.

---

⁹³ Наприклад: Цивільне право України. Загальна частина: навчальний посібник / Т. М. Алфьорова, І. Е. Берестова, О. О. Круглова, А. С. Новосад, О. М. Обушенко та ін. – К.: Хай-Тек Прес, 2013. – С. 197.

⁹⁴ Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. Д. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданника. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 524.

Водночас не викликає сумніву, що фіктивний та удаваний правочин за своїм юридичним змістом взагалі не можуть породжувати для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому виникати як дійсні та належати до оспорюваних. Їх необхідно відносити до нікчемних. Можна навести інший приклад. Стаття 228 ЦК України правочин, який порушує публічний порядок, належить до нікчемних (ч. 2), а у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 3) вказується, що такий правочин може бути визнаний недійсним (тобто є оспорюваним).

Справді, нікчемність багатьох правочинів є очевидною. Той чи інший недолік правочин можна відразу виявити (порушення обов'язкової письмової форми, порушення вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, вчинення правочину малолітньою та недієздатною тощо). Як зазначає О. П. Сергеев, недійсність окремих нікчемних правочинів настільки очевидна, що не потребує спеціального доказування⁹⁵.

Однак нікчемність в багатьох випадках потребує доказування і може бути встановлена лише в судовому порядку. Наприклад, для того, щоб кваліфікувати вчинений правочин недійсним на підставах, передбачених ч. 1 ст. 228 ЦК України, необхідно судовим шляхом встановити порушення вчиненим правочином публічного порядку. З огляду на те, що встановити чи порушує вчинений правочин публічний порядок, може лише суд, науковцями пропонувалося цей правочин відносити до оспорюваних⁹⁶.

Як зазначає А. Томілін, факт нікчемності правочину необхідно доказати. Водночас цей факт часто не буває очевидним і безспірним⁹⁷.

---

⁹⁵ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 491.

⁹⁶ Ткаченко І. М. Нікчемний та оспорюваний правочин: правова різниця між поняттями / І. М. Ткаченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2008. – № 2. – С. 373–374. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sn-jurid.crimea.ua/arhiv/2008/uch_21_21/056_tkachenko.pdf

⁹⁷ Томилиן А. Ничтожные и оспоримые сделки: трудности правоприменительной практики / А. Томилиן // Хозяйство и право. – 1998. – № 8. – С. 109.

Окремі науковці доводять позицію про потребу судового визнання усіх нікчемних правочинів недійсними. Як зазначає Я. М. Романюк, відсутність судового рішення, яким визнається нікчемним (недійсним) конкретний правочин (договір) унеможливорює захист порушених прав сторони правочину (договору), оскільки не дозволяє застосовувати передбачені законом правові наслідки недійсності (нікчемності) правочину⁹⁸.

Пленум Верховного Суду України займає дещо іншу позицію. Відповідно до п. 5 Постанови від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» суди розглядають вимоги про встановлення нікчемності правочину *в разі наявності відповідного спору*. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому⁹⁹.

Тому необхідно погодитися з думкою О. П. Сергєєва, що порядок визнання правочинів недійсними не може слугувати надійним критерієм поділу недійсних правочинів на оспорювані та нікчемні. Всупереч позиції багатьох науковців, між оспорюваними та нікчемними правочинами нема суттєвих розбіжностей, а критерії їх розмежування мають формальний характер. Поділ недійсних правочинів на вказані види здійснюється виключно за бажанням законодавця, який може будь-який правочин віднести або до оспорюваних, або до нікчемних¹⁰⁰.

Правова природа недійсних правочинів. Незважаючи на значний обсяг досліджень питань стосовно недійсності правочинів,

---

⁹⁸ Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 31.

⁹⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

¹⁰⁰ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РФ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 493.

у науці цивільного права не існує єдиної думки щодо проблеми їх правової природи.

Факт настання після вчинення правочину наслідків його недійсності зумовив дискусію, суть якої полягає в наступному: якщо вчинений недійсний правочин не породжує в момент учинення правових наслідків, яких намагалися досягти сторони, такі правочини необхідно відносити до категорії правочинів чи до інших підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин (наприклад, цивільних правопорушень)?

Зокрема, сформувалося три напрями щодо вирішення проблеми правової природи недійсних правочинів.

Представники першого напрямку доводили недоцільність збереження терміна «правочин» для позначення недійсних правочинів, оскільки вони не породжують правові наслідки, які випливають із дійсних правочинів.

Одним із перших питань правової природи недійсного правочину намагався обґрунтувати І. С. Перетерський ще у 1929 році. На його думку, правочин є дією, що дозволена законом. Дії, що створюють юридичні наслідки, але не охороняються законом, правочинами не є. Якщо дія має вигляд правочину, але спрямована проти закону, її неможливо віднести до правочинів¹⁰¹.

Отже, на думку І. С. Перетерського, правочини, що породжують правові наслідки належать до правомірних дій, а недійсні правочини, що призводять до негативних наслідків, не належать до категорії правочинів через відсутність правомірності. Водночас, визначаючи правову природу недійсних правочинів, автор не враховував спрямованість волі особи на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Думку І. С. Перетерського, що термін «правочин» має вживатися лише стосовно правомірних правочинів, підтримало багато науковців, зокрема Ю. К. Толстой, який стверджував: термін «правочин» має бути збережений лише для правомірних юридичних дій, які викликають той правовий ефект, на досягнення якого вони

---

¹⁰¹ Перетерский И. С. Сделки. Договоры. Гражданский кодекс РСФСР: научный комментарий / под ред. С. М. Прушницкого, С. И. Раевича. – М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. – Вып. V. – С. 6.

спрямовані¹⁰². Водночас термін, який необхідно використовувати стосовно недійсних правочинів, не наводився.

Одним з аргументів віднесення недійсних правочинів за юридичною природою до цивільних правопорушень деякі цивілісти вбачають у наслідках їх недійсності. Так, Ф. С. Хейфец вважає, що правові наслідки недійсності правочинів настають не як результат правочину, оскільки це зовсім не ті наслідки, які намагалися викликати сторони. Вони пов'язані не з правочином, а з правопорушенням, і є результатом порушення закону, що виразилось у вчиненні дії, забороненої законом. Отже, на думку автора, недійсний правочин протиставляється правочину і є правопорушенням¹⁰³.

Представники цього напрямку дійшли єдиної точки зору щодо віднесення правочинів до правомірних дій, а отже, недійсних правочинів – до цивільних правопорушень, оскільки, як зазначає М. І. Брагинський, якщо недійсний правочин вважати правочином, то з родового поняття «правочин» необхідно буде виключити один із його елементів – правомірність¹⁰⁴.

Віднесення всіх недійсних правочинів до цивільних правопорушень на перший погляд є прийнятним, оскільки такі правочини через ті чи інші недоліки не породжують для його сторін цивільні права та обов'язки.

Відповідно до ч. 3 ст. 719 ЦК України договір дарування з обов'язком передачі дарунку в майбутньому укладається в письмовій формі, недодержання якої спричиняє його нікчемність. Однак, якщо особа, яка пообіцяла передати річ у майбутньому, недотримавшись встановленої законом форми, виконує свою обіцянку, такий договір навряд чи можна вважати цивільним правопорушенням лише тому, що він не породжує для його сторін цивільні права та обов'язки через його недійсність. Проте не викликає сумніву, що, наприклад, удаваний правочин, умисно вчинений особою з метою приховання іншого протизаконного правочину, за своїм

---

¹⁰² Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – С. 141.

¹⁰³ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 40–41.

¹⁰⁴ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 190.

змістом є цивільним правопорушенням. Отже, не варто категорично визначати недійсні правочини цивільним правопорушенням лише через відсутність унаслідок його вчинення правового результату. Необхідний певний диференційований критерій.

Представники другої позиції щодо вирішення питання правової природи недійсних правочинів, на відміну від представників першого напрямку, такі правочини до цивільних правопорушень не належать. Вважаючи, що неможливо категорично підходити до вирішення цієї проблеми, вони намагаються визначити критерій, за яким недійсні правочини можна було б відносити до цивільних правопорушень.

Зокрема, М. М. Агарков зауважує, що у низці випадків термін «правочин» застосовується для визначення правопорушення, наводячи як приклад правочин, учинений із метою, що суперечить закону, або в обхід закону, а також, коли він спрямований на заподіяння очевидної шкоди державі (ст. 30 ЦК РСФСР 1922 р.). На його думку, термін «правочин» має вживатися лише для позначення дій, що породжують той правовий ефект, на який вони спрямовані. Щоб усунути недоліки термінології цивільного законодавства М. М. Агарков пропонує застосовувати термін «волевиявлення». Зокрема, на його думку, правочином необхідно вважати дійсне волевиявлення, а недійсним правочином, що не породжує правових наслідків, – недійсне волевиявлення¹⁰⁵. Таке вирішення зазначеної проблеми науковець вважав єдиним прийнятним варіантом.

Водночас правочин, учинений недієздатною фізичною особою або особою, яка тимчасово перебуває в такому стані, що вона не може розуміти значення своїх дій (ст. 31 ЦК РСФСР 1922 року), мнимий правочин (ст. 34), а також правочини з порушенням форми автор відносить до дій юридично байдужих, оскільки вони не є ні правопорушеннями, ні правомірними юридичними діями¹⁰⁶.

Замінюючи недійсний правочин поняттям недійсного волевиявлення, М. М. Агарков не вирішив проблеми правової природи такого правочину, а лише перевів її у площину цивільно-правової

---

¹⁰⁵ Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Сов. государство и право. – 1946. – № 3–4. – С. 47–48.

¹⁰⁶ Там же. – С. 47.

термінології. Проблема полягає в доцільності віднесення недійсних правочинів до цивільних правопорушень, а не в заміні цивільно-правових категорій, оскільки, як зазначає В. П. Шахматов, у законі йдеться про недійсні правочини, а не про недійсні волевиявлення¹⁰⁷. Незважаючи на це, М. М. Агарков теж поставив під сумнів можливість застосування терміна «правочин» для окремих недійсних правочинів (наприклад, ст. 30 ЦК РСФСР 1922 р.), а деякі з них не зміг віднести до цивільних правопорушень.

Теорія М. М. Агаркова про необхідність застосування терміна «волевиявлення» під час визначення правової природи нікчемних правочинів не знайшла підтримки серед представників цивілістичної думки, хоча деякі положення відображено в теорії недійсних правочинів В. П. Шахматова. Останній підтримує думку М. М. Агаркова щодо неможливості віднесення окремих правочинів як до правомірних, так і до протиправних дій. В. П. Шахматов поряд із протиправними правочинами обґрунтовує існування правочинів, недійсність яких обумовлена іншими недоліками їх складу¹⁰⁸. До таких правочинів автор відносить правочини з порушенням форми, правочини малолітніх і недієздатних осіб, а також мнимі та удавані правочини без протиправної мети. Така класифікація, здійснена В. П. Шахматовим, пов'язана з тим, що автор відносить правомірність, як ознаку правочину, лише до дійсних правочинів, а не до правочинів узагалі, зокрема недійсних.

В. П. Шахматов не відносить окремі недійсні правочини до протиправних правочинів (а отже, до цивільних правопорушень), а необхідність обґрунтування їх правової природи обумовило виокремлення підвиду таких правочинів. Недійсні правочини, що не належать до протиправних, на думку автора, характеризуються ні правомірністю, ні протиправністю, а «суспільною небажаністю»¹⁰⁹. Отже, В. П. Шахматов поряд із дійсним (правомірним) правочином використовує категорії «протиправний правочин» та «суспільно небажаний правочин».

---

¹⁰⁷ Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. – С. 94.

¹⁰⁸ Там же. – С. 136.

¹⁰⁹ Там же. – С. 159.

Проте в теорії В. П. Шахматова також є суперечності. Це пов'язано з тим, що система юридичних фактів складається з дій та подій. Дії, своєю чергою, поділяються на правомірні та протиправні. Правомірність поведінки особи є обов'язковою ознакою дійсного правочину, тому такі правочини належать до дій правомірних. Водночас протиправні правочини в системі юридичних фактів належать до протиправних дій. Виокремлення окремих видів недійсних правочинів, які, на думку В. П. Шахматова, неможливо віднести ні до правомірних, ні до протиправних дій, обумовило б необхідність змінити систему юридичних фактів, яка в науці цивільного права є загальноприйнятою. Відсутність під час класифікації недійсних правочинів підґрунтя, заснованого на системі юридичних фактів, свідчить про хиткість такої теорії недійсних правочинів В. П. Шахматова.

Незважаючи на те, що М. М. Агарков та В. П. Шахматов мають різні точки зору щодо питання юридичної термінології недійсних правочинів, спроби виокремити недійсні правочини в самостійну групу, не відносячи їх до цивільних правопорушень, надали можливість розглядати їх позиції спільно.

Третій напрям у теорії правової природи недійсних правочинів представлений ученими, які обґрунтовують точку зору, відповідно до якої неможливо категорично стверджувати про належність недійсних правочинів до категорії правочинів чи до інституту цивільних правопорушень. Вони розглядають цивільне правопорушення як у широкому, так і у вузькому розумінні. Такої точки зору дотримуються, зокрема, І. Б. Новицький та Н. В. Рабінович.

Так, І. Б. Новицький стверджує, що поняття «правопорушення» можна трактувати в широкому розумінні. При такому тлумаченні до цієї категорії, на його думку, належать усі недійсні правочини, вчинені з метою, що суперечить закону, або в обхід закону, а також, коли правочини спрямовані на заподіяння очевидної шкоди державі (ст. 30 ЦК РСФСР 1922 р.). Водночас І. Б. Новицький зазначає, що «правопорушення» вживається і в більш вузькому та спеціальному розумінні – заподіяння шкоди¹¹⁰.

---

¹¹⁰ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 76.

Н. В. Рабінович також розглядає цивільне правопорушення в широкому та вузькому значенні. На її думку, недійсні правочини є діями неправомірними, проте це не означає, що вони перестають бути правочинами, оскільки недійсний правочин – це правопорушення особливого порядку, один із видів правопорушень у широкому розумінні, що не збігається з тими протизаконними діями, які передбачені ст. 403–415 ЦК РСФСР 1922 р. (правопорушення у вузькому розумінні)¹¹¹.

Н. В. Рабінович та І. Б. Новицький заповідання шкоди розглядають як правопорушення у вузькому розумінні. Тому виникла необхідність обґрунтувати ненастання правових наслідків унаслідок учинення недійсного правочину. Негативні наслідки недійсного правочину ці науковці пов'язують не з учиненням цивільного правопорушення, а з його недійсністю. Як зазначає І. Б. Новицький, недійсний правочин не породжує тих правових наслідків, на досягнення яких він був спрямований, але породжує деякі інші наслідки, унаслідок яких недійсний правочин існує як юридичний факт¹¹². Водночас застосовується модель цивільного правопорушення в широкому розумінні. Однак, як зазначає Н. В. Рабінович, це не означає, що правочин перестає бути правочином і є деліктом¹¹³.

Різноманітність думок стосовно вирішення питання правової природи недійсних правочинів свідчить про важливість цієї проблеми.

Для того, щоб не застосовувати категорію цивільного правопорушення в широкому та вузькому розумінні, як це роблять І. Б. Новицький та Н. В. Рабінович, насамперед необхідно визначити, які дії належать до цивільних правопорушень.

Відомо, що в римському приватному праві було лише два види цивільних правопорушень – договірні (порушення умов договору) і позадоговірні (делікти), коли заповідювач шкоди і потерпілий у договірних відносинах не перебували¹¹⁴.

---

¹¹¹ Рабінович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабінович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 11–12.

¹¹² Там же. – С. 66.

¹¹³ Там же. – С. 11.

¹¹⁴ Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник / О. А. Підпригора. – К.: Вентурі, 1997. – С. 261.

А. Н. Арзамасцев серед цивільних правопорушень виокремлює безпідставне збагачення, незаконне заволодіння чужою власністю, ухилення від виконання рішення суду в тих випадках, коли таке рішення не може бути виконано у примусовому порядку¹¹⁵.

Із розвитком правовідносин, унаслідок розширення розуміння категорії правопорушення, його зміст уже не обмежується лише деліктами та порушенням договірних зобов'язань.

На сучасному етапі розвитку правових відносин коло правопорушень розширилось і, як зазначає В. С. Щербина щодо господарських правопорушень, включає в себе порушення в процесі встановлення й правового закріплення договірних відносин; порушення строків виконання зобов'язань; порушення кредитно-розрахункової дисципліни; зловживання монопольним становищем на ринку; порушення антимонопольного законодавства підприємцями; одержання коштів за незаконними правочинами або без встановлених законом підстав¹¹⁶.

У свій час Ф. С. Хейфец пропонував створити категорію неделіктних правопорушень і відносити до них усі випадки порушення конкретної чи загальної норми права, що призводять до наслідків, характерних будь-якій неправомірній дії: недопущення збереження їх у силі й настання зумовленого ними правового ефекту, усунення наслідку, який уже наступив, відновлення стану, відповідного закону¹¹⁷. Тому нині цивільне правопорушення не обмежується заподіянням шкоди особі чи майну, а розглядається в широкому розумінні.

Ще на початку ХХ ст. Г. Ф. Шершеневич, досліджуючи зміст цивільного правопорушення, визначив його як недозволену дію, що порушує чуже суб'єктивне право заподіянням майнової шкоди. Дія, на його думку, з юридичної точки зору є вираження зрілої

---

¹¹⁵ Арзамасцев А. Н. Охрана социалистической собственности по советскому гражданскому праву / А. Н. Арзамасцев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1956. – С. 139.

¹¹⁶ Щербина В. С. Проблеми попередження господарських правопорушень в умовах становлення ринкової економіки: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / В. С. Щербина. – К., 1996. – С. 26–32.

¹¹⁷ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 44.

і свідомої волі. Тому в основі цивільного правопорушення лежить вина незалежно від того навмисна вона чи необережна¹¹⁸. Відносячи до обов'язкових ознак цивільного правопорушення неправомірну дію, вину, заподіяння шкоди та правовий зв'язок між протиправною дією та заподіянням шкоди, Г. Ф. Шершеневич під цивільним правопорушенням розумів діалектичну єдність цих елементів. Визначення цивільного правопорушення як сукупності об'єктивних, так і суб'єктивних елементів також увійшло в науку цивільного права¹¹⁹. Тому недійсний правочин, що містить всі елементи цивільного правопорушення (протиправну поведінку, заподіяну шкоду, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою, вину) належить за правовою природою до цивільного правопорушення.

Недійсний правочин може містити всі елементи цивільного правопорушення, проте в ньому також можуть бути відсутні один або декілька таких елементів. Зокрема, для визнання вчиненого правочину недійсним наявність вини його учасників не завжди є обов'язковою умовою, оскільки для встановлення його недійсності може бути достатньо лише однієї об'єктивної ознаки – невідповідність вчиненого правочину нормам цивільного законодавства. Також не завжди таким правочином заподіюється шкода іншим суб'єктам, оскільки під час усвідомлення факту недійсності вчиненого правочину сторони можуть відмовитися від його виконання й захистити себе від можливої реальної шкоди, яка б настала в разі його виконання.

І. С. Самощенко не відносить до цивільних правопорушень об'єктивно протиправні правочини через відсутність в останніх повного складу цивільного правопорушення. На його думку, правочини, заборонені цивільним правом, – це дії неправомірні, а за визначених умов – правопорушення¹²⁰. У зв'язку з цим виникає запитання: чи належать об'єктивно протиправні правочини до

---

¹¹⁸ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – С. 392–393.

¹¹⁹ Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 412–416.

¹²⁰ Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1963. – С. 181.

цивільних правопорушень? Дати відповідь на це запитання можливо лише з урахуванням особливостей цивільно-правової відповідальності як окремого цивільно-правового інституту.

Цивільне законодавство покладає на особу обов'язок відшкодувати заподіяну неправомірними діями шкоду лише за умови, що така шкода була заподіяна з вини цієї особи (ст. 1166 ЦК України). Але, незважаючи на це, особливістю цивільно-правової відповідальності, як зазначає відомий російський цивіліст В. В. Вітрянський, є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків.

Водночас, зауважує автор, під час застосування цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси, «об'єктивна» і «суб'єктивна» сторони цивільного правопорушення¹²¹.

Цивільно-правова відповідальність спрямована насамперед на повне відшкодування заподіяної шкоди, тому в передбачених законом випадках допускається її застосування за відсутності вини заподіювача шкоди. Це, зокрема, обов'язок юридичної або фізичної особи відшкодувати шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України); обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування під час здійснення ними своїх повноважень (ст. 1173 ЦК України); обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативнорозшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК України); обов'язок відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України).

Отже, цивільне законодавство відносить до цивільного правопорушення не лише винне протиправне діяння, а й об'єк-

---

¹²¹ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 705.

тивно протиправну поведінку особи, на що науковцями зверталася увага¹²².

Отже, до цивільних правопорушень належать недійсні правочини, що містять усі елементи цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні недійсні правочини. Такі недійсні правочини не породжують бажаних для сторін правових наслідків, оскільки вони лише за зовнішніми ознаками (змістом, формою, спрямуванням) мають вигляд правочину.

Особливим елементом цивільного правопорушення є протиправність. Тому виникає необхідність розкриття змісту протиправності недійсного правочину.

2.3. Протиправність недійсних правочинів

Розглядаючи поняття протиправності, деякі вчені ототожнюють її з порушенням положень законів, інших нормативних актів, тобто норм об'єктивного права¹²³. На перший погляд тлума-

---

¹²² Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1946. – № 3–4. – С. 45; Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 705–706; Тархов В. А. Понятие и классификация гражданских правонарушений / В. А. Тархов // XXVII съезд КПСС и механизм гражданско-правового регулирования общественных отношений. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1988. – С. 118.

¹²³ Белякова А. М. Имущественная ответственность за причинение вреда / А. М. Белякова. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 14; Рахмилович В. А. О противоправности как основании гражданской ответственности / В. А. Рахмилович // Советское государство и право. – 1964. – № 3. – С. 60; Травкин А. А. К вопросу о понятии и основании гражданско-правовой ответственности / А. А. Травкин // Юридическая ответственность в советском обществе: Тр. высш. следственной шк. – Волгоград: Высш. следственная шк. МВД СССР, 1974. – Вып. 9. – С. 118; Харитонов Е. О. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 207; Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 165.

чення поняття протиправності є правильним. Однак таке вирішення проблеми не дає відповідь на запитання, чи у всіх випадках порушення норми закону доцільно вважати протиправністю. Такий підхід надає можливість обґрунтувати лише зовнішню сторону проблеми.

Із критикою такого визначення поняття протиправності виступав О. А. Пушкін. На його думку, відповідність або невідповідність правочину закону – це питання про оцінку правочину, його допустимість або недопустимість. Як зазначає автор, у протилежному випадку всі передбачені законом недійсні правочини доцільно вважати лише правопорушеннями. Проте правочини, укладені, наприклад, під впливом добросовісної помилки або з порушенням передбаченої законом нотаріальної форми, правопорушеннями не є¹²⁴. Думка О. А. Пушкіна є правильною стосовно того, що невідповідність правочину закону ще не свідчить про його протиправність.

Ґрунтуючись на теорії недійсних правочинів і досліджуючи юридичну природу, наприклад, удаваного правочину, таким визнається правочин, який учинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ст. 235 ЦК України). Законодавець дозволяє сторонам учинити удаваний правочин, зазначаючи, що відносини між його учасниками регулюватимуться правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили. Водночас у законі не вказується на недійсність удаваного правочину, а лише припускається.

Наприклад, сторони укладають між собою договір дарування нерухомого майна або рухомого майна, що має значну цінність. Водночас дарувальник є людиною похилого віку і зазначає в договорі обов'язок обдарованого піклуватися за ним довічно, надавати посильну допомогу. Укладений договір дарування вважатиметься

---

¹²⁴ Гражданское право Украины: учебник: в 2 ч. / А. А. Пушкін, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.; под ред. А. А. Пушкіна, В. М. Самойленко. – Х.: Основа, 1996. – Ч. 1. – С. 210.

нікчемним, тому що сторони насправді мали за мету укласти договір довічного утримання, за яким відчужувач передає іншій стороні у власність нерухоме майно (рухоме майно, що має значну цінність), унаслідок чого його набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та доглядом довічно (ст. 744 ЦК України). Водночас такий договір дарування до протиправних правочинів не належить, оскільки сторони в момент його укладення не порушували встановлених законом заборон, про що свідчить факт дійсності приховуваного договору (довічного утримання), якщо він відповідає умовам дійсності правочинів. Непоодинокими також є випадки вчинення особами недійсних правочинів через незнання норм цивільного законодавства.

Договір, який укладено сторонами без наміру створення правових наслідків (фіктивний договір), спрямований на приховування майна, наприклад від конфіскації, беззаперечно є протиправним.

Правочин, що спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним, порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України) і лише через суспільно небезпечний характер діяння винної особи належить до протиправних недійсних правочинів.

Отже, можна зробити висновок, що серед недійсних правочинів є як протиправні, так і правочини, що до протиправних не належать. Недійсність правочину, яка встановлена законом, ще не є підставою відносити такі правочини до категорії протиправних.

Розглядаючи поняття протиправності, Д. І. Мейер зазначає, що під порушенням права розуміється юридична дія, спрямована на перешкоджання другій особі у здійсненні права¹²⁵. Автор визначає протиправну поведінку з позиції порушення особою суб'єктивних прав іншої особи. Як наслідок, відсутність порушення суб'єктивних прав іншої особи внаслідок учинення діяння

---

¹²⁵ Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. / по исправлен. и допол. 8-му изд., 1902. [Изд. 2-е, испр.] / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 2000. – С. 213.

унеможливило віднесення такої поведінки до протиправної. Таке тлумачення протиправної дії ввійшло в науку цивільного права і широко застосовується науковцями на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства¹²⁶.

Як зазначає В. А. Тархов, протиправність може бути визначена як неправильна поведінка відповідальної особи, невідповідність її поведінки нормам права і моралі, що спричиняє порушення немайнових або майнових прав іншої сторони правовідносин¹²⁷. Грунтуючись на такому визначенні протиправності можна зробити декілька висновків. По-перше, протиправною поведінкою завдається шкода іншій стороні цивільних правовідносин; по-друге, порушення прав іншої особи можливе лише у випадку порушення норм цивільного законодавства (норм об'єктивного права). Тому недійсний правочин буде протиправним за сукупності таких умов: порушення ним у момент учинення норм об'єктивного права, а також порушення таким правочином суб'єктивних прав та інтересів іншої сторони або третьої особи.

Для ширшого розуміння поняття протиправності як порушення чужого суб'єктивного права необхідно визначити, що розуміється під здійсненням особою власних суб'єктивних цивільних прав, і що доцільно вважати порушенням чужого суб'єктивного цивільного права.

Так, суб'єктивне цивільне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи, якій відповідає міра належної поведінки зобов'язаної особи¹²⁸. Здійснюючи свої права, особа вправі вчиняти будь-які правочини: як такі, що передбачені законом, так і ті, що не передбачені цивільним законодавством, але йому не суперечать.

---

¹²⁶ Бірюков І. А. Цивільне право України. Загальна частина / І. А. Бірюков, Ю. О. Заїка, В. М. Співак. – К.: Наук. думка, 2000. – С. 169; Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 705; Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 22; Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 60–61.

¹²⁷ Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 60–61.

¹²⁸ Харитонов Є. О. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 73.

Оскільки такі правочини законом не заборонені, а тому визнаються правомірними.

Як зазначає В. В. Луць, свобода договору має свої межі, визначені нормативно-правовими актами, звичаями ділового обороту¹²⁹. Правочин може бути вчинений лише в межах здійснення особою цивільних прав, що визначені ст. 143 ЦК України. Відповідно до зазначеної статті цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Під час здійснення цивільних прав особа повинна дотримуватися моральних засад суспільства. Не допускаються також використання цивільних прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополюючим становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

Як зазначає В. М. Косак, порушення встановлених меж здійснення права є недозвільною поведінкою і підставою для відмови в реалізації суб'єктивного права¹³⁰.

Вихід особою під час учинення правочину за межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, як і порушення в момент його укладення норм цивільного законодавства, є протиправним лише у випадку порушення чужого суб'єктивного права. Розглянемо, наприклад, правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування. Відповідно до ч. 1 ст. 224 ЦК України правочин, що виходить за межі побутового і вчинений опікуном без дозволу органу опіки та піклування, є нікчемним. Але такий правочин за позовом заінтересованої особи відповідно до ч. 2 ст. 224 може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку. Інакше

---

¹²⁹ Луць В. В. *Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посібник [2-е вид., перероб. і допов.]* / В. В. Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 38.

¹³⁰ Косак В. М. *Здійснення та захист цивільних прав* / В. М. Косак // *Цивільне право України: підручник: у 2-х кн.* / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 225.

кажучи, з метою недопущення порушення майнових прав підопічного, закон визнає такий правочин нікчемним, але протиправність його пов'язує з порушенням майнових прав та інтересів підопічного, оскільки при такому порушенні він не може бути визнаний судом дійсним. Тому нікчемний правочин, який виходить за межі побутового і вчинений опікуном без дозволу органу опіки та піклування, є протиправним лише у випадку порушення майнових прав та інтересів особи, над якою встановлено опіку.

Суб'єктивні права особа може здійснювати за наявності відповідного обсягу цивільної дієздатності. Зокрема, малолітні та недієздатні фізичні особи не можуть повною мірою реалізувати свої цивільні права та обов'язки. Малолітні особи можуть учинити лише дрібні побутові правочини (ч. 1 ст. 31 ЦК України), а недієздатні фізичні особи не мають права вчинити будь-якого правочину (ч. 2 ст. 41 ЦК України).

В юридичній літературі існує думка, що правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, а також правочин, учинений недієздатною фізичною особою, не можуть вважатися протиправними.

Так, на думку І. С. Самоценка, юридичні обов'язки можуть виконувати лише особи, які досягнули встановленого законом віку і є дієздатними. Оскільки правопорушення пов'язані насамперед із невиконанням юридичних обов'язків, тому, на його думку, неправомірними не можуть бути дії осіб, які не досягнули встановленого законом віку, а також дії неосудних осіб¹³¹. Таку думку І. С. Самоценка було підтримано В. П. Шахматовим¹³², хоча вона певною мірою є суперечною.

Як І. С. Самощенко, так і В. П. Шахматов неможливість віднести вчинений малолітньою чи недієздатною фізичною особою правочин до протиправних дій обґрунтовують тим, що такі особи не мають необхідного обсягу дієздатності. А. М. Савицька також дотримується позиції, що дії недієздатних та малолітніх осіб

---

¹³¹ Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1963. – С. 8.

¹³² Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. – С. 139–144.

не можуть бути протиправними, оскільки такою може вважатися поведінка, яка виражає волю і свідомість людини¹³³.

Проте, як зазначає В. І. Кофман, протиправність є об'єктивною підставою відповідальності, що не залежить від урахування яких-небудь суб'єктивних чинників¹³⁴. Тому діяння, яким заподіюється шкода суб'єктивним правам та інтересам інших осіб, буде протиправним незалежно від того, ким воно вчинене: малолітньою (недієздатною) особою чи особою з повною цивільною дієздатністю.

Водночас обов'язок відшкодувати заподіяну малолітньою або недієздатною особою шкоду відповідно до ст.ст. 1178, 1184 ЦК України покладається на батьків (опікунів, усиновителів) не тому, що дії малолітніх та недієздатних осіб не можуть бути протиправними, а тому, що такі дії не можуть визнаватися винними. Відсутність вини малолітньої та недієздатної фізичної особи пов'язана з їх неспроможністю повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, оскільки недієздатні фізичні особи мають нездорову психіку, а малолітні особи не можуть повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними через недостатній розумовий розвиток.

Відповідно до ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми має наслідком недійсність правочину лише у випадках, встановлених законом. Також недійсність договору є наслідком недодержання сторонами вимоги закону про його нотаріальне посвідчення. Як правильно зазначає А. М. Савицька, встановивши обов'язковість дотримання під час учинення правочину (договору) відповідної форми, держава цим самим визначила, що такий порядок учинення правочинів є бажаним і для держави, і для самих суб'єктів цивільних правовідносин¹³⁵. За порушення порядку вчинення правочинів (недотримання обов'язкової форми, що спри-

---

¹³³ Савицька А. М. Поняття протиправності та її форми за радянським цивільним правом / А. М. Савицька. – Л.: Вища шк., 1974. – С. 71.

¹³⁴ Кофман В. И. Причинная связь как основание ответственности по советскому гражданскому праву: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. И. Кофман. – М., 1961. – С. 18.

¹³⁵ Савицька А. М. Поняття протиправності та її форми за радянським цивільним правом / А. М. Савицька. – Л.: Вища шк., 1974. – С. 10.

чиняє недійсність правочину) законом встановлено ненастання тих прав та обов'язків, які сторони намагалися досягти, учиняючи той чи інший правочин, і передбачено застосування до порушників двосторонньої реституції.

Проте за відповідних умов закон допускає визнання судом правочину (договору) з порушенням обов'язкової письмової (нотаріальної) форми дійсним (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220 ЦК України). Так, рішенням Радянського районного суду м. Києва задоволено позов Б. О. до Київського АТП-13001 про визнання дійсним правочину купівлі-продажу автомобіля. Судом встановлено, що позивач оспорений договір виконав (передав кошти), проте відповідач ухилився від його нотаріального посвідчення. Водночас суд урахував, що виконаний договір підлягає нотаріальному посвідченню, але не був посвідчений із вини відповідача і не містив протизаконних умов¹³⁶.

Задовольняючи позов про визнання договору дійсним, суд базувався насамперед на тому, що зазначений правочин не мав такої ознаки цивільного правопорушення, як протиправність. Отже, протиправність поведінки закон пов'язує не з порушенням форми правочину (договору), а з іншими обставинами.

З'ясуємо обставини, за яких правочин (договір) із порушенням встановленої обов'язкової форми вважається протиправним. Так, відповідно до ч. 2 ст. 218 ЦК України, якщо правочин, для якого встановлена його недійсність у разі недотримання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна зі сторін учинила дію, а інша сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний дійсним.

Відповідно до цієї статті правочин із порушенням обов'язкової форми може бути визнаний дійсним за таких умов: по-перше, одна сторона такого правочину вчинила дію на виконання такого правочину (наприклад, передала майно); по-друге, друга сторона підтвердила вчинення дії першої сторони шляхом

---

¹³⁶ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 40.

прийняття виконання (наприклад, сплатила кошти). Лише за таких обставин учинений правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним. У такому випадку під час невиконання правочину, в якому порушена письмова форма, хоча б однією зі сторін, він не може бути визнаний судом дійсним. Тому протиправною поведінкою, що порушує чуже суб'єктивне право, у такому правочині буде невиконання сторонами (стороною) укладеного й не оформленого належно правочину.

Якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недотримання вимоги щодо письмової форми, учинений усно, а також правочин, учинений із недодержанням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення, не порушує суб'єктивні права та інтереси іншої сторони або третьої особи, то такий правочин не є протиправним.

Правочин, що порушує публічний порядок, може заподіяти шкоду не лише суб'єктивним правам іншої особи (і фізичної, і юридичної), а й конституційним правам і свободам людини або громадянина, праву власності фізичної, юридичної особи, держави або Автономної Республіки Крим (ст. 228 ЦК України). Оскільки порушення вищезазначених об'єктів входить до змісту правочину, що порушує публічний порядок, можна стверджувати, що недійсний правочин, крім суб'єктивних прав, може порушувати також і публічний порядок. Правочин може визнаватися недійсним також на підставі порушення інтересів держави і суспільства, моральних засад суспільства.

Отже, протиправними можна визначити правочини, які порушують чуже суб'єктивне право, публічний порядок, інтереси держави та суспільства, моральні засади суспільства.

Під час здійснення суб'єктивних цивільних прав на особу покладаються також і відповідні юридичні обов'язки. Зокрема, юридичний обов'язок полягає насамперед у необхідності утриматися від учинення дій, що виходять за межі здійснення особою суб'єктивних цивільних прав і порушують чуже суб'єктивне право, публічний порядок, інтереси держави та суспільства, моральні засади суспільства.

Як зазначає А. М. Савицька, невиконання юридичних обов'язків завжди (підкреслено А. М. Савицькою) тягне пору-

шення чужого суб'єктивного права або законного інтересу¹³⁷.

Юридичний обов'язок, покладений на особу, може мати і загальний характер (наприклад, обов'язок не заподіювати шкоду особистим немайновим правам, майну фізичної або юридичної особи – ст. 1166 ЦК України), і конкретний характер (наприклад, обов'язок не порушувати вчиненим правочином публічний порядок – ст. 228 ЦК України).

Як зауважує Д. В. Боброва, протиправність – це невиконання активного або пасивного (і загального, і конкретного) обов'язку в абсолютних і відносних правовідносинах¹³⁸. З огляду на те, що правочини вчиняються у відносних правовідносинах, а також те, що під час учинення недійсного правочину можуть бути порушені лише конкретні пасивні юридичні обов'язки (не вчиняти заборонених дій, що спричиняють недійсність правочину), поняття протиправної поведінки особи під час учинення недійсного правочину можна визначити як невиконання особою конкретного пасивного юридичного обов'язку у відносних цивільних правовідносинах.

Про неможливість відносити всі недійсні правочини до протиправних дій, свідчить той факт, що недійсність правочину закон пов'язує не з його протиправністю, а з порядком визнання його недійсним. Отже, правочин є протиправний не тому, що він є недійсним і не породжує для сторін цивільні права та обов'язки, а тому, що внаслідок його вчинення завдається шкода правам та інтересам, які охороняються цивільним законодавством.

До протиправних неможливо віднести правочини, що можуть бути визнані судом дійсними, до моменту визнання їх такими (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 224 ЦК України). Суд визнає їх дійсними, тому що в них відсутня така ознака, як протиправність. Наприклад, правочин, що виходить за межі побутового і вчинений опікуном на користь підопічного без дозволу органу опіки та піклування, відповідно до ч. 1 ст. 224 ЦК України є нікчемним до моменту визнання його судом дійсним. Проте він не є протиправним, оскільки вчинений на користь підопічного.

---

¹³⁷ Савицька А. М. Поняття протиправності та її форми за радянським цивільним правом / А. М. Савицька. – Л.: Вища шк., 1974. – С. 15.

¹³⁸ Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 / Д. В. Боброва. – Х., 1988. – С. 27.

Охарактеризуємо недійсні правочини, в яких відсутня протиправна поведінка його сторін. Зокрема, правочин абстрактно можна також розглядати як склад юридичних фактів, під яким розуміється сукупність юридичних фактів, необхідних для настання юридичних наслідків, передбачених нормою закону¹³⁹. Наприклад, відповідно до ст. 655 ЦК України договір купівлі-продажу житлового будинку передбачає наявність таких юридичних фактів, як безпосередня дія продавця щодо відчуження будинку (передача або обов'язок передати предмет договору в майбутньому), дія покупця щодо прийняття житлового будинку (його прийняття або обов'язок прийняти) і сплата за нього певної суми коштів. Крім цього, обов'язковою є відповідність договору нормам цивільного законодавства, єдність волі та волевиявлення його сторін, їх повна дієздатність, нотаріальне посвідчення договору. Юридичні наслідки, передбачені нормою закону, настають лише у випадку повного складу юридичних фактів. Відсутність хоча б одного з них може бути підставою ненастання тих правових наслідків, на які було спрямовано волю учасників правочину.

Юридичний склад правочину завершений, якщо, як зазначає В. Б. Исаков, його фактична основа повністю відповідає юридичній моделі, закріпленій в гіпотезі юридичної норми¹⁴⁰.

Проте визначений юридичний склад може не породити правових наслідків, які передбачені правовою нормою, що регулює ці цивільні правовідносини. Оскільки юридичні факти поділяються на правопороджуючі та правоперешкоджаючі, правильним є твердження І. Б. Новицького, що правочин є недійсним або через відсутність будь-якого суттєвого правопороджуючого факту, або, навпаки, через існування якого-небудь правоперешкоджаючого факту¹⁴¹.

---

¹³⁹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 67.

¹⁴⁰ Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / В. Б. Исаков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 60.

¹⁴¹ Новицкий И. Б. Недействительные сделки / И. Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – Сб. 1. – С. 31; Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 68.

В. Б. Исаков під правопороджуючим фактом розуміє умову для настання правових наслідків¹⁴². Зокрема, правочини, в яких відсутня протиправність, у момент їх вчинення не породжують цивільних прав та обов'язків через відсутність такого правопороджуючого факту. Можна стверджувати, що такі правочини характеризуються не протиправністю, а певними недоліками юридичного характеру.

Правопороджуючими є юридичні факти, необхідні для настання правових наслідків та визначені нормою закону для цього виду правочину. Повний перелік правопороджуючих фактів містять норми закону, що визначають конкретний вид правочину, а також норми, які визначають умови дійсності правочинів. І. Б. Новицький до таких правопороджуючих фактів відносить «суттєві»¹⁴³ та «конститутивні»¹⁴⁴ факти.

Цивільне законодавство містить норму, відповідно до якої, договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору (ч. 1 ст. 638 ЦК України). Інакше кажучи, якщо відсутній правопороджуючий факт, який належить до істотних умов договору, договір є неукладений. Отже, недійсність настає через відсутність такого юридичного факту, який не належить до істотних умов договору, але є важливим для цього юридичного складу правочину.

Відсутність правопороджуючого факту не означає, що вчинений правочин остаточно втратив свою юридичну силу і вже не породить правових наслідків. Правопороджуючий факт, який не настав, може бути замінений рішенням суду. Наприклад, правочин, що виходить за межі побутового, вчинений опікуном без дозволу органу опіки та піклування на користь підопічного за позовом заінтересованої особи може бути визнаний судом дійсним (ч. 2 ст. 224 ЦК України).

---

¹⁴² Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / В. Б. Исаков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 56.

¹⁴³ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 8.

¹⁴⁴ Новицкий И. Б. Недействительные сделки / И. Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – Сб. 1. – С. 37.

Відсутній правопороджуючий факт також може бути замінений іншим правопороджуючим юридичним фактом. Так, якщо малолітня особа сама набуває внаслідок учинення правочину за межами її цивільної дієздатності прав та обов'язків, недосягнення для неї бажаного результату настає внаслідок відсутності правопороджуючого факту (досягнення віку). Проте подальше схвалення такого правочину батьками або усиновителями робить його дійсним (ч. 1 ст. 221 ЦК України).

Також, наприклад, відсутність такого правопороджуючого факту, як обов'язкова письмова форма, за відсутності якої правочин є нікчемним, замінюється іншим фактом – виконання його сторонами правочину. Лише за такої умови правочин із порушенням обов'язкової письмової форми може бути визнаний судом дійсним (ч. 2 ст. 218 ЦК України).

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що недійсний правочин є протиправним лише у випадку недодержання особою в момент учинення норм об'єктивного права, що зумовлює порушення таким правочином суб'єктивних прав, інтересів іншої сторони або третьої особи, держави та суспільства, моральних засад суспільства, публічного порядку. У визначених законом випадках суд визнає недійсні правочини дійсними через відсутність у них протиправності.

2.4. Недійсні та неукладені правочини

Під час дослідження недійсних правочинів як недійсних з моменту вчинення необхідно також звернути увагу на їх відмінність від неукладених правочинів, які є близькими за змістом, оскільки наслідком одних, так і інших є відсутність правових наслідків, зобов'язальних відносин між сторонами.

Необхідність розмежування недійсних та неукладених правочинів обумовлена правовою невизначеністю останніх у зв'язку з відсутністю правових норм, які б регулювали такий вид правочинів. Водночас непоодинокими є випадки неправильного застосування судами норм матеріального права під час розгляду

цивільних справ за позовами про визнання правочинів недійсними та неукладеними.

Відсутність правового регулювання неукладених правочинів призвело до масових правозастосовчих помилок, що виникали через відсутність досягнутої сторонами згоди з усіх істотних умов. Найпоширенішою судовою помилкою є спроби врегулювати неукладені правочини нормами, що визначають наслідки визнання правочинів недійсними.

Так, рішенням господарського суду задоволено позов товариства до комунального підприємства. Укладений ними договір про надання комунальних послуг визнано недійсним із мотивів невідповідності через відсутність у договорі істотних умов. Постановою наглядової інстанції рішення справи скасовано, у позові відмовлено з посиланням, що вказаний договір відповідає вимогам закону. Не погоджуючись із цією постановою, товариство звернулося до Вищого Господарського Суду України з вимогою про її скасування та залишення без змін рішення господарського суду, оскільки в договорі відсутні узгоджені сторонами істотні умови й питання про відповідність договору вимогам закону не було предметом розгляду цього суду у відповідній справі. Судова колегія Вищого Господарського Суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов постановила, що договір є неукладеним, оскільки сторонами не було досягнуто згоди з усіх істотних умов. Для договору про надання послуг, який бажали укласти сторони, умови про порядок надання послуг та їх оплата є істотними¹⁴⁵.

Складність вирішення цієї проблеми також полягає у відсутності в науці цивільного права єдиної думки стосовно тотожності чи відмінності цих понять. Так, В. П. Шахматов відстоює позицію, що неукладені договори є недійсними. На його думку, усі неукладені правочини не відповідають тим або іншим вимогам норм права про склад правочину, тому немає необхідності говорити в цих випадках про неукладені правочини – усі вони є недійсними.

---

¹⁴⁵ Про деякі питання практики вирішення спорів про визнання угод недійсними (за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов): Оглядовий лист Вищого арбітражного суду України № 01-8/481 від 20 квітня 2001 р. // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 3. – С. 130.

В. П. Шахматов зауважує, що виокремлення в самостійну групу неукладених правочинів не має жодного практичного значення, оскільки наслідки виконання таких правочинів визначаються за правилами, встановленими для недійсних правочинів¹⁴⁶.

Думка В. П. Шахматова є суперечною, тому що у випадку недосягнення в момент учинення недійсного правочину згоди з усіх істотних умов правові наслідки повинні визначатися з урахуванням моменту його укладення. Якщо правочин неукладений, він не має підлягати оцінці на відповідність його умовам дійсності. У разі встановлення недійсності правочину повинні досліджуватися зовсім інші моменти: і об'єктивні (наприклад, порушення норм цивільного законодавства), і суб'єктивні (наприклад, встановлення умислу особи на вчинення правочину, що порушує публічний порядок).

Інші цивілісти взагалі ці поняття ототожнюють, вважаючи, що між ними немає жодної різниці. Визначаючи наслідки недодержання нотаріальної форми, Г. Т. Осипова зазначає, що в такому випадку правочин вважається недійсним, тобто неукладеним¹⁴⁷, цим самим ототожнює ці поняття.

Причиною ототожнення понять «недійсний» та «неукладений» правочин є наявність у них подібних ознак. По-перше, з моменту вчинення вони не породжують для їх сторін правових наслідків, передбачених цим правочином. По-друге, неукладені правочини, як і недійсні, взагалі не породжують для їх сторін цивільні права та обов'язки. По-третє, такі правочини мають ознаки спрямованості сторін на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, хоча таких наслідків не породжують через ті чи інші недоліки.

Для того, щоб розрізнити недійсний і неукладений правочин (договір) необхідно розрізнити закінчення процесу вчинення правочину (укладення договору) і встановлення його дійсності. Згідно з ч. 1 ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору.

---

¹⁴⁶ Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. – С. 193.

¹⁴⁷ Осипова Г. Т. Правовое регулирование сделок, совершаемых гражданами / Г. Т. Осипова. – Минск: Беларусь, 1986. – С. 37.

Зокрема, до істотної належить умова про предмет договору. Це може бути, наприклад, купівля-продаж визначеного предмета, надання послуг, виконання підрядних робіт тощо.

Закон, який регулює конкретний вид договору, визначає істотні умови саме цього договору. Так, наприклад, істотними умовами договору поставки, крім предмета договору, є ще й якість, асортимент товару.

Також сторони можуть за заявою однієї зі сторін визначити істотними такі умови, що не передбачені як обов'язкові для цього виду договору. Наприклад, згідно зі ст. 719 ЦК України договір дарування предметів особистого користування та побутового призначення може бути укладений усно. Але, якщо одна зі сторін наполягатиме на письмовій формі договору дарування, то письмова форма буде істотною умовою договору дарування.

Отже, якщо під час укладення договору сторони не досягнуть згоди хоча б з однієї істотної умови, такий договір потрібно вважати неукладеним. Це стосується консенсуальних договорів. Щодо реальних договорів, то досягнення згоди з усіх істотних умов є недостатнім для закінчення моменту його укладення; для таких договорів обов'язковим елементом є також передача речі.

Як зазначено у п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» не є укладеними правочини (договори), у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо)¹⁴⁸.

У разі недосягнення сторонами згоди з усіх істотних умов договору питання про неукладений договір постає за наявності спору. За відсутності спору сторони можуть такий договір виконати: передати на його виконання майно, сплатити кошти, водночас

---

¹⁴⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

навіть не досягнувши згоди з таких істотних умов (наприклад, сторони в укладеному письмовому договорі поставки можуть чітко не визначити предмет договору, вимоги щодо якості товару, ціни тощо). Надалі істотна умова, щодо якої сторони не досягли згоди в момент укладення договору, може бути оформлена додатковим правочинном. У разі виконання сторонами неукладеного договору, він породить для його сторін цивільні права та обов'язки. Однак ризик виконання такого правочину (договору) полягає в тому, що за наявності спору такий правочин (договір) визнаватиметься неукладеним із поверненням сторін у початкове становище, яке існувало до його укладення.

Як зазначено у п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених ст. 16 ЦК України. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою¹⁴⁹.

Прикладом є рішення, ухвалене Вищим Господарським Судом України у справі за позовом ВАТ ТФ «М» до ВАТ «О» про стягнення 4723,96 грн за договором перевезення вантажів автомобільним транспортом міжнародного сполучення. Під час розгляду справи в суді першої інстанції Одеський апеляційний господарський суд у задоволенні первісного позову відмовив, але задовольнив зустрічний позов відповідача ВАТ «О» про визнання договору неукладеним через недосягнення між сторонами згоди з усіх істотних умов. Скасовуючи рішення суду першої інстанції, Вищий Господарський Суд України зазначив, що вимога про визнання договору неукладеним не відповідає способам захисту цивільних прав, визначених ст. 6 ЦК (мається на увазі ЦК УРСР 1963 р.), однак є доказом встановлення факту та елементом оцінки фактичних обставин справи¹⁵⁰.

---

¹⁴⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

¹⁵⁰ Постанова Вищого Господарського Суду України від 19 листопада 2002 р. № 17-6-34/02-3359. // Вісник господарського судочинства. – 2003. – № 1. – С. 118–121.

Також можна навести інший приклад у справі, розглянутій Вищим Господарським Судом України. Судом відмовлено в позові до орендаря про стягнення заборгованості з орендної плати саме через визнання договору оренди неукладеним. Причиною цього стала відсутність у спірному договорі істотних для оренди умов, а саме: розміру орендної плати, порядку використання амортизаційних відрахувань¹⁵¹.

На відміну від укладеного правочину, для дійсності правочину необхідна відповідність його умовам дійсності. Дійсність правочину – це поняття, що включає в себе такі вимоги, наявність яких породжує виникнення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків. Вичерпний перелік умов дійсності правочинів визначено у ст. 203 ЦК України. Порушення цих умов є підставою його недійсності (щодо нікчемних правочинів) або у разі оспорення може призвести до його нечинності (щодо оспорюваних правочинів).

Отже, у разі недосягнення сторонами згоди щодо будь-якої істотної умови договору неможливо стверджувати, що такий правочин є недійсним і призводить до застосування правових наслідків його недійсності. Тому, якщо під час учинення недійсного правочину відсутня хоча б одна істотна умова договору, такий правочин належить до неукладених.

Як правильно зазначається в науково-практичному коментарі судової практики, що на відміну від позовів про визнання правочинів недійсними, визнання договору неукладеним не потребує доказів наявності будь-якого умислу в сторін. Суб'єктивні чинники в цьому випадку юридичного значення не мають. Головним є доведення лише однієї обставини – відсутності істотних умов у спірному договорі¹⁵².

Безсумнівною є думка Н. В. Рабінович, що неукладений правочин ніколи не існував та існувати не міг, тому правової сили не мав. На відміну від укладеного правочину, недійсний правочин –

---

¹⁵¹ Теньков С. О. Юридичні наслідки визнання договорів не укладеними / С. О. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 2. – С. 130–131.

¹⁵² Теньков С. О. Юридичні наслідки визнання договорів не укладеними / С. О. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 2. – С. 130.

це правочин, який здійснився, однак через наявні у нього недоліки, він не має правової сили¹⁵³.

Судова практика теж розмежовує поняття «недійсний» та «неукладений» правочин. Так, господарський суд відмовив у задоволенні позову Державній податковій інспекції про визнання договору недійсним, укладеного між товариством з обмеженою відповідальністю та приватним підприємством із підстав відсутності в ньому всіх істотних умов. Державна податкова інспекція, не погоджуючись із рішенням суду, звернулася до Вищого Господарського Суду України з вимогою про перегляд справи. Обґрунтовуючи правильність позиції суду першої інстанції, останній звернув увагу на те, що «оспорювана угода не містить істотних умов, не встановлює, не змінює, і не припиняє цивільних прав та обов'язків сторін, що унеможлиблює визнання цієї угоди укладеною, оскільки ... договір вважається укладеним із досягненням згоди між сторонами з усіх істотних умов»¹⁵⁴.

Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено. Відповідно до п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», встановивши неукладеність правочину, суд відмовляє у задоволенні позову про визнання його недійсним¹⁵⁵.

Наприклад, можна вказати на постанову Верховного Суду України від 15 січня 2003 р. у справі № 14/203. Відповідно до наведеної справи до господарського суду м. Києва звернулося товариство «А» з позовом про визнання договору генерального підяду, укладеного з концерном «У», недійсним. Господарський Суд першої інстанції договір визнав недійсним, оскільки між сторонами не було досягнуто згоди щодо такої істотної умови, як строки будівництва

---

¹⁵³ Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 21.

¹⁵⁴ Постанова Вищого арбітражного суду України № 04-1/23-4/8 від 30 травня 2000 року. Справа № 8736/8-82 // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 2. – С. 128.

¹⁵⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

об'єкта. Вищий Господарський Суд України рішення скасував, а провадження у справі припинив, вказавши на неукладеність договору. Скасовуючи рішення суду другої інстанції, Верховний Суд України вказав, що припиняючи провадження у справі суд ухилився від вирішення спору по суті, результатом розгляду якого може бути задоволення позову чи відмова в позові повністю або частково¹⁵⁶.

Розмежувавши поняття «недійсний» та «неукладений» правочин, необхідно визначити правові наслідки, що з ними пов'язані. Зокрема, цивільне законодавство правові наслідки неукладених правочинів не визначає. Необхідно відрізнити породжені такими правочинами наслідки від наслідків, що настають унаслідок учинення недійсних правочинів. Це пов'язано з тим, що в неукладених і недійсних правочинів різні підстави їх нечинності. Тому до неукладених правочинів не можуть застосовуватися наслідки, що виникають унаслідок учинення недійсних правочинів.

За неукладеним договором сторона (сторони) могла передати майно або сплатити за нього кошти. У такому правочині, як зазначає Н. В. Рабінович, із самого початку були відсутні підстави для передачі майна, оскільки неукладений правочин є правовим «ніщо» і взагалі правочином не є¹⁵⁷, тому кошти (майно) за таким правочином передаються без будь-яких правових підстав. На відміну від неукладеного, за недійсним договором сплачуються кошти, передається товар у зв'язку з тим, що сторони, досягнувши згоди з усіх істотних умов, мають на увазі відповідний договір. Але такий договір є недійсним через відповідні недоліки, тому внаслідок його виконання виникають правовідносини, які полягають у застосуванні правових наслідків недійсності правочинів, що передбачають як повернення сторін у початкове становище, так і відшкодування заподіяних винною стороною збитків або моральної шкоди (ст. 216 ЦК України).

---

¹⁵⁶ Про практику Верховного Суду України в справах зі спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 17 жовтня 2003 року № 01-8/1257 // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 1. – С. 204–205.

¹⁵⁷ Рабінович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабінович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 21.

Грунтуючись на вищезазначеному, необхідно погодитися з думкою науковців, які вважають, що повернення майна за неукладеним договором можливе шляхом застосування норм, які регулюють зобов'язання, що виникають унаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави¹⁵⁸, тобто гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави». Таку ж позицію висловлено у п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»¹⁵⁹.

Відповідно до ч. 1 ст. 1212 ЦК України, особа, яка набула майно або зберегла його за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави, зобов'язана повернути це майно потерпілому.

З огляду на вищенаведене, ст. 638 ЦК України доцільно доповнити ч. 3 такого змісту: «Якщо договір, за яким не було досягнуто згоди з усіх істотних умов, повністю або частково виконаний, відносини між сторонами регулюються главою 83 цього Кодексу», а п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України доповнити нормою про те, що положення цієї глави, крім зазначених випадків, застосовуються також до вимог про повернення виконаного за неукладеним правочином.

Під час вирішення питання розмежування недійсного та неукладеного правочинів слід звернути увагу й на той факт,

---

¹⁵⁸ Берестова І. Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І. Е. Берестова. – Х., 2004. – С. 4; Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І. О. Дзера. – К., 2001. – С. 5; Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отраднава // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 8; Теньков С. О. Визнання договорів неукладеними: причини і наслідки / С. О. Теньков // Юридичний вісник України. – 2000. – № 48. – С. 8; Фрідмо І. Про деякі питання, пов'язані з визнанням договорів неукладеними / І. Фрідмо // Юридичний вісн. України. – 1999. – № 39. – С. 7.

¹⁵⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

що деякі норми цивільного законодавства викладаються не зовсім логічно, що породжує неоднозначне їх трактування. Це насамперед стосується тих законодавчих норм, що вказують на момент учинення правочину.

Зокрема, низку правових норм сформульовано так, що момент укладення договору пов'язується безпосередньо з моментом надання йому встановленої законом форми.

Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК України, договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Схожі норми передбачені у ч. 2–4 ст. 639 ЦК України.

При такому формулюванні правової норми може виникнути хибна думка, що момент учинення правочину пов'язується з додержанням сторонами форми, визначеної законом, і у випадку недодержання такої форми договір є неукладеним.

Зокрема, помилки про неможливість застосування наслідків недійсності правочинів унаслідок недодержання визначеної законом форми трапляються у правозастосовній практиці.

Так, під час вирішення між сторонами спору в справі про купівлю-продаж будинку, який був укладений усно, Бориспільський районний народний суд рішенням від 28 вересня 1981 року застосував наслідки недійсності договору через порушення нотаріальної форми. Про факт укладення договору суд дійшов висновку на підставі показань свідків. Водночас судова колегія Київського обласного суду, залишаючи без зміни рішення народного суду, а президія цього ж обласного суду – без задоволення наданих у порядку нагляду протест, вважали, що районний суд повинен був керуватися не ст. 48, а ст. 469 ЦК УРСР 1963 р. про зобов'язання повернути безпідставно придбане майно, наявність чого може стверджуватися будь-якими доказами, зокрема показаннями свідків. Оскільки до договорів про порушення визначеної законом форми не застосовуються правовідносини з приводу безпідставно придбаного майна, Верховний Суд Української РСР рішення скасував і направив справу на новий розгляд¹⁶⁰.

---

¹⁶⁰ Практика судів України в цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1995. – № 2. – С. 60–61.

Додержання форми правочину відповідно до ч. 4 ст. 203 ЦК України є умовою його дійсності, недодержання якої спричиняє його недійсність (ч. 1 ст. 218, ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220 ЦК України). Крім цього, правові норми, що визначають умови чинності правочину та наслідки їх недодержання, визначені в книзі першій ЦК України «Загальні положення» і поширюються на всі цивільні правовідносини, зокрема на ті, що виникають у зв'язку з укладенням договорів (книга 5 «Зобов'язальне право»). Тому додержання форми договору не доцільно пов'язувати з моментом його укладення, оскільки ці правові категорії перебувають у різних площинах.

У нормативно-правових актах, які регулюють подібні відносини, точніше було б вказувати на чинність договору, а не на його укладеність.

Отже, із метою недопущення правозастосовчих помилок, норми цивільного законодавства, в яких момент укладення договору пов'язується з дотриманням його форми (ч. 1 ст. 638 ЦК України), необхідно тлумачити широко: момент укладення правочину (договору) пов'язувати з досягненням згоди з усіх істотних умов, а чинність (дійсність) – з додержанням вимог щодо форми.

Розділ 2

ВИДИ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

Дійсність правочину залежить від наявності та дійсності його елементів.

Недійсність правочину зумовлюють дефекти його ознак або елементів, недотримання вимог, які є обов'язковими для його дійсності (ст.ст. 203, 215 ЦК України).

Це можуть бути: дефекти суб'єктного складу; дефекти (недотримання) форми; дефекти волі; дефекти змісту (його незаконність і/або аморальність).

Зазначені недоліки правочинів дають можливість згрупувати недійсні правочини у чотири групи:

- 1) правочини з дефектами суб'єктного складу;
- 2) правочини з дефектами (недотримання) форми;
- 3) правочини з дефектами волі;

4) правочини з дефектами змісту (його незаконність і/або аморальність).

Поділ усіх правочинів на вказані чотири групи є досить умовним, оскільки окремі недійсні правочини можуть бути віднесені до різних груп.

Крім цього, необхідно вказати, що правочин може мати складну недійсність (низки дефектів).

У таких випадках правочин визнається недійсним за декількома підставами.

ГЛАВА 3

ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ

Правочини з недоліками суб'єктного складу поділяють на дві групи. Перша – правочини, вчинені фізичною особою за межами її цивільної дієздатності; друга – правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб¹⁶¹.

До правочинів, учинених фізичною особою за межами її цивільної дієздатності, належать:

- правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України);
- правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України);
- правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України);
- правочин, учинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);
- правочин, учинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України);
- правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України).

Правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб – це правочини юридичних осіб, яких вона не мала права вчиняти, і охоплюються ст. 227 ЦК України.

Розглянемо зазначені правочини.

Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України). Однією з умов

---

¹⁶¹ Шестакова Н. Д. Недействительность сделок / Н. Д. Шестакова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 41; Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отраднова // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 8.

дійсності правочинів є наявність у момент учинення правочину необхідного обсягу цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 203 ЦК України). Відсутність достатнього рівня цивільної дієздатності може бути підставою недійсності правочину, укладеного такою особою.

До категорії осіб, які є частково дієздатними, цивільне законодавство відносить малолітніх осіб, які не досягли 14 років.

Розглядаючи правочин, який учинений малолітньою особою, необхідно звернути увагу, що його правова природа відрізняється від низки інших недійсних правочинів. Наприклад, правочин, що порушує публічний порядок, є нікчемним уже з тієї підстави, що порушує визначений у нормативних актах публічний порядок держави. Водночас правочин, учинений малолітньою особою (за винятком дрібного побутового), у момент його укладення може не порушувати ні чужих суб'єктивних прав, ні інтересів держави, суспільства, публічного порядку, проте він відповідно до норм чинного цивільного законодавства належить до нікчемних.

Для аналізу правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, необхідно дослідити вольові характеристики та особливості психіки такої особи.

Неможливо стверджувати, що в малолітніх осіб воля взагалі відсутня, оскільки воля є регуляційним процесом, що спрямовує діяльність на досягнення її майбутнього результату¹⁶². Бажання та прагнення малолітньої особи придбати відповідну річ (наприклад, іграшку) свідчить про наявність у неї такої волі. Проте, щоб виражена особою воля породила цивільні права та обов'язки необхідно, щоб вона могла повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Лише у разі усвідомлення значення своїх дій та можливості керувати ними, як зазначає Я. Р. Веберс, воля може бути юридично значимою¹⁶³.

Малолітня особа має право вчиняти лише дрібні побутові правочини, тобто такі, що задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість (ч. 1 ст. 31

---

¹⁶² Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: учебник / М. И. Еникеев. – М.: Юристъ, 1996. – С. 131.

¹⁶³ Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига: Зинатне, 1976. – С. 125.

ЦК України). Тому юридично значима воля цих осіб охоплює лише здатність учиняти дрібні побутові правочини, що свідчить про її обмеження.

Оскільки малолітні особи самостійно можуть учиняти лише дрібні побутові правочини, то будь-які інші правочини для забезпечення їхнього розвитку, навчання та виховання вчиняють батьки (усиновлювачі) або опікуни. Водночас батьки (усиновлювачі) повинні вчиняти правочини в інтересах дітей, оскільки батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК України). Правочини, вчинені опікунами також не можуть учинятися всупереч інтересам підопічних, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 67 ЦК України опікуни вчиняють правочини від імені та в інтересах останніх.

Батьки (усиновителі) або опікуни вчиняють правочини на користь малолітньої особи, оскільки останні не мають відповідного рівня розумової зрілості, що надав би можливість усвідомлювати значення вчинених ними дій. Як зауважує Л. Г. Кузнецова, фізичний та розумовий розвиток малолітніх дітей обумовлює визначену обмеженість усвідомлення ними суспільного значення своєї поведінки й передбачення її наслідків, недостатню можливість керувати своїми діями, легке навіювання і піддавання різним впливам як хорошим, так і поганим¹⁶⁴.

Здатність осіб, які досягли повноліття, усвідомлювати свої дії та керувати ними пов'язується також із наявністю відповідного життєвого досвіду, який надає можливість правильно оцінювати ту чи іншу юридичну дію, зокрема, вчинення правочину, а також наслідки такої дії. Водночас у малолітньої особи відсутній мінімальний життєвий досвід, який би надав можливість правильно оцінити вчинений нею правочин, що виходить за межі дрібного побутового.

Отже, надаючи малолітнім особам можливість учиняти лише дрібні побутові правочини, цивільне законодавство ґрунтується на тому, що така особа не може повною мірою усвідомлювати характер учинених правочинів, а також оцінити породжені ними правові наслідки у зв'язку з власними соціально-психічними особливостями.

---

¹⁶⁴ Кузнецова Л. Г. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних / Л. Г. Кузнецова, Я. Н. Шевченко. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 113.

Вікові межі цивільної дієздатності, встановлені цивільним законодавством, не можуть свідчити про відсутність чи наявність розумової зрілості та вольової ознаки малолітніх осіб. Правильно зауважує Я. М. Шевченко, що особливості психіки, які не дозволяють дітям бути суб'єктами багатьох цивільних правовідносин, в одних дітей того ж віку можуть виявлятися більш виразно, в інших – менш виразно¹⁶⁵. Оскільки ступінь розумового розвитку малолітніх осіб того самого віку різна, можна припустити, що підліток, наприклад, тринадцятирічного віку в розумовому розвитку може нічим не відрізнитися від підлітка шістнадцяти років. Це може залежати як від об'єктивних (рівень виховання дитини, наявність чи відсутність освіти тощо), так і суб'єктивних властивостей (наприклад, розумових здібностей). Проте цивільне законодавство встановлює нікчемність правочинів, учинених тринадцятирічною дитиною за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України), а шістнадцятирічній дитині надає право самостійно вчиняти правочини за межами її цивільної дієздатності зі згоди батьків (усиновителів) або піклувальника (ст. 222 ЦК України).

Встановлення в законі конкретного віку, з якого настає часткова й повна дієздатність, зауважує В. А. Ойгензіхт, не означає, що саме з цього віку виникає волездатність особи – здатність спрямовувати, регулювати свою поведінку. Але цей вік визначає можливість виражати свою волю, вступаючи у правовідносини¹⁶⁶.

Отже, закон не враховує можливість кожної окремо взятої малолітньої особи усвідомлювати характер учиненого правочину й породжені ним наслідки, а визначає недійсність таких правочинів (крім дрібних побутових), як загальне правило. Водночас ураховується не те, чи заподіяна таким правочином шкода малолітній особі, а те, що однією стороною такого правочину є малолітній, який не може бути суб'єктом правочину, що виходить за межі його цивільної дієздатності. Тому відносячи правочини, вчинені малолітніми особами поза межами їх цивільної дієздатності, до нікчемних,

---

¹⁶⁵ Шевченко Я. М. Про підстави відповідальності за шкоду, заподіяну дітьми / Я. М. Шевченко // Вісник Київ. ун-ту: Питання цивільно-правової відповідальності. – 1969. – Спец. вип. – С. 98.

¹⁶⁶ Ойгензіхт В. А. Воля и волеизъявление / В. А. Ойгензіхт. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 105.

закон керується позицією недопущення порушення їх прав та інтересів.

Учинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності в окремих випадках може породити цивільні права та обов'язки. Так, цивільне законодавство встановлює два способи визнання правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, дійсним: по-перше, при подальшому схваленні такого правочину батьками (усиновлювачами) або одним із них, з ким проживає малолітня особа, або опікуном (ч. 1 ст. 221 ЦК України); по-друге, у випадку пред'явлення в суд позову про визнання його дійсним (ч. 2 ст. 221 ЦК України).

Закон не вимагає особливої форми подальшого схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Подальше схвалення правочину малолітньої особи можливе у вигляді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні впродовж місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК України). У випадку незгоди з учиненням малолітньою особою правочином батьки (усиновителі) або опікун зобов'язані пред'явити свої претензії до іншої сторони в активній формі, наприклад, вимагати повернення переданого малолітньою особою майна, інакше після закінчення місячного строку правочин малолітньої особи автоматично стає дійсним.

Подальше схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину в формі неперед'явлення претензії іншій стороні впродовж місяця має юридичне значення, оскільки за його наявності вчинений малолітньою особою правочин породжує цивільні права та обов'язки для його учасників (зокрема, для малолітньої особи). У зв'язку з цим таке подальше схвалення правочину можна визначити як умову дійсності правочину, вчиненого малолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності.

Крім можливості подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами цивільної дієздатності, цивільне законодавство встановлює також інший спосіб визнання правочину малолітньої особи дійсним.

Йдеться про визнання його дійсним за рішенням суду. За позовом заінтересованої особи суд може визнати такий правочин

дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК України).

У науці цивільного права висловлюються думки, що норми, які визначають можливість схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою, та визнання його дійсним за рішення суду, є недосконалыми. Зокрема, А. В. Луць вказує, що про відсутність схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою, свідчитиме поведінка батьків (усиновлювачів) або опікуна, які або заявляють претензії до іншої сторони, або в разі відхилення звертаються в суд про визнання правочину недійсним, а відтак, виходить, нікчемний правочин перетворюється в оспорюваний¹⁶⁷.

Можливість подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, не означає, що він виникає як дійсний. Навіть факт корисності правочину для малолітньої особи (наприклад, правочин, спрямований на безоплатне отримання подарунку) у момент його вчинення не перетворює цей правочин у дійсний. Правильно зазначає Г. Ф. Шершеневич, що для заперечення правочину, вчиненого малолітньою особою, немає необхідності доказувати його невігідність для сторін¹⁶⁸.

Учинений малолітньою особою правочин за межами її цивільної дієздатності є нікчемним лише тому, що його стороною є малолітня особа. Несхвалення такого правочину особами, визначеними в законі, не перетворює його в оспорюваний. Тому у випадку відхилення претензій другою стороною, батьки (усиновителі) або опікуни малолітньої особи мають право вимагати застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, а не визнання його недійсним.

У ст. 221 ЦК України, що визначає правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, відсутня пряма вказівка на такий наслідок його вчинення, як нікчемність. У наведеній статті вказується на нікчемність правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздат-

---

¹⁶⁷ Луць А. В. Свобода вибору контрагента за цивільно-правовим договором / А. В. Луць // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 310.

¹⁶⁸ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – С. 70.

ності, лише у випадку несхвалення його визначеними у законі особами. Якщо звернутися до цивільного законодавства зарубіжних країн, то Цивільний кодекс Російської Федерації у ч. 1 ст. 172 містить загальну норму, що визначає нікчемність правочину, вчиненого малолітньою особою¹⁶⁹.

З огляду на те, що нікчемним є правочин, недійсність якого визначена законом, із метою недопущення віднесення правочинів малолітніх осіб, учинених за межами їх цивільної дієздатності, до оспорюваних, а також для недопущення юридичних помилок у судовій практиці під час застосування норм ст. 221 ЦК України, зазначену статтю необхідно доповнити частиною такого змісту: «Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, є нікчемним». Ця норма має діяти як загальне правило. Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, надалі схвалений батьками (усиновлювачами) або одним із них, з ким вона проживає (ч. 1 ст. 221 ЦК України), стає дійсним із моменту вчинення. Норму ч. 2 ст. 221 ЦК України «У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним» пропонується виключити.

Правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України). Відповідно до ст. 32 ЦК України особа віком від 14 до 18 років вважається неповнолітньою і наділяється неповною цивільною дієздатністю. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу (ч. 2 ст. 34 ЦК України). Крім цього, відповідно до ч. 1 ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Як зауважує Н. С. Хатнюк, ґрунтуючись на завданнях охорони прав та інтересів цієї категорії осіб і враховуючи вікові особли-

---

¹⁶⁹ Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/5_29.html#p2127.

вості неповнолітніх, а також той факт, що вони є не лише об'єктом виховання і правової охорони, але й самостійними та досить активними суб'єктами соціальної діяльності, законодавець ставить їх в особливе цивільно-правове положення, вимагаючи в одних випадках згоди батьків (усиновителів) або піклувальників на здійснення певних юридичних дій, а в інших – наділяючи їх самостійністю¹⁷⁰.

Відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦК України, крім дрібних побутових правочинів, неповнолітні особи мають право:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;

2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;

3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;

4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, неповнолітня особа може за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо зникли обставини, які були підставою для його прийняття.

Цивільне законодавство не визначає форму згоди батьків (усиновителів), піклувальників на вчинення правочинів неповно-

---

¹⁷⁰ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 77.

літніми особами. Вона може надаватися і в усній формі¹⁷¹, а також у письмовій.

Проте відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 32 ЦК України на вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника повинна бути письмова нотаріально посвідчена. Крім цього, потрібно ще й отримати дозвіл органу опіки та піклування.

На практиці згода батьків або піклувальників часто виявляється у формі мовчазного схвалення вже здійснених неповнолітнім дій, що спрямовані на задоволення його культурних та матеріальних потреб. Таке схвалення має радше функцію контролю, ніж заборони. Схвалення правочину може відбутися і в тому випадку, коли неповнолітня особа через обставини, що виникли, не могла попередньо запитати згоди батьків (наприклад, у зв'язку з їхньою відсутністю, хворобою, відрадженням). Однак цей винятковий випадок не повинен розглядатися як загальне правило, бо тоді вказівка закону про те, що неповнолітні укладають угоди за згодою батьків (усиновителів) або піклувальників, утрачає свій зміст¹⁷².

Відповідно до ч. 1 ст. 222 ЦК України правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, може бути згодом схвалений ними у такому ж порядку, як і у разі вчинення правочину малолітньою особою. Тобто подальше схвалення правочину можливе у вигляді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні впродовж місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК України).

Відсутність згоди і подальшого схвалення батьків (усиновлювачів), піклувальників правочину, укладеного неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, є підставою для визнання судом такого правочину недійсним за позовом заінтересованих осіб.

Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгля-

---

¹⁷¹ Сібілов М. М. Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів) / М. М. Сібілов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 57. – С. 43.

¹⁷² Кузнецова Л. Г. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних / Л. Г. Кузнецова, Я. Н. Шевченко. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 29.

ду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 СК України), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК України.

У випадку, якщо такий позов не пред'явлений, правочин є дійсним, оскільки фактично відбулося схвалення його вказаними особами.

Для визнання правочину недійсним достатньо, щоб лише однією стороною була неповнолітня особа, котра вчинила правочин, що виходить за межі дрібного побутового, без згоди батьків (усиновителів) чи піклувальників, а іншою стороною може бути особа повністю дієздатна (хоча не виключається вчинення правочину між двома неповнолітніми, один з яких учинив його без згоди батьків (усиновителів) чи піклувальників)¹⁷³.

Отож, правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, визнається недійсним у випадках коли:

1) відсутня попередня згода або подальше схвалення правочину батьками (усиновителями) чи піклувальниками;

2) заінтересованою особою подано в суд позов про визнання правочину недійсним.

Правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України). Цивільним законодавством визначені підстави визнання фізичної особи недієздатною. Відповідно до ст. 39 ЦК України особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Для визнання судом особи недієздатною достатньо поряд із медичним критерієм (хронічний, стійкий психічний розлад здоров'я) лише однієї інтелектуальної (нездатність усвідомлювати значення своїх дій) або юридичної підстави (нездатність керувати своїми діями).

---

¹⁷³ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 108.

Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, схожий на правочин, учинений недієздатною фізичною особою. Їхні відмінності полягають у суб'єктному складі. Ця різниця стосується насамперед обсягу дієздатності даних категорій осіб. Малолітні особи, на відміну від недієздатних, наділені цивільною дієздатністю, хоча й мінімальною, оскільки цивільне законодавство дозволяє їм учиняти дрібні побутові правочини (ч. 1 ст. 31 ЦК України). Правочин, учинений недієздатною особою, незалежно від того, чи він є дрібним побутовим, є нікчемним.

Відповідно до ст. 67 ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням, а також учиняти від його імені правочини, зокрема дрібні побутові. Проте опікун не в змозі постійно контролювати всі дії підопічного, постійно перебувати поруч із ним, що не виключає можливість підопічного в повсякденному житті самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (наприклад, купувати продукти харчування тощо).

У зв'язку з цим у цивілістичній науці було сформовано думку про необхідність розширення цивільної дієздатності недієздатних осіб. Так, С. М. Братусь вважає необхідним за недієздатними особами в цивільному законодавстві закріпити право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини на зразок такої можливості малолітніх та неповнолітніх осіб¹⁷⁴.

Однак думка С. М. Братуся є суперечливою з таких міркувань. Як відомо, ЦК УСРР 1922 р. до категорії недієздатних осіб відносив також малолітніх осіб, а, як наслідок, усі правочини, вчинені малолітніми особами підпадали під норму, що визначала недійсність правочинів, учинених недієздатними фізичними особами (ст. 31)¹⁷⁵.

ЦК УРСР 1963 р. розмежував правочин, учинений недієздатною фізичною особою, та правочин малолітньої особи за межами її цивільної дієздатності (ст.ст. 51, 52), дозволивши малолітнім

---

¹⁷⁴ Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – С. 73.

¹⁷⁵ Цивільний кодекс Української СРР від 16 грудня 1922 року зі змінами і допов. станом на 1 червня 1927 р. – Х.: Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1927. – 220 с.

особам учиняти дрібні побутові правочини¹⁷⁶. Можливість учинення дрібних побутових правочинів недієздатними фізичними особами не передбачалась.

Наділення малолітніх осіб мінімальною цивільною дієздатністю пов'язано з тим, що в таких осіб ще не повністю сформована психіка і відповідно до розумового розвитку, їм надано право вчиняти лише дрібні побутові правочини. На відміну від малолітніх, у недієздатних фізичних осіб через психічний розлад здоров'я уражена психіка; також у них відсутня свідомо воля, у зв'язку з чим вони неправильно сприймають оточуючу дійсність і не можуть усвідомлювати наслідки вчинених дій. Крім цього, психічне захворювання недієздатних фізичних осіб має не тимчасовий, а хронічний характер, що зумовлює повну нездатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Як зазначає В. А. Ойгензіхт, психічно хвора людина може знати все, що потрібно робити, але свідомість залишається відвернута, вона не в змозі докласти зусилля, щоб учинити дію. На думку автора, існують також інші випадки хворобливого вольового розладу: нав'язливі дії, бажання; надмірна схильність до чужого впливу тощо¹⁷⁷.

Отже, цивільне законодавство недієздатним фізичним особам не надає право вчиняти правочини, зокрема дрібні побутові, у зв'язку з повною неможливістю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, що пов'язано зі стійким психічним розладом здоров'я. У випадку можливості недієздатної фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану, такій особі за позовом опікуна або органу опіки та піклування судом може бути поновлено цивільну дієздатність (ч. 1 ст. 42 ЦК України).

Визнання правочинів, зокрема дрібних побутових, учинених недієздатними фізичними особами, недійсними пов'язано з недопущенням порушення майнових прав та інтересів цих осіб, як

---

¹⁷⁶ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року зі змінами і допов. станом на 15 листопада 2001 р. // Кодекси України. – К.: Укр. інформ.-правовий центр НВП «Форум», 2001. – № 6. – 174 с.

¹⁷⁷ Ойгензіхт В. А. Воля и волеизъявление / В. А. Ойгензіхт. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 98.

і правочинів, учинених малолітніми особами за межами їх цивільної дієздатності. Проте правочин, учинений недієздатною фізичною особою, може бути вчинений на її користь (не заподіювати їй майнової шкоди). У такому випадку опікун в праві схвалити дрібний побутовий правочин підопічного після його вчинення шляхом незаявлення претензії другій стороні впродовж місяця (ч. 1 ст. 226 ЦК України).

Крім цього, на вимогу опікуна правочин, учинений недієздатною фізичною особою (як дрібний побутовий, так і правочин, що виходить за межі дрібного побутового), може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

У судовій практиці непоодинокими є випадки вчинення недієздатними фізичними особами правочинів, які були нотаріально посвідчені. Так, *Шевченківський районний суд м. Києва ухвалив рішення про визнання недійсним договору купівлі-продажу, посвідченого приватним нотаріусом, як такий, що був учинений недієздатною фізичною особою. Судом встановлено, що договір уклала особа, яка рішенням суду визнана недієздатною, є інвалідом першої групи, страждає на психічне захворювання, не може розуміти значення своїх дій та керувати ними*¹⁷⁸.

Відповідно до п. 39 Інструкції про порядок виконання нотаріальних дій нотаріусами України, якщо в нотаріуса є підстави вважати, що хто-небудь із учасників правочину страждає на хронічний, стійкий психічний розлад, що істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, внаслідок душевної хвороби не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, а відомостей про визнання особи недієздатною немає, на нотаріуса покладається обов'язок з'ясувати чи є рішення суду про визнання особи недієздатною, яке набрало законної сили¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 38.

¹⁷⁹ Інструкція про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12/page>.

У зв'язку з цим судова колегія в цивільних справах Київського міського суду звернула увагу на те, що нотаріуси зобов'язані відмовляти в посвідченні правочинів, якщо з проханням про це звертаються недієздатні фізичні особи¹⁸⁰. Тому причини спорів, що виникають унаслідок учинення недієздатними фізичними особами нотаріально посвідчених правочинів, полягають у неналежному здійсненні нотаріусами перевірки дієздатності осіб, які звертаються для нотаріального посвідчення правочинів.

Учинення правочину психічно хворою особою, але не позбавленою судом у цивільній дієздатності, ще не означає, що така особа завжди може розуміти характер учиненого правочину та наслідки, породжені ним. Психічно хвора особа може вчинити правочин як у стані, коли розуміє значення своїх дій і може керувати ними, так і в стані, який виключає зазначене. Така фізична особа може нічим не відрізнитися від психічно хворої особи, визнаної недієздатною за рішенням суду. Різниця між особою, яка в момент учинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, та недієздатною фізичною особою полягає лише у відсутності рішення суду про визнання особи недієздатною, хоча психічний стан може бути аналогічним стану особи, яка була визнана судом недієздатною.

Цивільне законодавство визначає особу повністю дієздатною, якщо не було ухвалено рішення суду про обмеження особи в цивільній дієздатності або про визнання її недієздатною. Особа вважається повністю дієздатною, якщо інше не встановлено рішенням суду. Тому неправильно є позиція Н. В. Рабінович, яка застосовує термін «тимчасова недієздатність»¹⁸¹, оскільки недієздатність особи не може бути тимчасовою, а встановлюється за рішенням суду в порядку, визначеному законодавством.

Правочин, який учинений особою, яка не була визнана в судовому порядку недієздатною, але в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними,

---

¹⁸⁰ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 39.

¹⁸¹ Рабінович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабінович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 58.

є оспорюваним і не може бути визнаний судом недійсним за ст. 226 ЦК України, що визначає наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою.

Для недійсності правочину за ст. 226 ЦК України не має значення похилий вік особи, яка вчиняє правочин, тяжка хвороба, вчинення правочину за декілька днів до смерті, вчинення правочину психічно хворою особою, але не визнаною в судовому порядку недієздатною на момент його вчинення, усвідомлення недієздатною фізичною особою характеру і наслідків учинених дій, а зважається лише на такий юридичний факт, як недієздатність фізичної особи в момент учинення правочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 41 ЦК України недієздатна особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Оскільки нікчемним є правочин, недійсність якого вставлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України), а ст. 226 ЦК України не містить вказівки на нікчемність правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою, названу статтю необхідно доповнити частиною, яка б встановлювала нікчемність правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою. Норму абз. 2 ч. 1 ст. 226 ЦК України «У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними» необхідно виключити.

Правочин, учинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). Над дієздатними особами, які не усвідомлюють значення своїх дій та (або) не керують ними під час учинення юридичних дій, опіка та піклування не встановлюються.

Як зазначає М. М. Сібільов, такий стан дієздатної особи може бути зумовлений різними обставинами, які підлягають доведенню у суді. До них, наприклад, належать такі з них, як нервові потрясіння, фізична травма, глибоке алкогольне або наркотичне сп'яніння¹⁸².

---

¹⁸² Сібільов М. М. Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів) / М. М. Сібільов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 57. – С. 44.

Несвідомий стан також може бути викликаний психічними розладами. Звідси походить ще одна проблема, з якою зіткнулась юридична практика: невизначеність чіткого переліку психічних станів, в яких можуть перебувати дієздатні особи, що іноді не усвідомлюють значення своїх дій або не можуть керувати ними. У законодавстві не закріплені виключні випадки, коли за медичними показниками дієздатні особи можуть перебувати в стані не усвідомлення своїх дій декілька годин, днів, тижнів. Таких осіб пропонується відносити до умовно дієздатних осіб, тобто осіб, які в момент учинення правочину можуть не усвідомлювати значення своїх дій та (або) не керувати ними. Для визнання їх такими необхідне рішення суду¹⁸³.

Відповідно до ст. 225 ЦК України такий правочин може бути визнаний недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права та інтереси порушені. У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун.

Для недійсності правочину за ст. 225 ЦК України необхідно:

- 1) знаходження особи в такому стані, коли вона не може розуміти значення своїх дій та керувати ними;
- 2) учинення правочину в такому стані;
- 3) звернення такою особою до суду з позовом про визнання правочину недійсним.

Відповідно до п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правила статті 225 ЦК України поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент учинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервово потрясіння тощо).

Для того, щоб визначити стан фізичної особи у момент укладення правочину, суд призначає судово-психіатричну експертизу

---

¹⁸³ Хатнюк Н. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 94.

і ухвалює рішення про визнання правочину недійсним, зважаючи водночас і на висновок судово-психіатричної експертизи, і на інші докази, які підтверджують перебування фізичної особи у момент учинення правочину в стані, за якого вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Так, задовольняючи вимоги С. до Л. про визнання договору дарування недійсним, суд встановив, що в момент підписання договору позивач був у такому стані, коли не міг розуміти значення своїх дій та керувати ними. Водночас суд правильно послався на висновок експерта, в якому підтверджено факт психічного розладу, як на один із доказів, що стверджують обґрунтованість позовних вимог¹⁸⁴.

Призначаючи судово-психіатричну експертизу у справі суд повинен встановити, чи дійсно особа на час учинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними та чи усвідомлює вона значення своїх дій на час подання позовної заяви і на час вирішення спору та чи може керувати ними. Іноді вкрай складно встановити стан особи у день учинення правочину.

Так, у справі №22ц-229/2012 р. рішенням Шевченківського районного суду м. Чернівці від 22 грудня 2011 року позов позивача про визнання недійсним договору дарування квартири задоволено.

Задовольняючи скаргу відповідача на рішення суду першої інстанції, Чернівецький апеляційний суд призначив повторну судово-психіатричну експертизу. Згідно з висновком експертизи позивач на час укладення договору дарування квартири 15 червня 2005 року, за даними амбулаторної картки Чернівецької обласної психіатричної лікарні, виявляла психічний розлад у формі істеричного розладу особистості, що належить до «розладів зрілої особистості та поведінки у дорослих», однак встановити глибину, вираженість та тривалість наявних тоді депресивних переживань, встановити наявність психотичних розладів, ступінь порушень критики та їхній вплив на психічний стан особи, саме станом на 15 червня 2005 року (день підписання договору), не є можливим, зокрема

---

¹⁸⁴ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 40.

через відсутність у її амбулаторній картці записів щодо її психічного стану в цей день. Із зазначених причин комісія не може дати відповідь на питання чи могла особа (позивач) за своїм психічним станом розуміти значення своїх дій та керувати ними станом на 15 червня 2005 року.

Отже, проведеною у справі експертизою не зроблено висновку про абсолютну неспроможність особи в момент складення нею договору дарування розуміти значення своїх дій та керувати ними, а лише стверджено наявність у неї психічного захворювання діагнозом «істеричний розлад особистості»¹⁸⁵.

Як зазначає Ф. С. Хейфец, під час визнання правочину недійсним основне значення має не причина такого стану особи, а те, що вчиняючи правочин, особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними¹⁸⁶.

Правочин, учинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України). Підстави обмеження фізичної особи у цивільній дієздатності передбачені у ст. 36 ЦК України.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи у таких випадках:

1) якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, які дають підстави для обмеження особи у цивільній дієздатності, мають бути такими,

---

¹⁸⁵ Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах апеляційного суду Чернівецької області від 18 липня 2012 р. – Справа № 22ц-229/2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25377608>.

¹⁸⁶ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 112.

що суперечать інтересам сім'ї, спричиняють матеріальні труднощі та ставлять сім'ю в скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування.

Обмежена дієздатність зменшує обсяг дієздатності, який мала особа. Відповідно до ст. 37 ЦК України така особа може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, учиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

Стаття 223 ЦК України передбачає визнання судом недійсними правочинів, учинених фізичною особою, цивільну дієздатність якої обмежено, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника.

Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися як піклувальником, так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК України.

Частина 1 ст. 223 ЦК України визначає, що правочин (за винятком дрібного побутового, який особа, дієздатність якої обмежена, може вчиняти самостійно), вчинено особою, дієздатність якої обмежена, без згоди піклувальника, може бути згодом схвалений піклувальником. Правочин вважається схваленим, якщо піклувальник, дізнавшись про його вчинення, не висунув претензій до іншої сторони впродовж місяця.

У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом піклувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Так, прокурор звернувся до суду із позовом, в інтересах особи, яка за рішенням суду обмежена у цивільній дієздатності, про визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним та стягнення вартості квартири. В обґрунтування своїх позовних вимог зазначив, що між обмежено дієздатною особою та відповідачем був укладений договір купівлі-продажу квартири. Світловодський міськрайонний суд Кіровоградської області позов задовольнив, керуючись ст. 223 ЦК України, взявши до уваги, що на час укладання договору від 13 лютого 2008 року продавець не мав цивільної дієздатності на укладення відповідного договору. Рішенням Світловодського міського суду від 13 травня 2003 року особа була обмежена у цивільній дієздатності¹⁸⁷.

Відповідно до ст. 44 Закону України від 2 вересня 1993 р. «Про нотаріат» нотаріус (посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії) під час посвідчення правочинів визначає обсяг цивільної дієздатності фізичних осіб, які беруть у них участь. У разі потреби нотаріусу надається довідка про те, що особа не страждає на психічний розлад, який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. У разі наявності сумнівів щодо обсягу цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, нотаріус зобов'язаний звернутися до органу опіки та піклування за місцем проживання відповідної фізичної особи для встановлення факту відсутності опіки або піклування над такою фізичною особою.

Нотаріус (посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії) відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії.

---

¹⁸⁷ Рішення Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 14 грудня 2010 р. – Справа № 2-1030/10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12972469>.

Правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України). Особи, які залишилися без батьківського піклування, до досягнення ними повноліття, а також особи, які були обмежені в цивільній дієздатності або визнані судом недієздатними, не можуть самостійно реалізувати надані їм майнові та особисті немайнові права. Вони вправі здійснювати лише такі юридично значимі дії, що входять в обсяг їх цивільної дієздатності. Так, малолітня особа може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини (ч. 1 ст. 31 ЦК України). Правочини, які виходять за межі дрібних побутових, вона не може вчиняти через відсутність необхідного обсягу цивільної дієздатності. Крім цього, діти потребують виховання та постійного піклування й нагляду з боку дорослих.

У таких випадках особливого значення набуває опіка (піклування), яка відповідно до п. 1.1 Правил опіки та піклування від 26 травня 1999 року є особливою формою державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишилися без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги в забезпеченні їх прав та інтересів. Обов'язки щодо захисту особистих і майнових прав та інтересів осіб, які не можуть самостійно їх реалізувати, а також стосовно виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування, здатні забезпечити опікуни (піклувальники)¹⁸⁸.

Як зазначає І. А. Бірюков, що представництво опікуна виникає незалежно від волі підопічного¹⁸⁹. Це пов'язано з тим, що воно виникає в силу закону, який покладає на опікунів та піклувальників відповідні обов'язки, від виконання яких вони відмовитися не можуть.

Так, опікун малолітньої особи зобов'язаний дбати про її виховання, навчання та розвиток (ч. 1 ст. 67 ЦК України). Однією з гарантій належного здійснення повноважень опікуном та піклувальником є можливість звільнення їх судом від виконання покладених на них обов'язків за заявою органу опіки та піклування у разі їх невиконання (ч. 3 ст. 75 ЦК України).

---

¹⁸⁸ Правила опіки та піклування від 26 травня 1999 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99)

¹⁸⁹ Сімейне право України: підручник / за ред. В. С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – С. 269.

Опікун учиняє від імені підопічного, а піклувальник дає згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових. Проте існує низка правочинів із майном підопічного, які опікуни не можуть учиняти, а піклувальники давати згоду на їх учинення без дозволу органу опіки та піклування. Це правочини, в яких опікун (піклувальник):

- відмовляється від майнових прав підопічного;
- видає письмові зобов'язання від його імені;
- укладає договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, зокрема договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- укладає договори щодо іншого цінного майна (ст. 71 ЦК України).

Дозвіл на відчуження майна особи, яка перебуває під опікою або піклуванням, може дати лише орган опіки і піклування. Опікунська рада не є належним органом для вирішення такого питання¹⁹⁰.

Що стосується майнових відносин батьків та дітей, вони можуть бути самостійними власниками майна, не залежно від того, проживають вони разом чи окремо (ч. 1 ст. 173 СК України). Зокрема, діти можуть отримати майно, прийнявши в подарунок, у спадок, також шляхом приватизації житла або отримання заробітку тощо.

Будучи власником майна, дитина (наприклад, малолітня) не може самостійно ним розпоряджатися через відсутність відповідного обсягу цивільної дієздатності. За таких обставин батьки є законними представниками інтересів своїх дітей, і однією з функцій такого представництва є управління їх майном.

Батьки, як законні представники дітей, повинні здійснювати управління майном дітей насамперед в їх інтересах, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 155 СК України батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

Водночас судовій практиці відомі випадки зловживання батьками батьківськими правами стосовно майна, що належить

---

¹⁹⁰ Постанова президії Запорізького обласного суду від 5 вересня 1997 року // Рішення Верховного Суду України. Щорічник. – К., 1998. – С. 24–25.

їх дітям. Характерною у цьому відношенні є справа, яку розглянув Радянський суд м. Києва, задовольнивши позов прокурора району в інтересах двох неповнолітніх дітей про визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири. Маючи намір продати квартиру, відповідачка (мати дітей) отримала дозвіл від органу опіки та піклування на її продаж за умови попередньої купівлі дітям у власність 2/3 приватного будинку. Скориставшись таким дозволом, мати продала квартиру, але житла дітям не придбала. Залишивши дітей без житла, відповідачка зникла, до суду на виклики не з'являлась¹⁹¹. Задовольнивши позов про визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним, суд поновив порушені майнові права дітей.

У разі вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, батьки зобов'язані отримати дозвіл органу опіки та піклування. Відповідно до ч. 3 ст. 17 Закону України від 26 квітня 2001 р. «Про охорону дитинства», батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання¹⁹².

Майнові інтереси дітей також покликаний захищати Закон України від 2 червня 2005 р. «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Відповідно до ч. 4 ст. 12 зазначеного закону для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, необхідний попередній дозвіл органів опіки та піклування, що надається відповідно до закону. Посадові особи органів опіки та піклування несуть персональну відповідальність за захист

---

¹⁹¹ Узагальнення практики вирішення судами справ щодо визнання недійсними або розірвання угод про відчуження приватизованих квартир: Судова колегія в цивільних справах Верховного Суду України // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 26.

¹⁹² Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р.: за станом на 8 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

прав та інтересів дітей у разі надання дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна, яке належить дітям¹⁹³.

Сімейний кодекс України (ст. 177) встановлює схожі правила. Зокрема, батьки малолітньої дитини не мають права вчиняти, а батьки неповнолітньої дитини не мають права давати згоду дитині на вчинення без дозволу органів опіки та піклування правочинів щодо майнових прав:

- укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, зокрема договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;

- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;

- відмовлятися від майнових прав дитини.

Такі обмеження законодавцем встановлені насамперед для попередження можливих зловживань майновими правами дітей та підопічних із боку законних представників.

Так, рішенням апеляційного суду Черкаської області від 4 вересня 2013 р. частково задоволено скаргу позивача ОСОБА_6 на рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 30 червня 2013 р. в справі за позовом позивача ОСОБА_6, яка діє в своїх інтересах та інтересах неповнолітньої ОСОБА_7 до ОСОБА_8, ОСОБА_9 про визнання недійсним договору та повернення майна.

Апеляційним судом встановлено, що у жовтні 2011 р. ОСОБА_6, яка діє в своїх інтересах та інтересах неповнолітньої ОСОБА_7 звернулася до суду з позовом до ОСОБА_8, ОСОБА_9, про визнання недійсним договору та повернення майна. Позовні вимоги обґрунтовано тим, що 22 серпня 2009 р. з дозволу органу опіки та піклування (рішення виконавчого комітету Соснівської районної ради м. Черкаси № 60 від 14 серпня 2009 р.) нею на своє ім'я зареєстровано автомобіль, який належав їй та її малолітній доньці ОСОБА_7 відповідно до свідоцтва про право на спадщину за законом. 19 листопада 2009 р. нею видано довіреність на ім'я відповідача ОСОБА_8 та відповідача ОСОБА_9 на право експлуатації та розпорядження від її імені належним на праві спільної частко-

---

¹⁹³ Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України від 2 червня 2005 р.: за станом на 9 грудня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

вої власності транспортним засобом. На підставі вказаної довіреності, 26 квітня 2011 р. ОСОБА_8 зняв вказаний транспортний засіб з обліку та відчужив його за договором купівлі-продажу відповідачу ОСОБА_9. Рішенням Соснівського районного суду м. Черкаси від 30 червня 2013 р. у задоволенні позову відмовлено.

Апеляційний суд вказав: суд першої інстанції неправомірно зазначив, що доводи позивача, яка діє в інтересах неповнолітньої дитини про те, що автомобіль був відчужений без згоди опіки та піклування є безпідставними, оскільки видаючи генеральне доручення на право відчуження позивачка мала право розпоряджатися лише своєю часткою автомобіля, як співвласник. На вчинення правочину щодо транспортних засобів повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків і дозвіл органу опіки та піклування. Позовні вимоги ОСОБА_6, яка діє в своїх інтересах та інтересах неповнолітньої ОСОБА_7, підлягають задоволенню в частині визнання недійсним правочину про реєстрацію автомобіля.

Судовим рішенням визнано недійсним правочин про реєстрацію транспортного засобу за ОСОБА_9 та зобов'язано Черкаське ВРЕР при УДАІ УМВС України в Черкаській області скасувати реєстрацію транспортного засобу за ОСОБА_9¹⁹⁴.

Правові наслідки вчинення правочинів без дозволу органу опіки та піклування визначаються ст. 224 ЦК України. Зокрема, правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування, є нікчемним.

Так, ухвалою Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 січня 2012 р. відхилено касаційну скаргу відповідача у справі за позовом ОСОБА_3 до публічного акціонерного товариства «Ерсте Банк» про визнання договору іпотеки недійсним. Судом встановлено, у липні 2010 р. ОСОБА_3 звернулась в суд із позовом до ПАТ «Ерсте Банк», у якому просила визнати недійсним договір іпотеки, укладений 4 липня 2008 р., між нею та Банком щодо квартири АДРЕСА_1. В обґрунтування своїх вимог

---

¹⁹⁴ Рішення апеляційного суду Черкаської області від 4 вересня 2013 р. – Справа № 22-ц/793/2426/13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33467811>

позивачка зазначила, що вона перебувала в зареєстрованому шлюбі з ОСОБА_6, від якого мають неповнолітнього сина ОСОБА_7. Під час шлюбу за спільні кошти вони придбали спірну квартиру. ОСОБА_6 помер, а син прийняв у спадок частину квартири. Тому для укладення договору іпотеки необхідно отримати згоду органу опіки і піклування. Укладення договору без згоди органу опіки і піклування суперечить вимогам чинного законодавства та порушує права неповнолітнього сина і є підставою для визнання договору недійсним. 17 травня 2011 р. рішенням Цюрупінського районного суду Херсонської області, залишеним без змін ухвалою колегії суддів судової палати у цивільних справах апеляційного суду Херсонської області, позов задоволено.

Колегія суддів зазначила, що ухвалюючи рішення, суд дав належну оцінку обставинам справи. Суди правильно застосували закон, що регулює відносини, ухвалили правильні рішення, які відповідають вимогам матеріального і процесуального права. Недодержання вимог чинного законодавства під час укладення договору порушує права неповнолітньої дитини і є підставою для визнання його недійсним, як передбачено ч. 6 ст. 203 і ст. 215 ЦК України¹⁹⁵.

В окремих випадках закон надає право опікуну вчинити правочин, що виходить за межі дрібного побутового, а піклувальнику дати згоду на його вчинення без дозволу органу опіки та піклування (наприклад, за неможливості отримати такий дозвіл через наявність неробочих днів, коли зволікання під час учинення такого правочину може призвести до завдання шкоди підопічному). Такий правочин може бути за позовом зацікавленої особи визнаний судом дійсними під час встановлення його відповідності інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України).

Необхідно звернути увагу, що ч. 2 ст. 224 ЦК України не дає право суду за позовом зацікавленої особи визнавати дійсними правочини батьків щодо майна малолітніх дітей, а також правочини неповнолітніх дітей, учинені без згоди батьків, за відсутності

---

¹⁹⁵ Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21430588>

дозволу органу опіки та піклування під час встановлення їх відповідності інтересам дитини. Тому доцільно внести відповідні зміни у зазначену норму ЦК України або застосовувати аналогію закону, надаючи можливість суду визнавати такі правочини дійсними.

Складність регулювання правочину, вчиненого у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування, полягає також у тому, що наявність такого дозволу, ще не означає, що таким правочином не будуть порушені майнові права підопічних (дітей).

Як свідчить судова практика, органи опіки та піклування, даючи дозвіл на відчуження нерухомого майна, власником або співвласником якого є підопічний (дитина), можуть зобов'язати законного представника на користь останнього вчинити відповідні юридичні дії. Покладення на них відповідних обов'язків насамперед пов'язано з недопущенням після вчинення такого правочину порушення майнових прав підопічного (дитини). Зокрема, орган опіки та піклування може дозволити законному представнику продати квартиру за умови купівлі рівнозначного житла.

Відповідно до ч. 4 ст. 177 СК України дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається органом опіки та піклування після перевірки, що проводиться впродовж місяця, і лише в разі гарантування збереження права дитини на житло.

Органи опіки та піклування можуть відмовити у наданні дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини з одночасним зверненням до нотаріуса щодо накладення заборони відчуження такого майна, якщо ними буде встановлено, що:

1) мати та/або батько дитини, які (яка, який) звернулися за дозволом, позбавлені судом батьківських прав;

2) судом, органом опіки та піклування або прокурором постановлено (ухвалено) рішення про відібрання дитини від батьків (або того з них, який звернувся за дозволом) без позбавлення їх батьківських прав відповідно до ст. 170 СК України;

3) до суду подано позов про позбавлення батьків дитини (або того з них, який звернувся за дозволом) батьківських прав;

4) особа, яка звернулася за дозволом, повідомила про себе неправдиві відомості, що мають суттєве значення для вирішення питання про надання дозволу чи відмову в його наданні;

5) між батьками дитини немає згоди стосовно вчинення правочину щодо нерухомого майна дитини;

6) між батьками дитини або між одним із них та третіми особами існує судовий спір стосовно нерухомого майна, за дозволом на вчинення правочину щодо якого звернулися батьки дитини (або один із них);

7) учинення правочину призведе до звуження обсягу існуючих майнових прав дитини та/або порушення охоронюваних законом інтересів дитини.

Як зазначає Л. Бічук, не всі органи опіки і піклування беруть на контроль свої рішення, а лише обмежуються дозволом на укладення відповідного правочину¹⁹⁶. Дозвіл органу опіки та піклування – це адміністративно-правовий акт, який лише дає право вчинити правочин.

Тому вищевикладене дає право стверджувати, що дозвіл органу опіки та піклування ще не свідчить про правомірність учиненого законним представником правочину стосовно майна дитини чи підопічного. Правочин може бути вчинений з дозволу органу опіки та піклування, проте порушувати їх майнові права чи інтереси.

Оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК України однією з умов дійсності правочину є умова, згідно з якою зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, правочини, що вчинені з дозволу органу опіки та піклування, але порушують права дітей (підопічних), мають визнаватися недійсними, як такі, що порушують загальні вимоги чинності правочинів.

Такий правочин, зокрема, порушуватиме положення ч. 3 ст. 67 ЦК України: «Опікун учиняє правочини від імені та в інтересах підопічного» (у разі вчинення правочину щодо майна підопічного) або норму ч. 1 ст. 177 СК України – «Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах» (під час учинення правочину щодо майна дитини).

---

¹⁹⁶ Бічук Л. Захист права власності неповнолітнього на нерухоме майно / Л. Бічук // Право України. – 1999. – № 6. – С. 86.

Укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України). Недійсність правочину, вчиненого юридичною особою, спричиняє порушення низки встановлених законом заборон.

Як зазначає В. І. Крат, юридичним особам заборонено вчиняти правочини:

а) що виходять за межі, визначені законом для певних видів юридичних осіб;

б) без додержання порядку їх укладення;

в) із порушенням законодавства про ліцензування.

Водночас автор звертає увагу, що зміст ст. 227 ЦК України зводиться лише до зазначення про можливість оспорення правочину юридичної особи, вчиненого нею без відповідного дозволу (ліцензії), хоча назва цієї статті надає можливість для застосування значно ширших підстав недійсності правочинів¹⁹⁷.

Слід зауважити, що ст. 50 ЦК УРСР 1963 р. передбачала недійсність угоди юридичної особи, укладеної в суперечності з встановленими статутом цілями її діяльності (позастатутні угоди), з огляду на те, що за цивільним законодавством радянського періоду, юридичні особи мали лише спеціальну правоздатність.

Відповідно до ст. 91 ЦК України юридична особа здатна мати такі ж права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Тобто юридична особа наділяється загальною правоздатністю, а тому може здійснювати будь-які види діяльності (зокрема вчиняти правочини), що не суперечать закону.

Правочиноздатність юридичної особи обмежується не її статутними цілями, а вимогою наявності у неї відповідного дозволу (ліцензії) на вчинення певного правочину або правочинів певного типу. Відповідно до ст. 1 Закону України від 1 червня 2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензією є документ державного зразка, який засвідчує право суб'єкта господарювання на провадження зазначеного в ньому виду господар-

---

¹⁹⁷ Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 314.

ської діяльності впродовж визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов.

Коло видів діяльності, на здійснення яких необхідно отримати ліцензії, визначено ч. 3 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р.¹⁹⁸ та іншими законами України.

Відповідно до спеціальних законів ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності:

- 1) банківська діяльність;
- 2) професійна діяльність на ринку цінних паперів;
- 3) діяльність із надання фінансових послуг;
- 4) зовнішньоекономічна діяльність;
- 5) діяльність у галузі телебачення і радіомовлення;
- 6) діяльність у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії;
- 7) діяльність у сфері освіти;
- 9) виробництво і торгівля спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами;
- 10) діяльність у сфері телекомунікацій;
- 11) будівельна діяльність;
- 12) надання послуг із перевезення пасажирів, вантажу повітряним транспортом (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

Відповідно до ст. 227 ЦК України правочин, учинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії), є оспорюваним і може бути визнаний судом недійсним. Однак слід погодитися з науковцями, які вказують на потребу закріпити нікчемність правочинів юридичних осіб, учинених із порушенням правоздатності, встановленої законом¹⁹⁹.

---

¹⁹⁸ Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р.: за станом на 2 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1775-14>.

¹⁹⁹ Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 128; Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 371.

Особливість такою правочину полягає в тому, що однією стороною завжди є юридична особа, яка діє без відповідного дозволу (ліцензії), іншою – будь-який суб'єкт цивільного права. Юридична особа вважається такою, що не має ліцензії, якщо вона її не отримувала, закінчився термін її дії або вона була відкликана у визначеному законом порядку. Водночас не має значення, з яких причин була відсутня ліцензія, а також чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину.

Так, у справі № 5015/5929/11 рішенням Господарського суду Львівської області від 22 грудня 2011 року задоволено позов Заступника прокурора Львівської області – прокурора м. Львова в інтересах держави в особі Українського державного підприємства поштового зв'язку «Укрпошта» (далі – УДППЗ «Укрпошта») до відповідача ТзОВ «Одиниця України» про визнання договору недійсним. Задовольняючи позов, суд вказав на недійсність договору за ст. 227 ЦК України з підстав відсутності у ТзОВ «Одиниця України» ліцензії на здійснення будівельної діяльності в момент укладення договору. Розглядаючи справу, суд встановив, що між сторонами 30 червня 2011 р. був укладений Договір № 18-277 про закупівлю за державні кошти. Предметом цього договору (п.п. 1.1., 1.2. Договору) було виконання відповідачем на свій ризик власними силами за завдання позивача ремонтно-будівельних робіт з капітального ремонту фасадів будівель з улаштуванням благоустрою Львівського Зонального вузла оброблення пошти УДППЗ «Укрпошта». Прокуратурою м. Львова проведено перевірку правомірності проведення процедури закупівель послуг, під час якої встановлено, що відповідачем для закупівлі послуг подано ліцензію, датовану 28.10.2004 р., що діяла до 28.10.2009 р. Термін дії цієї ліцензії не продовжувався, іншої ліцензії станом на 30 червня 2011 р. ТзОВ «Одиниця України» не видавалось²⁰⁰.

Недійсність правочину юридичної особи спричиняє відсутність дозволу (ліцензії) у момент його вчинення. Якщо в момент учинення правочину дозвіл (ліцензія) був, а згодом його відклика-

---

²⁰⁰ Рішення Господарського суду Львівської області від 22 грудня 2011 р. – Справа № 5015/5929/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20796188>

ли, в такому випадку не можна вважати правочин недійсним. Як зазначає О. В. Гутников, у цьому випадку є юридична неможливість виконання правочину юридичною особою, яка не має дозволу (ліцензії)²⁰¹.

Так, у справі № 5011-4/6093-2012 рішенням Господарського суду м. Києва від 3 липня 2012 р. відмовлено у задоволенні позову Управління освіти Дарницької районної в місті Києві державної адміністрації до ТзОВ «Інтерканц» про визнання недійсним договору оренди від 01 жовтня 2010 № 446. Під час розгляду справи суд встановив наступне. На підставі розпорядження Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації від 04 жовтня 2010 р. № 627 «Про розгляд питань оренди нежитлових приміщень» 01 жовтня 2010 р. між управлінням освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації, (Позивачем) та ТзОВ «Інтерканц» (Відповідачем), укладено договір № 446 оренди нерухомого майна (Будівель, споруд, приміщень), що є об'єктом комунальної власності територіальної громади Дарницького району м. Києва, за адресою: просп. Петра Григоренка, 21-В загальною площею 92,28 кв. м, для використання під торгово-офісне приміщення, терміном від 01 жовтня 2010 р. до 01 жовтня 2011 р. Відповідно до протесту прокурора видано розпорядження Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації від 15 серпня 2011 р. № 813 «Про скасування окремих пунктів розпоряджень Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації», а саме пункту 4 розпорядження від 04 жовтня 2010 р. № 627 щодо надання дозволу управлінням освіти на укладення договору оренди приміщення у ліцеї «Наукова зміна» на просп. Григоренка, 21-В, загальною площею 92,28 кв. м, для використання під торгово-офісне приміщення ТзОВ «Інтерканц».

Ухвалюючи рішення, суд вказав, що умови, з якими законодавець пов'язує можливість визнання правочину недійсним, мають існувати на момент учинення такого правочину. Проте з матеріалів справи вбачається і визнається Позивачем, що на момент

---

²⁰¹ Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 373.

учинення оспорюваного правочину обсяг цивільної дієздатності Позивача відповідав вимогам закону для вчинення такого правочину, а також Позивач мав дозвіл на його вчинення, а саме Розпорядження Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації № 627 від 04 жовтня 2010 р. «Про розгляд питань оренди нежитлових приміщень». Чинне в Україні законодавство не містить такої підстави визнання правочину недійсним, як скасування дозволу на його вчинення вже після укладення договору та його виконання. Тому розпорядження Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації від 15 серпня 2011 р. № 813 «Про скасування окремих пунктів розпоряджень Дарницької районної у м. Києві державної адміністрації» не може бути підставою для визнання правочину недійсним²⁰².

Дещо по-іншому вирішується питання, якщо в момент учинення правочину дозволу (ліцензії) не було, але згодом він був отриманий юридичною особою. Як зазначено у п. 3.6 Постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», у разі коли на момент учинення правочину юридична особа не мала ліцензії, а на час, коли правочин був виконаний або мав бути виконаний, вона ліцензію отримала, підстави для визнання правочину недійсним відсутні²⁰³.

Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання недійсним правочину юридичної особи, вчиненого без відповідного дозволу (ліцензії), можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до

---

²⁰² Рішення Господарського суду м. Києва від 3 липня 2012 р. – Справа № 5011-4/6093-2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25141511>

²⁰³ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

ЦК України не виключає можливості надання певним юридичним особам спеціального правового статусу. Так, окремими законами встановлюється спеціальний правовий статус банків та інших фінансово-кредитних установ, довірчих товариств, благодійних організацій, релігійних організацій, політичних партій тощо.

Наприклад, ст. 48 Закону України від 7 грудня 2000 р. «Про банки та банківську діяльність» банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника; виключним видом діяльності кредитних спілок є надання фінансових послуг (ч. 2 ст. 1 Закону України від 20 грудня 2001 р. «Про кредитні спілки»).

Учинення юридичною особою правочину, який вона не може вчиняти через наявність певних законодавчих заборон, зумовлює його недійсність у зв'язку із порушенням загальних вимог, що пред'являються до правочинів та передбачені ст. 203 ЦК України.

ГЛАВА 4

ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ФОРМИ

Цивільний кодекс до правочинів із дефектами форми відносить правочини вчинені з порушенням обов'язкової письмової та нотаріальної форми.

Письмова форма є найпоширенішою формою правочину²⁰⁴ і має низку переваг у порівнянні з усною. Як зазначає І. Матвеев, вона надає можливість більш чітко сформулювати основні умови

---

²⁰⁴ Андреева Л. Форма договора и последствия ее несоблюдения / Л. Андреева // Российская юстиция. – 1999. – № 2. – С. 15; Матвеев И. Юридическое значение формы сделки и ответственность за ее нарушение / И. Матвеев // Хозяйство и право. – 2001. – № 12. – С. 91.

юридичної дії контрагентів, і, як наслідок, уникнути неконкретності, можливої у випадку усної домовленості; під час укладення договору (правочину) в письмовій формі є можливим (у передбачених законом випадках) врегулювання відповідних відносин за волею сторін; необхідність письмового оформлення договірних відносин сприяє правильній господарській звітності суб'єктів підприємницької діяльності²⁰⁵.

Незважаючи на те, що ч. 4 ст. 203 ЦК України дотримання форми правочину, встановленої законом, визначає однією з вимог, додержання якої є необхідною умовою чинності правочину, цивільне законодавство намагається максимально спростити форму правочину. Про такий факт свідчить норма, відповідно до якої недодержання сторонами письмової форми правочину, встановленої законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Недотримання такої форми, як правило, не має наслідком недійсність правочину, а лише позбавляє суд під час ухвалення рішення права ґрунтуватися на показаннях свідків для заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин. Такі заперечення можуть доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами (ч. 1 ст. 218 ЦК України).

Тому недотримання письмової форми, як правило, не впливає на праввідносини між учасниками правочину, а наслідок у вигляді позбавлення сторін права ґрунтуватися на показаннях свідків свідчить про процесуальну, а не матеріально-правову природу санкцій за порушення вимог щодо такої форми правочину.

Водночас випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, прямо визначені у ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 937 ЦК України прийняття речі на зберігання при пожежі, повені, раптового захворюванні або за інших надзвичайних обставин може підтверджуватися свідченням свідків.

Крім цього, цивільним законодавством визначаються також інші випадки можливості учасників правочину ґрунтуватися на

---

²⁰⁵ Матвеев И. Юридическое значение формы сделки и ответственность за ее нарушение / И. Матвеев // Хозяйство и право. – 2001. – № 12. – С. 91.

свідченнях свідків у випадку порушення письмової форми правочину. Відповідно до ст. 1051 ЦК України, якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, рішення суду може ґрунтуватися на свідченнях свідків для підтвердження того, що гроші або речі насправді не були одержані позичальником від позикодавця або були одержані в меншій кількості, ніж встановлено договором. Зазначене положення застосовується лише у випадках, коли договір був укладений під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника позичальника з позикодавцем або під впливом тяжкої обставини.

Оскільки норми гл. 16 «Правочини» ЦК України, що визначають наслідки порушення умов дійсності правочинів, є загальними і поширюються на всі види цивільно-правових договорів, норму абз. 2 ч. 1 ст. 218 ЦК України «Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків» необхідно викласти в такій редакції: «Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків за винятком випадків, встановлених законом».

Учинений із порушенням письмової форми правочин є нікчемний лише у випадках, коли такий наслідок передбачено правовою нормою, що регулює цей вид правочину. У таких випадках форма правочину є обов'язковим його елементом, відсутність якої породжує негативні для сторін наслідки – його недійсність. Письмова форма є обов'язковим елементом для правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язань, а саме: неустойки, поруки, гарантії, завдатку, застави (ч. 2 ст. 547 ЦК України). Також нікчемність правочину є наслідком порушення письмової форми окремих видів договорів, наприклад, договору дарування майнового права та договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК України); договору страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК України); кредитного договору (ч. 2 ст. 1055 ЦК України), договору банківського вкладу (ч. 2 ст. 1059 ЦК України), договору комерційної концесії (ч. 1 ст. 1118 ЦК України) тощо.

Цивільний кодекс України надає можливість суду визнавати дійсним правочин із порушенням встановленої законом письмової форми, недодержання якої породжує його недійсність.

Норми цивільного законодавства, що дозволяють визнавати дійсними правочини з порушенням обов'язкової форми, є виправ-

даними, оскільки це сприяє захисту інтересів сторони, яка його виконала. Європейська судова практика також дає право зацікавленим особам звертатися до суду з вимогою про визнання договору дійсним. Так, пред'явлення сторонами претензій у зв'язку з недотриманням форми договору після його виконання швейцарська судова практика розглядає як явне зловживання правом²⁰⁶.

Незважаючи на те, що ЦК УРСР 1963 р. не містив норми, відповідно до якої правочини з порушенням письмової форми визнавалися б судами дійсними, у судовій практиці України траплялися випадки, коли договори з порушенням встановленої законом письмової форми, недодержання якої мало спричинити визнання такого договору недійсними, визнавалися судом дійсними з урахуванням насамперед виконання його сторонами. Водночас суди ухвалювали рішення всупереч чинному цивільному законодавству, яке не надавало судам такої можливості.

Так, наприклад, Вищий Господарський Суд України рішенням від 11 червня 1999 р. не визнав недійсним зовнішньоекономічний договір із порушенням встановленої законом форми, укладений між американською фірмою та відкритим акціонерним товариством. У справі встановлено, що між сторонами був укладений договір із порушенням форми, визначеної ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Зокрема, договір був підписаний тільки однією посадовою особою, незважаючи на необхідність підписання його двома особами від кожної зі сторін. Конституційний Суд України, даючи офіційне тлумачення положень ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», рішенням від 26 листопада 1998 р. визначив, що передбачена зазначеною нормою письмова форма є обов'язковою для будь-якого зовнішньоекономічного договору, що укладається суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності України. Крім цього, Конституційний Суд України зазначив, що недодержання зазначених вимог може бути підставою для визнання зовнішньоекономічного договору в судовому порядку недійсним. Незважаючи на офіційне тлумачення зазначеного Закону Конституційним Судом України, судова колегія

---

²⁰⁶ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: пер. с нем. в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. отношения, 1998. – Т. 1. – С. 75.

Вищого Господарського Суду України на підставі оцінки доказів з'ясувала ступінь недійсності договору і врахувала насамперед те, що сторонами фактично були виконані зобов'язання, передбачені договором, за винятком часткової оплати продукції, що стала предметом спору. Саме з цих підстав у задоволенні позову про визнання договору недійсним, як необґрунтованого, було відмовлено²⁰⁷.

Відповідно до ч. 2 ст. 218 ЦК України для визнання судом правочину з порушенням обов'язкової письмової форми дійсним необхідно, щоб одна зі сторін учинила дію, а інша сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання.

Низка правочинів, що вчинені в письмовій формі, мають бути нотаріально посвідчені. Відповідно до ч. 1 ст. 209 ЦК України правочин підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Цивільне законодавство встановлює необхідність нотаріального посвідчення договорів купівлі-продажу, дарування, міни нерухомого майна (ст. 657, ч. 2 ст. 719 ЦК України), дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (ч. 5 ст. 719 ЦК України), договір ренти, договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ч. 2 ст. 732 ЦК України), договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на три роки і більше (ч. 2 ст. 793 ЦК України), найму транспортного засобу за участю фізичної особи (ч. 2 ст. 799 ЦК України), позички транспортного засобу (крім наземних самохідних транспортних засобів) за участю фізичної особи (ч. 4 ст. 828 ЦК України), заповітів (ч. 3 ст. 1247 ЦК України) тощо.

Наслідки недотримання нотаріального посвідчення правочину є більш жорсткі, ніж у випадку порушення письмової форми, і полягають у його нікчемності.

Але з цього правила існує виняток: односторонній правочин із порушенням обов'язкової нотаріальної форми може бути

---

²⁰⁷ Ухвала Вищого арбітражного суду України від 11 червня 1999 р. – Справа № 04-0/1-7/28 // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 1999. – № 4. – С. 189–191.

визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України).

Незважаючи на здатність визнання судом дійсним одностороннього правочину з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення (ч. 2 ст. 219 ЦК України), слід звернути увагу на неможливість відновлення чинності заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. Верховний Суд України у п. 14 Постанови Пленуму від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ при визнання правочинів недійсними» вказав, що норми глави 85 ЦК України «Спадкування за заповітом» не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

Як приклад, у листопаді 2004 р. М. звернувся до суду з позовом до лікарні про визнання дійсним складеного Л. у липні 2004 р. на її користь заповіту, посилаючись на те, що заповіт відповідає справжній волі Л., а посвідчення його головним лікарем без присутності свідків, що призвело до його нікчемності, є обставиною, яка не залежала від волі Л. Рішенням Лебединського районного суду Сумської області від 6 травня 2006 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Сумської області від 12 липня 2006 р. позов було задоволено.

Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України рішенням від 28 лютого 2007 р. зазначені судові рішення скасувала та ухвалила нове – про відмову в позові. Водночас суд касаційної інстанції ґрунтувався на тому, що ст. 219 ЦК є загальною нормою, а гл. 85 ЦК, яка регламентує порядок спадкування за заповітом і є спеціальною нормою, не передбачає можливості визнання дійсним заповіту, складеного з порушенням вимоги щодо його форми та порядку посвідчення²⁰⁸.

Суд також може ухвалити рішення про визнання дійсним договору, щодо якого сторонами недодержано вимоги закону про нотаріальне посвідчення. Суд має таке право за наявності умов: якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що

---

²⁰⁸ Архів Верховного Суду України. – Справа № 24679св06 за 2007 р.

підтверджується письмовими доказами; відбулося повне або часткове виконання договору хоча б однією стороною; ухилення від нотаріального посвідчення правочину сторони, на яку був покладений такий обов'язок (ч. 2 ст. 220 ЦК України).

Зазначене положення застосовується щодо договорів, які підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, і не може застосовуватися до договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України у випадку визнання договору з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення дійсним наступного його нотаріального посвідчення не вимагається. Водночас такого положення не зазначено у ч. 2 ст. 219 ЦК України, яка визначає право суду визнати дійсним односторонній правочин, що зумовлює можливість застосувати аналогію закону.

Окремі науковці виступили з критикою можливості визнання правочину з порушенням нотаріальної форми дійсним. На думку Ф. С. Хейфеца, таку можливість не лише не можна виправдати, а й необхідно визнати алогічною, непослідовною, яка є регальною лазівкою для обходу закону²⁰⁹.

Така позиція є певною мірою суперечною, оскільки закон максимально намагається захистити добросовісну сторону. Так, якщо добросовісна сторона виконала договір, а недобросовісна – відмовилася від його нотаріального посвідчення, закон стає на захист добросовісної сторони, надаючи їй право звернутися до суду для поновлення порушених прав, зокрема шляхом визнання такого договору дійсним.

Як зазначено у п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, суди повинні з'ясувати, чи підлягав виконаний правочин нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвід-

---

²⁰⁹ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. [2-е изд., доп.] / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 33–34.

чення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину²¹⁰.

Такої ж позиції дотримуються судді Пленуму Вищого Господарського Суду України у п. 3.2 постанови від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними»²¹¹.

Зокрема суд повинен встановити факт ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення договору. Спосіб ухилення від нотаріального посвідчення договору сторони, на яку був покладений такий обов'язок, може бути різноманітний і включати в себе як пасивні дії шляхом бездіяльності, так і активні – вчинення з предметом договору інших правочинів. Водночас відповідно до правових позицій щодо застосування судами цивільного законодавства, висловлених судовою колегією в цивільних справах Верховним Судом України, про ухилення від нотаріального посвідчення договору свідчить також укладення щодо предмета зобов'язань нотаріально оформленого правочину з іншою особою²¹².

Неможливість посвідчити договір у нотаріуса через інші обставини, що не залежали від волі особи, на яку покладался такий обов'язок, не може бути підставою для ухвалення судом рішення про визнання правочину дійсним.

Як приклад можна навести таку цивільну справу. У серпні 2007 р. З. звернулася до суду з позовом про визнання договору купівлі-продажу квартири дійсним, пославшись на те, що в березні 2007 р. домовилася з К.О. та його батьком К.П. про купівлю спірної квартири, яка належала їм на праві спільної часткової власності, й повністю сплатила їм покупну ціну. З К.О. вона уклала і нотаріально посвідчила договір належної йому частки квартири,

---

²¹⁰ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

²¹¹ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

²¹² Застосування судами цивільного і цивільного процесуального законодавства / за заг. ред. П. І. Шевчука. – К.: Ін Юре, 2002. – С. 19.

а з К.П. уклала договір лише у письмовій формі та не встигла нотаріально посвідчити його, оскільки той помер. Ленінський суд м. Миколаїв рішенням від 17.04.2009 р. в задоволенні позову відмовив. Апеляційний суд Миколаївської області позов задовольнив, проте Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України ухвалою від 23 грудня 2009 р. рішення апеляційного суду скасувала, а рішення суду першої інстанції залишила без змін (справа № 6-20347св09)²¹³.

Також можна навести інший приклад. Суд відмовив у задоволенні позову про визнання договору купівлі-продажу квартири з порушенням нотаріальної форми дійсним, мотивуючи тим, що дійсним може бути визнаний лише той договір, в якому є ухилення сторони, на яку покладался цей обов'язок, від нотаріального посвідчення. Із матеріалів справи вбачається, що сторони не бажали надати договору належну форму у зв'язку з небажанням сплачувати державне мито²¹⁴.

Ухилення від нотаріального посвідчення договору, яке надає можливість визнати договір дійсним, повинно бути безповоротним, тобто таким, унаслідок якого добросовісна сторона повністю втрачала можливість нотаріально посвідчити договір.

Якщо правочин із порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми за визначених законом умов, при яких він може бути визнаний судом дійсним, міститиме інші підстави нікчемності правочину (наприклад, учинення його малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності або особою, визнаною в судовому порядку недієздатною, тощо), суд повинен відмовити сторонам у задоволенні позову про визнання правочину дійсним.

Якщо правочин із порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми міститиме підстави заперечності правочину (наприклад, учинення його неповнолітньою або обмежено дієздатною особою за межами їх цивільної дієздатності тощо), керуючись презумпцією дійсності правочину за відсутності позову зацікавле-

---

²¹³ Романюк Я. М. Державна реєстрація правочинів: її суть та правове значення / Я. М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 44.

²¹⁴ Практика розгляду судами справ про визнання договорів відчуження нерухомості недійсними // Юридичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 96-99.

них осіб про визнання його недійсним, суд вправі визнати правочин дійсним за наявності визначених у ЦК України (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220) умов.

Для визнання договору з порушенням обов'язкової форми дійсним не достатньо відсутності підстав його нікчемності. Для цього необхідно також досягнути згоди щодо усіх істотних умов, що підтверджується письмовими доказами. У протилежному випадку такий договір буде неукладеним і, як наслідок, вимоги про визнання такого договору дійсним будуть безпідставними.

Така умова передбачена в ч. 2 ст. 220 ЦК України, яка визначає правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору.

Згідно з цивільним законодавством (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України) недодержання нотаріально посвідченої та у визначених законом випадках обов'язкової письмової форми спричиняє недійсність правочинів. Правові наслідки таких правочинів визначені в законі й пов'язуються лише з їх недійсністю. Зокрема, якщо він був виконаний сторонами, кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все одержане на виконання цього правочину, а за неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Виникає запитання про доцільність двосторонньої реституції у разі виконання сторонами договору з недотриманням визначеною законом форми, відсутності між ними спору та порушених прав та законних інтересів інших осіб. Наприклад, сторони могли укласти договір купівлі-продажу земельної ділянки в письмовій формі всупереч вимог земельного законодавства, що передбачає його нотаріальне посвідчення. За цим договором продавець міг передати земельну ділянку покупцю, який сплатив її вартість та вступив у її користування.

Такий договір відповідно до ч. 1 ст. 220 ЦК України є нікчемним, а до сторін повинна бути застосована двостороння реституція. Сторони повертаються в початкове становище, після чого можуть укласти новий договір із додержанням вимог закону щодо його форми. Значно простіше такий договір було б нотаріально посвідчити після його укладення й виконання, ніж повертати сторони

в початкове становище та вимагати подальшого його оформлення належним чином.

Як зазначає Т. І. Илларионова, порушення форми правочину, який потребує нотаріального оформлення, не завжди викликано спробою сторін обійти закон, а «автоматична» втрата сили юридичного факту інколи призводить до суттєвих порушень інтересів одного з контрагентів²¹⁵.

Так, повернення сторін у наведеному прикладі у становище, яке існувало до укладення договору, може суттєво порушити інтереси і покупця, і продавця. Покупець земельної ділянки міг займатися на ній, наприклад, фермерським господарством і витратити на це значні кошти.

Водночас виконаний сторонами договір із недодержанням нотаріальної форми не може бути визнаний дійсним відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України, оскільки однією з передбачених у законі умов є ухилення однієї сторони від його нотаріального посвідчення. У наведеному випадку сторони могли не ухилитися від нотаріального посвідчення договору.

Якщо звернутися для вирішення цієї проблеми до судової практики іноземних держав, то в Німеччині відповідно до § 313 S. 2 Німецького цивільного уложення договір про передачу права власності на земельну ділянку, укладений без дотримання належної нотаріальної форми, стає дійсним у повному обсязі у випадку подальшого нотаріального посвідчення правочину про передачу права власності на нерухоме майно і реєстрації його в поземельній книзі²¹⁶. Водночас законодавець не визначає строк, упродовж якого сторони повинні нотаріально посвідчити договір.

Однак такий договір є нікчемним, якщо він нотаріально не посвідчений і цей недолік не було згодом усунуто шляхом нотаріального посвідчення правочину про перехід права власності та внесення відповідних записів у поземельну книгу²¹⁷.

---

²¹⁵ Илларионова Т. И. Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер: учебное пособие / Т. И. Илларионова. – Свердловск, 1980. – С. 47.

²¹⁶ Шапп Ян. Основы гражданского права Германии: учебник: пер. с нем. / Ян Шапп. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 222.

²¹⁷ Там же. – С. 223.

В англійському прецедентному праві дійсність договору також не пов'язують із дотриманням вимог щодо форми, оскільки письмовий документ або запис можуть бути складені в будь-який момент між укладенням договору та пред'явленням позову (Barkworth v. Young, 1856)²¹⁸.

Наслідком недодержання вимог закону щодо форми правочину є не його недійсність, а неможливість вимагати його виконання в судовому порядку, тобто подібний правочин не може бути підставою для позову (unenforceable)²¹⁹.

У випадку укладення з порушенням форми договору про передачу права власності на земельну ділянку суди США також стають на захист сторони, яка виконала свої зобов'язання. Це відбувається тоді, якщо ця сторона внаслідок виконання такого договору суттєво змінила своє становище (has so changed his position) й уникнути несправедливості можна лише задовольнивши позов про його виконання іншою стороною²²⁰. Водночас за вказаних умов суди США такі договори з порушенням форми недійсними не визнають.

Правильно зазначає В. Б. Ісаков, що використання в законодавстві автоматичної санкції потребує ретельного регулювання пов'язаних із нею правових відносин, оскільки в протилежному випадку ефект від оперативного настання правових наслідків буде зведений до нуля неефективністю правового механізму загалом²²¹. У цьому випадку це стосується застосування двосторонньої реституції до сторін правочину, вчиненого з порушенням письмової (якщо законом передбачена нікчемність правочину) чи нотаріальної форми.

Вирішуючи визначену проблему, також можна провести аналогію з договором представника з перевищенням наданих йому

---

²¹⁸ Ансон В. Договорное право: пер. с англ. / под ред. О. Н. Садикова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 61.

²¹⁹ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: пер. с нем.: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. отношения, 1998. – Т. 1. – С. 72.

²²⁰ Там же. – С. 77.

²²¹ Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 129.

повноважень. Відповідно до ч. 1 ст. 241 ЦК України правочин, учинений представником із перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, але лише у разі подальшого схвалення правочину цією особою. Водночас відповідно до ч. 2 цієї ж статті наступне схвалення правочину особою, яку представляють, створює, змінює і припиняє цивільні права та обов'язки з моменту його вчинення.

Тут слід звернути увагу на те, що законодавець міг визначити недійсність такого правочину представника: сторони повертали-ся б у попереднє становище, яке існувало до вчинення правочину, а після надання відповідних повноважень представнику – знову змушені були б його укладати. Проте цивільне законодавство ґрунтується на позиції недопущення порушення прав учасників цивільних правовідносин: перевищення повноважень представника компенсує додатковий юридичний факт – подальше схвалення правочину особою, яку представляють.

Тому з метою недопущення порушення майнових прав та інтересів учасників правочину (договору) у випадку порушення вимог закону щодо форми цивільне законодавство має надавати можливість оформити такий правочин (договір) у належну форму, визначену законом, після його укладення і, навіть, виконання сторонами.

Так, І. Б. Новицький пропонував назначити сторонам невеликий строк для виконання всіх формальних вимог і лише в разі невиконання вимог суду про виконання встановленої форми визнати правочин недійсним²²².

Упродовж якого строку має відбутися подальше схвалення виконаного з порушенням визначеної законом форми правочину І. Б. Новицький не вказує. Проте ЦК України в деяких випадках визначає строк для того, щоб правочин із порушенням умов чинності надалі визнавався дійсним. Так, правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним із них, з ким вона проживає, або опікуном (ч. 1 ст. 221 ЦК України).

---

²²² Новицкий И. Б. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1954. – С. 62.

Дрібний побутовий правочин, учинений недієздатною фізичною особою, відповідно до ч. 1 ст. 226 ЦК України може бути схвалений його опікуном. Водночас встановлюється строк в один місяць для схвалення таких правочинів. У разі відсутності схвалення вони є нікчемними.

Як зазначає І. Б. Новицький, такі винятки можуть допускати-ся лише у разі виконання договору обома сторонами та за відсутності між контрагентами спорів²²³. Інакше, порушення обов'язкової письмової чи нотаріально посвідченої форми має наслідком визнання договору недійсним.

Одна з ознак свободи договору полягає у праві сторін обирати його форму. У тому, що учасники договору можуть на власний розсуд обирати форму, яка відповідно до закону не є обов'язковою, проявляється диспозитивність цивільного законодавства. Проте обмеженість такої можливості полягає в тому, що сторони в праві вибрати лише більш складну форму: якщо законом передбачено, що договір може бути укладений в усній формі, сторони можуть домовитися про укладення його в письмовій чи нотаріальній формі; якщо законом визначена письмова форма, сторони можуть договір нотаріально посвідчити.

У науці цивільного права не існує єдиної думки щодо наслідків недодержання обумовленої сторонами форми правочину (договору). Так, одні автори стверджують, що вчинений із порушенням такої форми правочин (договір) є неукладений²²⁴, інші – відносять такі правочини до недійсних, зокрема оспорюваних²²⁵. У практиці іноземних держав, наприклад, у російському цивільному законодавстві договори з порушенням обумовленої сторонами форми від-

---

²²³ Новицький І. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 62.

²²⁴ Рясенцев В. А. Лекции на тему «Сделки по советскому гражданскому праву» (1-я и 2-я) / В. А. Рясенцев. – М., 1951. – С. 45.

²²⁵ Иванова С. М. Вчинення угод нотаріусами – один із способів захисту прав власності / С. М. Иванова // Право власності: проблеми забезпечення, реалізації та захисту: матеріали наук. семінару молодих вчених. – Х.: Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого, 2001. – С. 42–43.

носять до нікчемних (ч. 3 ст. 163 Цивільного кодексу Російської Федерації)²²⁶.

ЦК України визначає недійсність правочину (договору) лише у випадку недодержання сторонами форми, яка встановлена законом (ст.ст. 218, 219, 220). Тому недодержання обумовленої сторонами форми правочину не має наслідком його недійсність.

Відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. До істотних умов, крім умов про предмет договору, умов, що визначені в законі як істотні або є необхідними для договорів цього виду, відносять також умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Тому умову надання сторонами складнішої форми, що не передбачена законом як обов'язкова для цього виду договору, слід відносити до істотних умов, щодо якої за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Відповідно до ч. 2 ст. 639 ЦК України, якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася. Ненадання договору обумовленої сторонами форми спричиняє наслідки, що виникають із неукладеного договору.

Проте вбачається за недоцільне визнавати неукладеним договір із порушенням обумовленої сторонами форми, який ними виконаний. Повернення безпідставно набутого майна за таким правочином захищатиме права недобросовісної сторони, яка в майбутньому може звернутися до суду в своїх інтересах.

Згідно із § 127 Німецького цивільного уложення лише у випадку сумнівів недотримання узгодженої таким чином форми буде мати наслідком визнання договору недійсним²²⁷.

Німецьке цивільне законодавство такий договір визнає дійсними лише за умови відсутності між сторонами спору. Якщо

---

²²⁶ Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/rf1/htmlp2127>

²²⁷ Шапп Ян. Основы гражданского права Германии: учебник: пер. с нем. / Ян Шапп. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 219.

сторони виконують його без дотримання визначеної ними форми, то відбудеться договірна відміна умови щодо форми²²⁸.

Водночас заслуговує на увагу інструктивний лист Верховного Суду РСФСР № 1 1927 р., відповідно до якого під час виконання сторонами договору судам рекомендувалося перевіряти, чи не було між сторонами умов або дій, які свідчать про відміну вимоги щодо форми договору таких, як додаткова (протилежна за змістом) умова, прийняття договору до виконання. На думку Верховного Суду РСФСР не було підстав застосовувати наслідки неукладеного правочину там, де більша частина правочину виконана або правочин виконано однією зі сторін, а невиконаність його для іншої сторони стала підставою порушити цей формальний спір про недійсність правочину у зв'язку з недотриманням обумовленої форми²²⁹.

Аналогічної позиції дотримується також судова практика. *Так, наприклад, незважаючи на те, що в договорі не було досягнуто згоди щодо однієї із суттєвих умов договору (вартості виконаних робіт), його фактичне виконання стало підставою для визнання договору укладеним і стягнення з однієї зі сторін на користь іншої заборгованості за таким договором*²³⁰.

Прийняття договору з порушенням форми, визначеної за домовленістю сторін, до виконання свідчитиме про мовчазну договірну зміну умови щодо форми.

Зазначена проблема виникає через відсутність законодавчого закріплення наслідків порушення обумовленої сторонами форми договору під час його виконання. Тому слід внести відповідні зміни у цивільне законодавство та доповнити ст. 639 ЦК України частиною 5 з таким змістом: «У разі недотримання форми договору, визначеної сторонами, договір вважається укладеним у випадку виконання його сторонами або вчинення інших дій, що свідчать про його погодження, якщо інше не обумовлено договором». Зокрема, до дій, що свідчать про погодження договору, можна віднести, наприклад, прийняття виконаного за таким договором однією зі сторін.

---

²²⁸ Шапп Ян. Основы гражданского права Германии: учебник: пер. с нем. / Ян Шапп. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 225–226.

²²⁹ Сборник разъяснений Верховного Суда РСФСР. – 3-е изд. – М.: Сов. законодательство, 1932. – С. 44–45.

²³⁰ Архів Господарського суду м. Києва. – Справа № 7-137 за 2001 рік.

Порушення вимог про державну реєстрацію правочинів.

Необхідною умовою окремих правочинів є їх державна реєстрація. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом.

Як зазначає О. В. Дзера, не можна ототожнювати державну реєстрацію правочину з державною реєстрацією певного майна чи інших об'єктів цивільного права (наприклад, транспортних засобів, зброї тощо)²³¹.

Від державної реєстрації правочинів необхідно відрізнити державну реєстрацію права власності та інших речових прав. У визначених випадках сторони правочину повинні здійснити державну реєстрацію права власності, інших речових прав на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення (ст. 182 ЦК України). Така державна реєстрація проводиться відповідно до Закону України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

У науці цивільного права висловлювалися критичні зауваження щодо необхідності державної реєстрації договорів²³². Як зауважує Є. А. Мічурин, подвійна державна реєстрація (права власності та договорів) ускладнить правочин, призведе до зайвої витрати часу й матеріальних ресурсів²³³; має надмірну громіздкість процедури державної реєстрації та її зайву повторюваність²³⁴.

---

²³¹ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 179.

²³² Спасибо-Фатєєва І. Нотаріальне посвідчення правочинів із нерухомістю та їх державна реєстрація як способи «укріплення» прав / І. Спасибо-Фатєєва // Нотаріат для вас. – 2006. – № 12. – С. 34–39; Гончаренко М. Б. Речеві права на нерухомість: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / М. Б. Гончаренко. – Х., 1999. – С. 13; Мічурин Е. А. Договори с жильем. Анализ возникающих проблем и пути их решения / Е. А. Мичурин. – Х., 2001. – С. 30; Алексеев В. А. Недвижимое имущество: государственная регистрация и проблемы правового регулирования / В. А. Алексеев. – М., 2007. – С. 198–212.

²³³ Мічурин Е. А. Договори с жильем. Анализ возникающих проблем и пути их решения / Е. А. Мичурин. – Х., 2001. – С. 30.

²³⁴ Алексеев В. А. Недвижимое имущество: государственная регистрация и проблемы правового регулирования / В. А. Алексеев. – М., 2007. – С. 198–212.

Щоб спростити процедуру державної реєстрації та скасувати подвійну реєстрацію (правочинів та права власності та інших речових прав), Законом України «Про внесення змін до Закону України від 11 лютого 2010 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» внесено зміни до Закону України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України, якими скасовано державну реєстрацію договорів з нерухомим майном: договорів купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст. 657 ЦК України), договорів про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ст. 732 ЦК України), довічного утримання, за яким передається набувачеві у власність нерухоме майно (ст. 745 ЦК України), договорів найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладених на строк не менше ніж на три роки (ст. 794 ЦК України), договорів управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК України).

Водночас зазначеним Законом України від 11 лютого 2010 р. «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» внесено зміни до ч. 4 ст. 334 ЦК України, яка викладена в новій редакції, відповідно до якої права на нерухоме майно у набувача за договором виникають не з моменту державної реєстрації такого договору (адже державна реєстрація договорів нерухомості скасована), а з моменту державної реєстрації права на набуте за договором нерухоме майно.

Як публічна діяльність державна реєстрація речових прав на нерухоме майно здійснюється органами Державної реєстраційної служби України (Укрдержреєстру), положення про яку затверджено Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 401/2011.

У разі вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном або об'єктом незавершеного будівництва (наприклад, перехід права власності за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо) державним реєстратором є нотаріус, яким учинено таку дію.

Водночас відповідно до ст. 15 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація прав, їх обтяжень (надання відмови в ній) проводиться одночасно з вчиненням цієї нотаріальної дії.

Новий порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно покликаний забезпечити охорону та захист інтересів власників нерухомості шляхом створення додаткових гарантій для них. Проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно нотаріусом у день учинення нотаріальної дії позбавляє можливості зловживань зі сторони право набувача.

Учиняючи нотаріальну дію, нотаріус зобов'язаний:

1) встановити відповідність заявлених прав і поданих документів вимогам законодавства, а також відсутність суперечностей між заявленими та вже зареєстрованими правами на нерухоме майно та їх обтяженнями, зокрема:

– відповідність обов'язкового дотримання письмової форми правочину та його нотаріального посвідчення (у випадках, встановлених законом);

– відповідність повноважень особи, яка подає документи на державну реєстрацію прав та їх обтяжень;

– відповідність відомостей про нерухоме майно, наявних у Державному реєстрі прав, та поданих документах;

– наявність обтяжень прав на нерухоме майно, зареєстрованих відповідно до Закону;

– наявність факту виконання умов правочину, з якими закон та/або договір (угода) пов'язує можливість проведення державної реєстрації виникнення, переходу, припинення прав на нерухоме майно або обтяження таких прав;

2) ухвалити рішення про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, про відмову в державній реєстрації, про її зупинення, внесення змін до Державного реєстру прав;

3) відкрити і закрити розділи Державного реєстру прав, внести до них відповідні записи;

4) присвоїти реєстраційний номер об'єкту нерухомого майна під час проведення державної реєстрації;

5) надати інформацію з Державного реєстру прав або відмовити у її наданні у випадках, передбачених Законом;

б) у разі потреби вимагати подання передбачених законодавством додаткових документів, необхідних для державної реєстрації прав та їх обтяжень;

7) здійснювати інші повноваження, передбачені законодавством (ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»).

Державна реєстрація прав та їх обтяжень у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва проводиться за поданою нотаріусу, який учинив нотаріальну дію, заявою.

У разі подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень до іншого нотаріусу, який не вчиняв нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва, у нотаріальній дії може бути відмовлено (п. 5⁵ ч. 1 ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»).

Аналізуючи норми цивільного законодавства, державна реєстрація правочинів передбачена для договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності (ст. 1114 ЦК України), договору комерційної концесії (ст. 1118 ЦК України), спадкового договору (ст. 1304 ЦК України), договору суборенди земельної ділянки (ст. 8 Закону України «Про оренду землі») тощо.

Визначивши у ст. 210 ЦК України положення про державну реєстрацію правочинів лише у випадках, встановлених законом, цивільне законодавство не визначило наслідки порушення такої вимоги.

Відповідно до п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин, щодо якого не здійснено державної реєстрації, є неукладеним. Цей висновок також можна зробити, проаналізувавши зміст ст. 210 ЦК України: правочин, що підлягає державній реєстрації, є вчиненим із моменту державної реєстрації.

Незважаючи на те, що законодавець безпосередньо не визначив правові наслідки недотримання положень про державну реєстрацію правочинів, зазначає Я. М. Романюк, вони впливають із контексту ч. 1 ст. 210 ЦК України – не будучи вчиненими до

моменту їх державної реєстрації такі правочини не можуть породжувати для їх суб'єктів бажаного правового результату, а врешті й відповідних прав і обов'язків²³⁵.

Крім цього, як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, у разі недодержання нотаріального посвідчення та державної реєстрації правочину немовби настають подвійні негативні наслідки – він буде і недійсним, і неукладеним²³⁶.

Щоб вирішити окреслену проблему Законом України «Про внесення змін до Закону України від 11 лютого 2010 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» було внесено зміни до ч. 3 ст. 640 ЦК України, яка визначала момент учинення договору, що підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації з дня державної реєстрації. Зазначеним законом введено правило: договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним із дня такого посвідчення.

Водночас положення ст. 210 ЦК України про правочин, що підлягає державній реєстрації, який є вчиненим із моменту державної реєстрації, залишено без змін, що підтвердило непослідовність та суперечливість законодавця. Крім цього, про необхідність перегляду положень ст. 210 ЦК України та вирішення питання про її доцільність існування взагалі зверталася увага науковцями²³⁷.

Для визначення наслідків порушення вимог закону про державну реєстрацію правочину необхідно встановити правову природу реєстраційних дій та з'ясувати їх вплив на цивільно-правові відносини, що виникають унаслідок учинення правочину, що потребує такої реєстрації.

Відповідно до ст. 1 ЦК України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні

---

²³⁵ Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 48.

²³⁶ Спасибо-Фатєєва І. В. Спірні питання недійсності правочинів / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 96–97.

²³⁷ Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 302.

відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників. Грунтуючись на змісті наведеної норми, можна визначити особливості цивільних правовідносин. Це, по-перше, відносини, що врегульовані нормами цивільного права: майнові та особисті немайнові правовідносини; по-друге, сторони таких правовідносин мають бути наділені юридичною рівністю, незалежністю та майновою відокремленістю, що не допускає панування та вплив одних суб'єктів на інших. Крім цього, цивільні правовідносини характеризуються диспозитивністю, що проявляється в можливості сторін самостійно визначати характер юридичних дій за умови здійснення їх у межах закону.

Водночас реєстраційні правовідносини мають імперативний характер, оскільки здійснюються виключно на підставі закону. Їх сторони не наділені юридичною рівністю і незалежністю, про що свідчить характер процедури державної реєстрації. Зокрема, стосовно до набувача, який зобов'язаний здійснити державну реєстрацію свого права, реєстраційний орган наділений владними повноваженнями та у визначених законом випадках має право відмовити в її проведенні.

Як зазначає В. В. Михольська, дії органу юстиції щодо реєстрації прав мають публічно-правове значення, що визначається державним характером реєстрації²³⁸.

Як зазначається науковцями адміністративного права, однією з форм державного управління виокремлюють здійснення реєстраційних та інших юридично значущих дій. Роль державної реєстрації полягає в підтвердженні юридичних фактів чи їх систем, водночас акт реєстрації свідчить про юридичний стан суб'єкта²³⁹.

Поняття державної реєстрації щодо речових прав на нерухоме майно дає ст. 2 Закону України від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Відповідно до ст. 2 Закону державна реєстрація речових прав на нерухоме майно – це офіційне визнання і підтвердження державою

---

²³⁸ Михольская В. В. Порядок государственной регистрации прав на недвижимость и сделок с ней / В. В. Михольская // Юридический мир. – 2002. – № 7. – С. 56.

²³⁹ Колпаков В. К. Административное право Украины: учебник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К.: Юринком Интер, 2003. – С. 208–209.

фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно, обтяження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Як зазначає Н. С. Кузнєцова у коментарі до зазначеного Закону, така реєстрація забезпечує можливість обліку об'єктів нерухомого майна, що сприяє стабілізації цивільного обороту загалом і обороту об'єктів нерухомості зокрема. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є публічною діяльністю, юридичним наслідком якої є офіційне підтвердження державою виникнення, переходу або припинення прав на нерухомість або обтяження таких прав.

Під час державної реєстрації речових прав на нерухоме майно офіційне визнання державою цих прав здійснюється шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно²⁴⁰.

Державна реєстрація правочинів, як зауважує Я. М. Романюк, є юридичним фактом, який забезпечує правову легітимність учиненого правочину²⁴¹.

Д. І. Бахрах та А. С. Бусигін звертають увагу, що державна реєстрація – це акт визнання й підтвердження (але не встановлення) державою наявності суб'єктивного права²⁴².

Схожої позиції дотримується М. О. Цуріков. На його думку, державна реєстрація передбачає офіційне визнання відповідних прав або юридичних фактів шляхом надання їм публічного характеру²⁴³.

---

²⁴⁰ Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р. – К.: Державна реєстраційна служба України, 2012. – С. 12.

²⁴¹ Романюк Я. М. Державна реєстрація правочинів: її суть та правове значення / Я. М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 40–46. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.informjust.ua/text/711>

²⁴² Бахрах Д. Н. Государственная регистрация прав на недвижимое имущество как административное производство / Д. Н. Бахрах, А. С. Бусыгин // Современное право. – 2003. – № 7. – С. 6.

²⁴³ Цуріков М. О. Система правочинів, що підлягають державній реєстрації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / М. О. Цуріков. – Х., 2011. – С. 9.

Отож відповідно до положень законодавства та наукових підходів державна реєстрація є фактом скоріш правопідтверджуючим, а не правовстановлюючим. Вона лише визнає і підтверджує цивільні права та обов'язки.

Тому слушною є думка Н. В. Рабинович про те, що у випадку спору суд повинен керуватися наявністю нотаріально посвідченого договору, а не відсутністю державної реєстрації²⁴⁴.

Не можна правочин із порушенням вимог закону про державну реєстрацію визнавати недійсним. Як зазначено у п. 3.1 Постанови Пленуму Вишого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», якщо сторонами правочину, пов'язаного з переходом права власності (повного господарського відання) на нерухоме майно, не дотримано вимог закону стосовно правил державної реєстрації прав на таке майно, то сама лише ця обставина не є підставою для визнання такого правочину недійсним, оскільки зазначена реєстрація не є елементом форми правочину. Водночас Пленум Вишого Господарського Суду України звернув увагу, що згідно з ч. 4 ст. 334 ЦК України права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають із дня такої реєстрації відповідно до закону²⁴⁵.

Вимога закону про державну реєстрацію правочинів не належить до умов чинності правочину, визначених у ст. 203 ЦК України. Порушення такої вимоги закону не належить до підстав недійсності правочину, встановлених у ч. 1 ст. 215 ЦК України.

Тому державна реєстрація впливає на дійсність укладеного у відповідній формі правочину.

Із метою захисту добросовісної сторони договору ще за час дії ЦК УРСР 1963 р. Вищий Господарський Суд України у п. 8 роз'яснення від 12 квітня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійс-

---

²⁴⁴ Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 83.

²⁴⁵ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вишого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

ними»²⁴⁶ вказав: якщо незареєстрований правочин повністю або частково виконаний, а сторона, яка одержала виконання, ухиляється від державної реєстрації цього правочину, друга сторона має право звернутися до господарського суду за захистом своїх інтересів.

У такому випадку суд може визнати правочин, що не пройшов державної реєстрації, дійсним і такого рішення є достатньо для виникнення в реєструючого органу обов'язку щодо здійснення державної реєстрації правочину, незважаючи на волю другої сторони.

Таке рішення можливе лише у випадку, коли відповідний правочин учинений за встановленою формою, а його зміст відповідає вимогам закону²⁴⁷.

Іноземне законодавство також передбачає можливість визнання дійсним правочину з порушенням вимоги закону про державну реєстрацію.

Наприклад, у ст. 165 Цивільного кодексу Російської Федерації зазначено: якщо угода, що потребує державної реєстрації, укладена у належній формі, але одна зі сторін ухиляється від її реєстрації, суд за вимогою іншої сторони має право ухвалити рішення про реєстрацію угоди.

У такому випадку угода реєструється відповідно до рішення суду²⁴⁸.

Тому доцільно було б відповідні положення про правові наслідки недодержання вимоги закону про державну реєстрацію правочину закріпити у ЦК України²⁴⁹.

---

²⁴⁶ Роз'яснення втратило чинність на підставі Постанови Пленуму Вищого Господарського Суду від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».

²⁴⁷ Вирішення господарських спорів. Застосування норм матеріального права в роз'ясненнях і листах Вищого господарського суду України / за заг. ред. Д. М. Притики. – К.: Юстиніан, 2002. – С. 424.

²⁴⁸ Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/5_29.html#p2127

²⁴⁹ Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посібник. – [2-е вид., перероб. і допов.] / В. В. Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 54.

ГЛАВА 5

ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ

Правочином є вольова дія. Термін «воля» можна тлумачити не тільки з юридичної, а й із філософської, психологічної, соціологічної та етичної точок зору.

Як зазначає В. А. Ойгензихт, воля – це:

– подолання перешкод, зусиль, труднощів, мобілізація всіх сил суб'єкта для досягнення поставленої мети;

– здатність здійснювати свідомі, цілеспрямовані дії, тобто здатність здійснювати свої бажання, реалізовувати поставлені цілі та завдання;

– причина – безпосередньо етичний аспект волі, який характеризує її як певну даність, яка є стосовно індивіда зовнішнім чинником;

– бажання, намір;

– цілеспрямованість, тобто певна сторона психічної діяльності особи, яка отримує своє вираження в її свідомій спрямованості дій, вчинків та поведінки²⁵⁰.

Волю під час учинення правочину ще називають «внутрішня воля», оскільки означає бажання особи вчинити правочин на умовах, які її задовольняють.

Формування внутрішньої волі відбувається під впливом багатьох чинників внутрішнього (наприклад, мотив учинення правочину) та зовнішнього характеру (порада, приклад друзів, родичів).

Така воля повинна бути сформованою в нормальних умовах та отримати зовнішнє вираження – доведення до відома зацікавлених осіб за допомогою зовнішнього волевиявлення (форми правочину).

Як зазначає О. П. Сергєєв, у будь-якому випадку волевиявлення повинно адекватно відображати внутрішню волю на вчинен-

---

²⁵⁰ Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление: Очерки теории, философии и психологии права / В. А. Ойгензихт. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 10–12.

ня правочину. Інакше кажучи, якщо в особи взагалі немає бажання вчинити правочин, хоча б зовнішньо він його виразив, або його воля доведена до відома контрагентів у спотвореному вигляді, має місце невідповідність волі та волевиявлення²⁵¹.

Серед недійсних правочинів значну кількість становлять правочини, вчинені всупереч волі їх учасників. У правочинах із дефектами волі внутрішня воля відсутня взагалі, або не збігається із зовнішнім волевиявленням. Це такі правочини, у яких внутрішня воля відсутня взагалі, або неправильно сформована внаслідок певних обставин: помилки, обману, психічного або фізичного насильства і т. д.

Внутрішня воля, на відміну від зовнішнього волевиявлення, недоступна зовнішньому сприйняттю та впливу права. Тому будь-яка воля у вчиненому правочині презюмується: вважається, що вона відповідає зовнішньому волевиявленню.

Як зазначає І. Б. Новицький, правочин як вольовий акт передбачає, що юридичні наслідки, на які він спрямований (встановлення, зміна, припинення цивільних прав і обов'язків), відповідає волі сторін, які його вчиняють²⁵².

Однак така презумпція відповідності волі та волевиявлення може бути спростована в судовому порядку з підстав, передбачених у ЦК України.

До правочинів із дефектами волі належать:

– правочин, учинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК України);

– правочин, учинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України);

– правочин, учинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);

– правочин, учинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України);

---

²⁵¹ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева и др.; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РФ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 458.

²⁵² Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 21.

– правочин, учинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України).

Ураховуючи запропоновану М. О. Спаською класифікацію правочинів із вадами волі²⁵³, зазначені правочини можна поділити на дві групи:

1) правочини, під час укладення яких воля однієї або обох сторін сформувалася неправильно. Особи, що вчиняють правочини, які належать до цієї категорії, здатні самостійно формувати свою волю, але внаслідок певних факторів хиблять під час її формування або вираження. Сюди можна віднести правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), обману (ст. 230 ЦК України), помилки (ст. 229 ЦК України);

2) правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину. Такі правочини визнаються недійсними через те, що волевиявлення одного з суб'єктів цього правочину не відображає його власної волі. Зміст правочину водночас формується під впливом іншої особи, яка не обов'язково є суб'єктом вказаного правочину. Законодавець до правочинів, учинених без внутрішньої волі, відносить правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК України), а також правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України).

Правочин, учинений під впливом помилки (ст 229 ЦК України). Як зазначає О. В. Гутніков, зовні правочин, учинений під впливом помилки, може бути цілком законним. До того, інша сторона договору часто взагалі не може розпізнати, що його контрагент помиляється і виражає не ту волю, яку б він виразив без помилки.

Якщо в такій ситуації стати на захист сторони, яка помиляється, то порушеними виявляться інтереси добросовісної сторони, яка не підозрює про недоліки правочину. З іншого боку, неспра-

---

²⁵³ Спаська М. О. Проблеми класифікації правочинів з дефектами (недоліками) волі / М. О. Спаська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 4. – С. 102–103. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik08_08.pdf

ведливим буде також повне ігнорування внутрішньої волі особи, яка вчиняє правочин під впливом помилки²⁵⁴.

Тому, щоб знайти компроміс між інтересами добросовісної сторони та сторони, яка діє під впливом помилки, наукою цивільного права розроблено вчення про помилку, яка є підставою для визнання правочину недійсним.

Як зазначає І. В. Давидова, помилка може бути визначена, як невідповідність суб'єктивного сприйняття об'єктивній дійсності, неправильне відображення навколишньої реальності у свідомості індивіда. Таке розуміння помилки є найпоширенішим і застосовується також і в юриспруденції. Необхідно розмежовувати це поняття з філософським розумінням помилки, відповідно до якого помилка є протилежним поняттю істини, є ухиленням від істини²⁵⁵.

Щодо правочину, помилкою слід вважати:

1) неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений;

2) припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладання договору²⁵⁶.

Внутрішня воля в правочинах із вадами волі присутня, проте вона має свої недоліки. Помилка може виникнути внаслідок самопевненості, необачності учасників правочину, неправильного розуміння сторонами одна одної під час укладення договору, помилкового тлумачення закону, дій третіх осіб тощо.

Тому причини помилки можуть бути пов'язані:

1) із діями третіх осіб (хтось підробив картину, яка стала предметом договору між покупцем та продавцем);

2) із діями другої сторони правочину (одна зі сторін своєю необережною поведінкою сприяла помилці іншої сторони);

---

²⁵⁴ Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 304.

²⁵⁵ Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І. В. Давидова. – Одеса, 2011. – С. 11.

²⁵⁶ Там само.

3) із власним недбальством, неухважністю сторони, яка помилялася.

*Так, рішенням Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської області від 10 грудня 2007 р. задоволено позов Г. до Б. про визнання договору дарування будинку недійсним. Суд встановив, що під час укладення договору дарування позивачка вважала, що укладає договір довічного утримання, тобто помилялася щодо правових наслідків договору і це є обставиною, що має істотне значення, а тому є передбачені ст. 229 ЦК підстави для визнання правочину недійсним. Рішення суду не було оскаржено і набрало законної сили*²⁵⁷.

Наука цивільного права помилку поділяє на такі види:

- 1) помилка у праві;
- 2) помилка у змісті правочину;
- 3) помилка у предметі правочину²⁵⁸.

Як зазначає Н. С. Хатнюк, помилку у праві поділяють на: *юридичну* (*ignorantia error juris*) й *фактичну* (*ignorentia error facti*). Юридичною помилкою називають неточність, упущення, описку, які торкаються будь-якого юридичного поняття, законів, а фактичною – оману, огріхи, неправильність у діях, які стосуються якогось юридичного факту (фактичних обставин, що мають значення для правочину). Одна і та ж дія може здійснюватись як за помилкою юридичною, так і за помилкою фактичною²⁵⁹.

Якщо враховувати значення юридичної помилки, то така помилка не береться до уваги. Вважається, що кожна особа повинна знати закон.

Помилка у факті – хибне уявлення, недостовірні відомості про певну обставину, подію або явище. Так, під час купівлі житло-

---

²⁵⁷ Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними за 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/bce90d7b25c17f6dc225754e004b4c96?OpenDocument>

²⁵⁸ Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч.; по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 1. – С. 162–163; Гаврилов П. Недействительность сделок, заключенных под влиянием заблуждения и обмана / П. Гаврилов, Т. Илларионов // Советская юстиция. – 1978. – № 9. – С. 15–16.

²⁵⁹ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 104.

вого будинку покупець може не знати про те, що неподалік знаходиться аеродром. Або покупець може знати про наявність аеродрому на відстані 30 кілометрів, а надалі ця відстань виявиться значно меншою.

Помилка у предметі, змісті правочину полягає в нерозумінні однією або обома сторонами правочину природи договору, його істотних умов (предмета, кількісних та якісних його характеристик, визначених законом сторін для певних видів договорів тощо). Помилка у предметі є, наприклад, у випадку продажу позолоченої речі, замість золотої. Предмет угоди – не тільки предмети матеріального світу (речі), але й дії (роботи, послуги).

Проте, якщо помилка стосується якості речі, це не впливає на дійсність договору. Якщо предмет відповідно до умов договору повинен мати відзначені якісні характеристики, але фактично вони відсутні, в такому випадку відбувається порушення зобов'язання з настанням наслідків, передбачених законодавством. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 678 ЦК України у разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право за своїм вибором: 1) відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми; 2) вимагати заміни товару.

Помилка у суб'єкті правочину полягає у неправильному сприйнятті однією стороною правочину видів діяльності юридичної особи – іншої сторони договору (наприклад, щодо наявності ліцензії на здійснення окремих видів господарської діяльності); правового становища фізичних осіб (наприклад, неповнолітні, обмежено дієдатні, недієдатні особи), які є іншою стороною в договорі.

Так, Харківський районний суд м. Києва, задовольняючи позовну заяву Ч. до Р. про визнання недійсним договору купівлі-продажу транспортного засобу з огляду на те, що оспорений правочин був учинений ним унаслідок помилки: неправильного сприйняття ним суб'єкта. Судом встановлено, що відповідач не був власником відчужуваного автомобіля, що не було відомо позивачеві та вплинуло на його волевиявлення. З огляду на ці обставини суд обґрунтовано

вважав, що за відсутності неправильного сприйняття суб'єкта правочин не був би вчинений, визнав правочин недійсним із підстав, передбачених ст. 56 ЦК УРСР²⁶⁰.

Помилки також можна поділяти на: 1) односторонні та 2) двосторонні.

Також розрізняють помилки 1) неістотні та 2) істотні.

Сама собою помилка не у всіх випадках може стати умовою недійсності правочинів. Неістотна помилка не може спричинити недійсності правочину і полягає у неправильному тлумаченні правових норм, незнанні законів, власному недбальстві, неправильно уявленні в особі контрагента²⁶¹. До неї належить помилка в мотиві правочину.

Відповідно до ст. 229 ЦК України недійсність правочину спричиняє наявність помилки щодо обставин, які мають істотне значення. Вирішення цього питання залежить від обставин справи і визначатиметься судом.

Відповідно до ст. 229 ЦК України істотне значення має помилка щодо:

- 1) природи правочину;
- 2) прав та обов'язків сторін;
- 3) таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Цей перелік істотних помилок є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Як зазначає В. І. Крат, вичерпність переліку помилок зумовлюється необхідністю забезпечення стабільності цивільного обороту та інтересів учасників, які діяли добросовісно²⁶².

Проаналізуємо істотні помилки. Однією з них є помилка щодо природи правочину. Помилка стосовно правової природи правочину є єдиним випадком, коли має значення помилка в правових

---

²⁶⁰ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 39.

²⁶¹ Помилка стосовно особи контрагента не передбачена законодавством і не відноситься ст. 229 ЦК України до істотних.

²⁶² Крат В. І. Недійсність правочинів, учинених під впливом помилки / В. І. Крат // Юрист України. – 2012. – № 1–2. – С. 37.

категоріях. В усіх інших випадках (незнання закону) помилка не має правового значення.

Так, Рівненський районний суд Рівненської області, задовольняючи позовну заяву про визнання недійсним договору дарування житлового будинку, виходив з того, що оспорений правочин був учинений внаслідок помилки. Позивач, даруючи будинок та маючи усну домовленість із відповідачем про постійний догляд за позивачкою, насправді хотіла укласти договір довічного утримання. З огляду на ці обставини суд визнав правочин недійсним із підстав, передбачених ст. 229 ЦК України як такий, що вчинений під впливом помилки, та зобов'язав відповідача повернути позивачу житловий будинок²⁶³.

У наведеному прикладі відчужувач бажала укласти договір довічного утримання, а насправді уклала договір дарування, правові наслідки яких є різними.

Іншою помилкою є помилка стосовно прав та обов'язків сторін, яка пов'язана з попередньою помилкою, оскільки права та обов'язки сторін визначають зміст правочину. Учиняючи правочин з іншою правовою природою (наприклад, дарування замість довічного утримання), змінюється зміст правовідношення, яким є права та обов'язки сторін.

Якщо, уклавши договір (наприклад, спадковий), виявиться, що особа повинна виконувати доволі широкий спектр дій на користь іншої сторони (наприклад, забезпечувати відчужувача продуктами харчування, доглядати за ним, поховати його після смерті тощо), з цієї підстави договір не може визнаватися недійсним, оскільки тут є скоріш власне недбальство сторони, яка помилилася, укладаючи договір, аніж істотна помилка щодо прав та обов'язків.

Водночас слід зважати на положення Закону України від 2 вересня 1993 р. «Про нотаріат». Відповідно до вимог ст. 44 зазначеного Закону на нотаріуса покладається обов'язок встановити дійсні наміри кожної із сторін до вчинення правочину, який він

---

²⁶³ Рішення Рівненського районного суду Рівненської області від 08 квітня 2010 р. – Справа № 2-702/10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11293870>.

посвідчує, а також відсутність у сторін заперечень щодо кожної з умов правочину.

Встановлення дійсних намірів кожного з учасників правочину здійснюється шляхом встановлення нотаріусом однакового розуміння сторонами значення, умов правочину та його правових наслідків для кожної із сторін. Правочин посвідчується нотаріусом лише у випадку, якщо кожна із сторін однаково розуміє значення, умови правочину та його правові наслідки.

Ще однією істотною помилкою є помилка щодо властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Вона може бути, наприклад, у випадках укладення договорів купівлі-продажу квартири. Як зазначає О. В. Дзера, часто такі правочини визнаються недійсними у зв'язку з виявленням у квартирах після вчинення правочину істотних дефектів²⁶⁴.

Інший приклад, помилки щодо властивостей та якостей речі, які знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням є укладення договору купівлі-продажу підробленої картини за умови помилки обидвох сторін.

Наприклад, громадянин продає музею картину, яка, на його думку, написана відомим художником. Працівники музею, придбавши картину, також впевнені у цьому. Проте згодом картина виявляється копією²⁶⁵.

Якщо у наведеному прикладі продавець свідомо приховав факт підробки картини, договір слід визнавати недійсним за ст. 230 ЦК України з підстав введення іншої сторони договору (працівників музею) в оману.

Як зазначено у п. 3.9 Постанови Пленуму Вишого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо

---

²⁶⁴ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – С. 195.

²⁶⁵ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 179.

усунути або їх усунення вимагає значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо²⁶⁶.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

Мотив правочину є психологічним стимулом і дозволяє встановити, чому саме особа його вчиняє. Як зазначає О. П. Сергєєв, мотив лежить за межами складу правочину, а стабільність цивільного обігу не може залежати від того, за якими спонукальними причинами його учасники вступають у договірні правовідносини один з одним²⁶⁷.

Так, якщо книжка, куплена в подарунок, вже є у обдарованого, в такому випадку втрачається сенс її дарувати. Проте цей факт не матиме юридичного значення для дійсності договору купівлі-продажу книжки.

Мотив правочину може мати юридичне значення у разі укладення умовного договору.

Не є помилкою неможливість використання або виникнення труднощів у використанні речі, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від учиненого правочину²⁶⁸.

Так, колегія суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Київської області відмовила позивачу в задоволенні позову про визнання договору дарування квартири недійсним з підстави укладення його під впливом помилки. Вимоги позивач обтру-

---

²⁶⁶ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

²⁶⁷ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева и др.; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РФ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 458.

²⁶⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

нтоувала тим, що договір дарування належної їй на праві власності квартири був підписаний нею внаслідок помилки, оскільки вона була переконана, що відповідач надаватиме їй матеріальну допомогу, якої вона потребує у зв'язку із станом здоров'я.

Ухвалюючи у справі рішення, суд звернув увагу на п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9, де визначено, що особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно відбулася, а також що вона має істотне значення. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від учиненого правочину. Помилка внаслідок власного недбалства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним²⁶⁹.

Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати саме на момент учинення правочину. Якщо особа в момент учинення правочину правильно сприймає фактичні обставини справи, суд, дослідивши ці обставини, повинен відмовити позивачу в задоволенні позову про визнання правочину недійсним із підстав учинення під впливом помилки.

Так, відмовляючи у задоволенні позовної заяви Л. до К. про визнання договору дарування квартири недійсним, суд виходив з того, що позивачка під час укладення договору правильно сприймала суб'єкт, предмет та інші істотні умови договору, мала на меті укладення саме цього договору дарування. Доказів, на підставі яких можна було б зробити висновок про наявність помилки, судом отримано не було.²⁷⁰

Ці висновки суду є цілком правильними.

Правочин, учинений під впливом помилки, є оспорюваним і відповідно до ст. 229 ЦК України може бути визнаний недійс-

---

²⁶⁹ Ухвала колегії суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Київської області від 29 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22610872>.

²⁷⁰ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 2000. – № 3. – С. 39.

ним за позовом зацікавленої сторони. Як правило, це особа, яка помилялася, хоча нею може бути й інша сторона. Сторона на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка насправді відбулася.

У разі визнання правочину недійсним як такого, що вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), настають наслідки, передбачені ч. 1 ст. 216 ЦК України: сторони поновлюються у початковому стані (двостороння реституція). За неможливості повернення усього одержаного, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодовується вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Спеціальні наслідки, а саме відшкодування збитків тій чи іншій стороні правочину, залежать від того, хто винний у виникненні помилки.

Так, якщо особа помилилася внаслідок власної недбалості (неналежно перевірила властивості речі, довірилася думці третьої особи тощо), то в разі визнання правочину недійсним, вона має відшкодувати другій стороні завдані їй збитки.

У випадку, якщо помилці сприяла необережна поведінка іншої сторони правочину, обов'язок відшкодувати збитки покладається на цю сторону. Причому ставиться вимога, що ця вина повинна полягати у необережності сторони, а не в прямому умислі, оскільки за наявності у сторони умислу щодо введення сторони в оману, цей правочин має визнаватися недійсним як укладений внаслідок обману (ст. 230 ЦК України), а відповідальність буде значно більшою – відшкодування збитків у подвійному розмірі та моральної шкоди.

Якщо на помилку вплинули дії третіх осіб, збитки сторін відшкодуванню не підлягають.

Правочин, учинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України). Обман традиційно визначають як спосіб впливу на людину психіку; це інформаційний інтелектуальний вплив однієї людини на свідомість і волю іншої особи. Він полягає в навмисному введенні іншої особи в оману або підтриманні вже наявної у неї помилки шляхом передачі неправдивої інформації або замовчуван-

ням фактів, речей, явищ, суб'єктів тощо. Обман завжди розрахований на відповідну поведінку потерпілого²⁷¹.

Обман під час учинення правочину – навмисне введення в оману однією стороною іншої з метою його вчинення²⁷².

Обман може бути способом учинення кримінальних правопорушень, зокрема шахрайства. Частина 1 ст. 190 КК України передбачає заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Як зазначає О. В. Гутніков, застосування заходів кримінальної відповідальності не виключає можливості пред'явлення потерпілим до винної особи позову про визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом обману²⁷³.

Проте непоширеність на практиці цієї підстави недійсності правочину зумовлені труднощами доказування умислу недобросовісної сторони, а також можливістю відновлення прав потерпілих за допомогою кримінального провадження.

Під час учинення правочину під впливом обману формування волі потерпілого відбувається неправильно – вимушено, під впливом недобросовісних осіб. Останні створюють у потерпілої особи неправдиве переконання про обставини правочину, що мають суттєве значення.

Правочин, здійснений під впливом обману, на підставі ст. 230 ЦК України може бути визнаний судом недійсним у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину.

Ознакою обману, на відміну від помилки, є умисел: особа знає про наявність чи відсутність певних обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у договірні правовідносини, не вигідні для неї.

---

²⁷¹ Романов С. Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Ю. Романов. – Х., 1998. – С. 6.

²⁷² Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – С. 395.

²⁷³ Гутніков О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутніков. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 322.

Якщо особа не доведе умисел іншої сторони ввести її в оману, правочин може бути визнаний недійсним із підстав, передбачених ст. 229 ЦК України, як такий, що вчинений під впливом помилки.

Проте обман та помилку слід розмежовувати не лише за наявним умислом недобросовісної сторони. Як зазначає О. В. Дзера, обман – це певні винні, навмисні дії сторони, яка намагається запевнити іншу сторону про такі властивості й наслідки правочину, які насправді настати не можуть.

Помилка є результатом неправильного уявлення обставин правочину. У разі обману наслідки правочину, що вчиняється, є відомими й бажаними для однієї із сторін, тоді як у разі помилки обидві сторони можуть неправильно сприймати обставини правочину²⁷⁴.

Аналізуючи абз. 2 ч. 1 ст. 230 ЦК України, можна зробити висновок, що обман може бути здійснений двома способами:

1) шляхом учинення активних дій (заперечення обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину). Наприклад, повідомлення неправдивих відомостей, пред'явлення підроблених документів тощо.

Особливої актуальності проблема обману набула під час укладення кредитних договорів. Як зазначає Я. М. Романюк, найчастіше порушення законодавства у сфері кредитування фізичних осіб пов'язані з наданням банківським працівникам завідомо недостовірної інформації щодо платоспроможності боржника та заволодіння кредитними коштами без мети повернення²⁷⁵.

Використовуючи неправдиву довідку про заробітну плату, гр-ка Н. уклала кредитний договір на суму 77 000 грн. та придбала у кредит авто «Опель-Астра». Пізніше кредитні кошти своєчасно повернуті не були²⁷⁶;

---

²⁷⁴ Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – С. 395.

²⁷⁵ Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 107–108.

²⁷⁶ Порушення законодавства у сфері кредитування // Юридичний вісник України. – 2008. – 19–25 січня.

2) шляхом бездіяльності (замовчування існування таких обставин). Це може бути замовчування стороною договору відомостей про обставини, які б суттєво вплинули на поведінку контрагента. Якщо б останній знав про їх існування, договір не був би укладений.

Так, Жовтневим районним судом м. Луганська було визнано недійсним договір дарування квартири громадянкою Х. Як було встановлено, дарувальник – особа похилого віку, неписьменна, з поганим зором, користувалася слуховим апаратом, не мала наміру дарувати квартири, а підписувала папери, вважаючи, що це необхідно для прописки відповідачки²⁷⁷.

Обман учиняється однією стороною щодо іншої. Тому ст. 230 ЦК України поширюється лише на дво- та багатосторонні правочини. Як зазначено у п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» норми статті 230 ЦК України не застосовуються щодо односторонніх правочинів²⁷⁸ (наприклад, заповіт, довіреність).

Визначають такі *ознаки обману*:

- 1) корисливий мотив, матеріальна вигода, які можуть полягати у заволодінні майном чи присвоєнні права на майно;
- 2) чітко визначена мета – привласнення майна, присвоєння права на нього;
- 3) певний спосіб (зловживання довірою, шляхом ошуканства);
- 4) яскраво виражений процес застосування психологічного впливу на контрагента²⁷⁹.

Не вважаються обманом випадки: 1) добровільної передачі власником майна недобросовісній стороні; 2) якщо немає навмис-

---

²⁷⁷ Узагальнення практики вирішення судами справ щодо визнання недійсними або розірвання угод про відчуження приватизованих квартир: Судова колегія в цивільних справах Верховного Суду України // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 19.

²⁷⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

²⁷⁹ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 122.

ного введення в оману потерпілого; 3) якщо створення хибної, неправдивої уяви, що не відповідає дійсності, відбулося випадково внаслідок власного недбальства.

*Так, відмовляючи у задоволенні позову про визнання правочину недійсним як такого, що вчинено під впливом обману (ст. 230 ЦК України), суд вказав, що підстав вважати, що позивачка, укладаючи угоду 16 серпня 2005 р., діяла під впливом обману зі сторони відповідача щодо вартості квартири, яка була продана за ціною 8 926 грн., тоді як ринкова вартість спірної квартири становила відповідно до висновку судово-будівельної експертизи – 137 168 грн., нема. Позивачці ніщо не перешкоджало з'ясувати ринкову вартість квартири і продати її будь-кому іншому за іншою ціною. Крім цього, вона у судовому засіданні апеляційної інстанції зазначила, що покупця на квартиру знайшов її син, який також не мав ніяких сумнівів щодо вартості спірної квартири*²⁸⁰.

Визначають такі види обману:

1) обман стосовно предмета правочину (ціни предмета, якісних та кількісних його характеристик, фіктивності предмета, який не існує в об'єктивній реальності або не належить недобросовісній особі);

2) обман стосовно змісту правочину (умов договору, форми правочину);

3) обман стосовно учасників правочину (особистості недобросовісної особи, здатності фізичною особою вчиняти юридичні дії, платоспроможності юридичної особи та можливості займатися певним видом діяльності, фіктивного представництва);

4) обман стосовно фактів (спотворення уяви про певні життєві обставини, події, неправдива інформація про ситуацію, яка виникла, або не повідомлення правдивих юридичних фактів із метою приховування дійсності)²⁸¹.

Різновидом обману є зловживання довірою, що полягає у використанні винним довірливих відносин із потерпілим, заснованих

---

²⁸⁰ Рішення апеляційного суду Донецької області від 7 червня 2007 р. Справа № 4413-2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1067282>.

²⁸¹ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 122.

на родинних, службових відносинах, знайомстві, інших цивільно-правових відносинах.

Як зазначає Н. С. Хатнюк, зловживання довірою повинно стосуватися формування внутрішньої волі, яка впливає на умови правочину²⁸².

Так, позивач та відповідач разом проживали у приватному будинку і користувались ним на праві спільної сумісної власності подружжя. Відповідач уклав із позивачем договір про дарування сину частини будинку. Проте позивач вважала, що дарує лише одну кімнату. У нотаріуса ж було оголошено, що дарується 13/20 будинку. Поділ будинку на 20 частин позивач не зрозуміла і тому підписала запропонований договір. Після нотаріального завірення договору відповідач виселив позивача з її кімнати. Обман і помилка, під впливом яких було укладено договір дарування, мають для позивача істотне значення, бо вона фактично втратила право власності на частину будинку. Суд, керуючись ст. 57 ЦК УРСР 1963 р., постановив, що угода дарування укладена внаслідок обману, а тому її визнано недійсною²⁸³.

Відповідно до ст. 230 ЦК України, правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо особа була введена в оману щодо обставин, що мають істотне значення. Перелік обставин, що мають істотне значення такий самий, як і у правочині, вчиненому під впливом помилки. Ці обставини стосуються:

- природи правочину;
- прав та обов'язків сторін;
- властивостей та якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Введення в оману щодо мотивів правочину не дає стороні права для застосування відповідних правових наслідків до сторони, яка вчинила таку оману.

Так, рішенням Деснянського районного суду м. Києва від 03 грудня 2008 р. відмовлено в задоволенні позову Г. М. Г., Г. З. Я. до Г. О. О., третя особа: Г. І. А. про визнання частково недійсним

---

²⁸² Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 123.

²⁸³ Архів Галицького районного суду м. Львова за 1999 р. – Справа № 2-49.

договору дарування квартири (в частині частки Г. О. О.) Свої вимоги позивачі обґрунтовували тим, що відповідачка, будучи дружиною їх сина – третьої особи Г. І. А., ввела їх в оману, обіцяючи, що вона бажає народити дитину, що спонукало їх за власні кошти придбати квартиру та подарувати її відповідачці і сину. Однак надалі відповідачка не бажала народження дитини, що призвело до розірвання її шлюбу з Г. І. А. Вважали, що на час укладення договору дарування вони діяли під впливом омани з боку відповідачки і якби знали про її справжні наміри – ніколи б не подарували їй та Г. І. А. квартиру²⁸⁴.

Відмовляючи в задоволенні позову, суд першої інстанції правильно вказав, що істотною умовою договору дарування є його правова природа та права і обов'язки сторін, які позивачі чітко усвідомлювали, а не мотиви, якими вони керувались, передаючи безоплатно майно у власність відповідачки.

На неістотність обману щодо мотивів правочину вказано також у п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»²⁸⁵.

З огляду на зміст ст. 230 ЦК України з позовом про визнання правочину недійсним, учиненого внаслідок обману, може звернутися будь-яка особа.

Як зазначає В. І. Крат, саме тому на практиці часто з вимогою про визнання правочину недійсним, як учиненого внаслідок обману, звертаються різноманітні державні органи або інші особи, які не є стороною правочину.

Водночас, зазначає В. І. Крат, необхідно зауважити, що уявлення про справжню волю може існувати тільки в особи, яка помилялася, а зовнішньому сприйняттю це може бути взагалі

---

²⁸⁴ Узагальнення практики розгляду районними судами м. Києва цивільних справ про визнання правочинів недійсними за друге півріччя 2008 р. та перше півріччя 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/uzagalnennja-praktiki-rozgljadu-raionnimi-sudami-m.-kieva-ci-doc44902.html>

²⁸⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

недоступно²⁸⁶. Із цих мотивів суди відмовляють у задоволенні позову про визнання правочинів недійсними.

Наприклад, Вищий Господарський Суд України вказав, що за змістом цієї статті договір уступки вимоги (цесії) від 26 лютого 2004 р. належить до категорії оспорюваних правочинів (ч. 3 ст. 215 ЦК України) і може бути визнаний недійсним судом лише у разі заявлення відповідної вимоги заінтересованою особою. У цій справі позов про визнання оспорюваного договору недійсним подано особою, яка не є його стороною або представником сторони. Під час застосування ст. 230 ЦК України слід ураховувати, що правочин може бути визнаний недійсним тільки у випадку, коли обман учинила одна сторона правочину стосовно другої сторони, а не щодо третьої особи. Тому визнання за ознаками ст. 230 ЦК України договору недійсним за позовом особи, яка не є стороною цього договору, суперечило б змісту і цілям названої норми²⁸⁷.

Тому обґрунтованим буде висновок, що лише зацікавлена сторона (особа, яка вчинила правочин під впливом обману) може оспорювати правочин, учинений під впливом обману.

Як зазначено у п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», наявність умислу з боку відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, що діяла під впливом обману²⁸⁸.

Тому необхідно внести зміни до ч. 1 ст. 230 ЦК України, передбачивши можливість визнання правочину недійсним за позовом особи, яка його вчинила під впливом обману.

Основним наслідком правочину, вчиненого під впливом обману є повернення сторін у початковий стан (двостороння реститу-

---

²⁸⁶ Крат В. І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом обману / В. І. Крат // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 190.

²⁸⁷ Постанова Вишого Господарського Суду України від 27.06.2006 р. – Справа № 04/5323.

²⁸⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

ція). За неможливості повернення усього одержаного, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодовується вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Спеціальні наслідки покладаються на недобросовісну особу, яка застосувала обман до іншої сторони. Так, ч. 2 ст. 230 ЦК України передбачено, що сторона, яка вдалася до обману, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з учиненням цього правочину.

Правочин, учинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК України правочин, учинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним. Зміст ст. 231 ЦК України дозволяє зробити висновок, що законодавець допускає оскарження на цій підставі не лише двостороннього (багатостороннього), а й одностороннього правочину.

Учинений під впливом насильства правочин визнається судом недійсним, як правило, внаслідок відсутності волі потерпілої сторони на його вчинення. Волевиявлення в цьому випадку відображає волю не самого учасника правочину, а волю іншої особи, яка здійснює вплив на учасника правочину.

Насильством вважається протиправний фізичний та психічний тиск, спрямований і на особу, і на його близьких та рідних із метою примусити до вчинення правочину. Воно може стосуватися майнових прав особи, яку примушують учинити правочин (наприклад, підпал будинку, пошкодження автомобіля тощо).

Насильство може виражатися в нанесенні побойів, мордуванні, спричиненні тілесних ушкоджень, незаконному позбавленні волі і т. д. У багатьох випадках таке насильство підпадає під відповідні статті кримінального законодавства. Наприклад, ст. 126 КК України передбачає відповідальність за побої і мордування; ст. 127 – катування; ст. 129 – погрозу вбивством; ст. 146 – незаконне позбавлення волі або викрадення людини; ст. 189 – вимагання; ст. 355 – примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань тощо.

Водночас насильство як підстава визнання правочину недійсним не обов'язково передбачає кримінальну відповідальність. Як зазначено у п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», насильство виражається в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях. Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі²⁸⁹.

Для визнання насильства підставою недійсності правочину, дія недобросовісної особи повинна відповідати таким вимогам:

1) ця дія повинна заподіяти або справити на особу враження реальної можливості завдання їй, її близьким родичам і майну майнової або моральної шкоди;

2) дія повинна бути незаконною та протиправною. Примус батька поручитися за борги сина під страхом оголошення його банкрутом не є насильством, оскільки порушення питання про банкрутство є правомірною дією, хоча може значною мірою погіршити соціальне положення сина;

3) дія повинна мати на меті заставити особу вчинити правочин у супереч власної внутрішньої волі.

Насильницькі дії можуть учинятися як недобросовісною стороною правочину, так і іншою особою. Не обов'язково, щоб сторона, яка має зацікавленість у вчиненні правочину, самостійно здійснювала насильство. Такі дії можуть учинятися за дорученням або за власною ініціативою в інтересах недобросовісної сторони договору.

Як зазначає Н. С. Хатнюк, в такому випадку достатньо, щоб контрагент потерпілої сторони знав про насильницькі дії третіх осіб та використовував цю обставину на свою користь²⁹⁰. Наприклад, насильницькі дії щодо боржника, якого заставили підписати

---

²⁸⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

²⁹⁰ Хатнюк Н. С. Насильство, погрози, обман та кабальність як підстави визнання угоди недійсною / Н. С. Хатнюк // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 273.

заздалегідь невідповідний для нього договір із метою погашення існуючого боргу, підпадають під ст. 231 ЦК України незалежно від того, ким вони вчинені.

Насильство може бути *фізичним* і *психічним*.

Фізичне насильство полягає у спричиненні болю, страждань особі, членам його сім'ї, родичам шляхом нанесення побоїв, здійснення катування для того, щоб примусити особу вчинити правочин. Водночас таке насильство відбувається, як правило, в момент учинення правочину або безпосередньо перед його вчиненням.

Н. В. Рабінович пропонувала фізичне насильство поділяти на:

1) насильство, яке призводить до повного паралічу волі суб'єкта, перетворюючи його в просте знаряддя чужої волі;

2) інше фізичне насильство, під впливом якого вчиняється правочин²⁹¹.

Психічне насильство проявляється у психічному тиску на особу, членів сім'ї, родичів (залякування, погроза вбивством, заповіданням тілесних ушкоджень самій особі або її родичам і т. д.).

Різновидом психічного насильства є *погроза*. Погроза – це попередження про спричинення зла в майбутньому, тоді, як насильство – це зло, яке здійснюється в теперішньому часі.

На відміну від насильства погроза полягає в здійсненні тільки психічного впливу. Вона є протиправною дією і створює в особі, що вчиняє правочин, уявлення про дійсну можливість у майбутньому заподіяння їй, членам сім'ї, родичам суттєвої шкоди. Із метою запобігання цьому особа змушена укласти правочин.

Погроза може виражатися в усному висловлюванні, бути письмовою, доводиться до відома за допомогою технічних засобів.

Як зазначає І. Б. Новицький, при погрозі особа все ж таки виражає свою волю на вчинення правочину, хоча і під психічним тиском іншого²⁹².

Рішенням Печерського районного суду м. Києва від 01.06.2009 р. відмовлено в задоволенні позову С.М.О. до ТОВ «ТДЛ» про визнання договорів займу недійсними. На обґрунтування своїх

---

²⁹¹ Рабінович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабінович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 107

²⁹² Новицький І. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 118.

вимог С.М.О. посилалась на те, що спірні договори позики від 18.10.2007 р. та 05.11.2007 р. на загальну суму 48572,00 грн. нею були укладені під впливом психічного тиску з боку супервайзера Товариства Ч.Н.М. та начальника відділу продаж Б.К.Ш., які звинували її у нестачі грошових коштів та змусили її під загрозою застосування до неї насильницьких дій підписати договори позики та видаткові касові ордери про отримання нею цих коштів.

Відмовляючи в задоволенні позову, суд першої інстанції виходив з того, що позивачка не надала беззаперечних доказів застосування до неї психічного насильства з боку посадових осіб ТОВ «ТДЛ». Такого висновку суд дійшов, лише ґрунтуючись на аналізі пояснень свідків і однієї, і другої сторони.

Однак поза увагою суду залишились нез'ясованими обставини щодо нестачі коштів у ТОВ «ТДЛ», короткостроковість наданих С.М.О. позик на значну суму, надання їй другої позики після спливу строку повернення коштів за першою угодою (за якою кошти не були повернуті), а також звернення позивачки до правоохоронних органів із приводу неправомірних дій посадових осіб ТОВ «ТДЛ»²⁹³.

Погроза як підстава недійсності правочину повинна відповідати таким ознакам:

1) між погрозою та вчиненням правочину має бути *причинно-наслідковий зв'язок*. У судовому порядку необхідно довести, що правочин учинено потерпілим саме тому, що була погроза. Наприклад, внаслідок примушування повернути борг, особа укладає кредитний договір, за яким згодом відмовляється повернути кошти. У цьому випадку кредитний договір не можливо оспорити з підстав, передбачених ст. 231 ЦК України, оскільки відсутній причинний зв'язок між примушуванням особи та укладенням договору;

2) погроза повинна мати *персоніфікований характер*, бути конкретною та спрямованою на певну фізичну особу. Погрози до конкретної особи можуть доводитись не обов'язково через

---

²⁹³ Узагальнення практики розгляду районними судами м. Києва цивільних справ про визнання правочинів недійсними за друге півріччя 2008 р. та перше півріччя 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/uzagalnennja-praktiki-rozgljadu-raionnimi-sudami-m.-kieva-civil-doc44902.html>

недобросовісну сторону правочину, а й через сторонніх осіб. У такому випадку необхідно доказати, що сторона правочину знала про те, що воля контрагента формувалася під впливом цієї погрози;

3) погроза повинна бути *істотною*. Істотність погрози полягає у можливості спричинення шкоди істотним благам особи, членів її сім'ї або родичів (наприклад, життю, здоров'ю, честі, гідності, майну). Неістотною вважається погроза, наприклад, припинити дружні відносини у випадку не укладення договору; виділити частку майна в натурі зі спільної сумісної власності тощо;

4) погроза має бути *дійсною*. Дійсною є та погроза, яка існує об'єктивно, а не в уяві особи, якій погрожують;

5) погроза має бути *реальною*. Реальність погрози визначається достатністю підстав побоювання її виконання, які у кожному випадку є різними. Під час вирішення цього питання слід урахувати і суб'єктивний критерій (сприйняття погрози її адресатом), і об'єктивний (спосіб та інтенсивність, обстановку, обставини її вираження; особу недобросовісної сторони; характер стосунків між сторонами).

Реальність погрози також визначається наявністю в особи можливостей її реалізації, а також можливістю її здійснення взагалі. Наприклад, погроза перетворити людину в тварину є нездійсненною;

б) погроза має бути *протизаконною*. Водночас вона може стосуватися і *протиправних* (наприклад, погроза вбивством), і *правомірних дій* (наприклад, погроза повідомити правоохоронні органи про здійснення особою злочинної діяльності).

Протиправність примушування вчинити правочин під погрозою нанесення тілесних ушкоджень не викликає заперечень. Зупинимося на погрозі застосування правомірних дій. Наприклад, протизаконною є погроза особі повідомити правоохоронні органи про вчинення особою злочину, яка супроводжується примусом укласти договір дарування житла. У цьому випадку погроза стосується правомірних дій (звернення до правоохоронних органів), проте не дає особі права примушувати до укладення договору дарування житла. Незважаючи на те, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, вона має право оспорити договір дарування.

Як зазначає І. Б. Новицький, погроза вважається правомірною за одночасної наявності двох умов:

- 1) особа має право здійснити те зло, яким погрожує;
- 2) така особа має право вимагати вчинення того правочину, про який йдеться²⁹⁴.

Так, якщо правочин учиняється під погрозою звернення до суду з вимогою примусити заключити договір, така погроза буде правомірною і правочин неможливо оспорити, як такий, що вчинений під впливом погрози²⁹⁵.

Правочин, який учинено під впливом насильства (фізичного чи психічного) визнається недійсним судом, а, отже, належить до оспорюваних.

Як зазначає В. І. Крат, коло осіб, які можуть звернутися до суду з позовом про визнання правочину недійсним як учиненого внаслідок насильства, ст. 231 ЦК України не обмежується. Причому на відміну від правочинів, учинених під впливом помилки або обману, насильство (фізичне або психічне) проявляється зовні, внаслідок чого його можливо оцінювати з приводу впливу на формування волі і сторонніми особами, які не були стороною правочину.

Тому не вбачається істотних перешкод для пред'явлення вимоги про визнання правочину недійсним на підставі ч. 3 ст. 215 ЦК України й іншими особами або державними органами. Подібний підхід підтверджується і в судовій практиці²⁹⁶.

Основним наслідком правочину, який учинено під впливом насильства, є повернення сторін у початковий стан (двостороння реституція). За неможливості повернення усього одержаного, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодовується вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

---

²⁹⁴ Новицький І. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 119.

²⁹⁵ Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 332.

²⁹⁶ Крат В. І. Недійсність правочинів, вчиненого під впливом насильства / В. І. Крат. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.uabs.edu.ua/library/P_Visnik/Numbers/2_7_2012/07_03_02.pdf

Спеціальні наслідки покладаються на особу, яка застосувала насильство до контрагента в правочині. Відповідно до ч. 2 ст. 231 ЦК України на винну сторону, яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, покладається обов'язок відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Правочин, учинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України). Зазначена стаття кодексу розрахована на випадки, коли особа, яка вчиняє правочин від імені однією зі сторін (як результат представництва), умисно вступає в зговір з іншою стороною і укладає договір всупереч інтересів сторони, від імені якої вона діє.

Суб'єктний склад таких правочинів характеризується обов'язковою наявністю відносин представництва. Відповідно до ч. 1 ст. 237 ЦК України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Воно виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

Основне завдання представника полягає в тому, щоб донести до контрагента волю особи, яку він представляє. Водночас він повинен діяти (вчиняти правочини) в інтересах особи, яку представляє, керуючись наданими йому повноваженнями. Частина 3 ст. 238 ЦК України вказує на добросовісність представника. Зокрема, представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є.

У цивільному праві існує дві точки зору щодо видів представництва, на яке поширюється ст. 232 ЦК України. На думку одних, зазначена стаття поширюється на усі види представництва²⁹⁷.

---

²⁹⁷ Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиби-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 319.

Як зазначає Н. С. Хатнюк зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою може проявлятися у діях:

1) батьків (усиновлювачів), опікунів, інших осіб у випадках, встановлених законом, котрі з корисливою метою зловживають інтересами малолітніх, неповнолітніх дітей, недієздатних та обмежено дієздатних осіб, від імені яких вони діють (ст. 242 ЦК України);

2) комерційного представника, який учиняє правочини від імені підприємств, і перевищує надані йому повноваження;

3) представника, який діє за довіреністю від імені довірителя, але представляє його інтереси з незаконною метою (наприклад, наживи)²⁹⁸.

На думку інших науковців, недійсність правочину з підстав зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною (ст. 232 ЦК України), поширюється лише на договірне представництво²⁹⁹.

Підставою визнання такого правочину недійсним є невідповідність волі особи, яку представляють, та волевиявлення представника. Через зловмисну домовленість представника й контрагента воля особи, яку представляють, не виражається, а підмінюється волею представника.

Законодавець не вказує, що необхідно розуміти під зловмисною домовленістю. Проте це поняття розкривається судовою практикою, яка під зловмисною домовленістю розуміє умисну змову представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин³⁰⁰.

---

²⁹⁸ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк. – К., 2002. – С. 154.

²⁹⁹ Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саниахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 225; Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 117–118.

³⁰⁰ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1389436275374581>

Форма зловмисної домовленості законом не визначається, тобто значення не має. Вона може бути і усною, і письмовою.

До ознак правочину, який учинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, належать:

1) здійснення дії представника в межах наданих йому повноважень. Якщо правочин представник учинив після закінчення наданих йому довірителем повноважень, підстави для визнання його недійсним відповідно до ст. 232 ЦК України відсутні, навіть якщо вихід за межі повноважень було обумовлено зловмисною домовленістю представника однієї сторони з другою стороною.

Показовою є справа, яку розглянув Верховний Суд України. *Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, розглянувши 8 вересня 2010 р. справу за позовом гр-ки О. до гр-на З. та гр-ки К. – про визнання договору недійсним, витребування майна з чужого незаконного володіння та відшкодування моральної шкоди, за касаційною скаргою гр-на З. та гр-ки К. на рішення Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 3 грудня 2009 року та ухвалу Апеляційного суду Хмельницької області від 11 лютого 2010 року, встановила таке.*

У вересні 2009 року гр-ка О. звернулася до суду з доповненим та уточненим згодом позовом до гр-на З. та гр-ки К. про визнання договору недійсним, витребування майна з чужого незаконного володіння, відшкодування моральної шкоди. Позивачка зазначала, що в жовтні 2008 року видала гр-ну З. довіреність на право володіння, користування та розпорядження від її імені належним їй на праві власності бортовим причіпом. У червні 2009 року вона скасувала довіреність, про що гр-на З. було повідомлено у встановленому законом порядку, однак, незважаючи на це, гр-н З. 7 серпня 2009 року уклав договір купівлі-продажу, за яким продав причіп своїй дружині гр-ці К. Посилаючись на незаконність дій гр-на З., позивачка просила визнати укладений ним від її імені договір купівлі-продажу причепа недійсним, витребувати в гр-на З. та гр-ки К. належний їй причіп та стягнути з гр-на З. на її користь 10 000 грн на відшкодування моральної шкоди.

Рішенням Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 3 грудня 2009 року, залишеним без змін ухвалою

Апеляційного суду Хмельницької області від 11 лютого 2010 року, позовні вимоги задоволено частково. Визнано недійсним договір купівлі-продажу причепа, укладений 7 серпня 2009 року між гр-ном З. та гр-кою К. Витребувано причіп із володіння гр-на З. та гр-ки К. Стягнуто з гр-на З. на користь гр-ки О. 1 000 грн на відшкодування моральної шкоди.

Гр-н З. та гр-ка К. у своїй касаційній скарзі просили скасувати зазначені судові рішення, посилаючись на неправильне застосування судом норм матеріального та процесуального права, і ухвалити нове рішення про відмову в задоволенні позовних вимог.

Дослідивши матеріали справи та перевіривши наведені у скарзі доводи, колегія суддів дійшла наступних висновків. Ухвалюючи рішення, суд першої інстанції, з висновками якого погодився апеляційний суд, виходив із того, що відповідач гр-н З. уклав оспорюваний позивачкою договір у результаті зловмисної домовленості зі своєю дружиною.

Судом не враховано, що необхідною ознакою правочину, вчиненого у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є те, що представник діє в межах наданих йому повноважень. Якщо ж оспорюваний правочин представник учинив після закінчення наданих йому довірителем повноважень, то підстави для визнання його недійсним відповідно до статті 232 ЦК України відсутні, навіть якщо вихід за межі повноважень було обумовлено зловмисною домовленістю представника однієї сторони з другою стороною.

Встановивши, що гр-ном З. укладено договір після скасування позивачкою виданої раніше на його ім'я довіреності, про що йому було відомо, суд на зазначені вище положення закону уваги не звернув та ухвалив помилкове рішення, застосувавши закон, який спірних правовідносин не регулює³⁰¹.

Наприклад, можна навести іншу цивільну справу за позовом про визнання договору недійсним. Так, у листопаді 2006 р. П. звернувся до суду з позовом до свого представника за довіреністю К.

---

³⁰¹ Рішення Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р. – Справа № 6-11158св10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoscore.com/act-rishennya-6-11158sv10-senin-yu-l-08-09-2010-ne-viznacheno-s>

та покуця М. про визнання недійсним договору купівлі-продажу належного позивачу будинку з підстав, передбачених ст. 232 ЦК України. Рішенням Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 25 квітня 2007 р., залишеним без змін ухвалами апеляційного суду Дніпропетровської області від 26 грудня 2007 р. та Верховного Суду України від 16 травня 2008 р., позов було задоволено.

28 травня 2009 року колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, розглянувши зазначену справу за скаргою покуця М. у зв'язку з винятковими обставинами, скасувала судові рішення у справі та передала справу на новий розгляд до суду першої інстанції. Як встановив суд, підставою скасування було те, що П. не мав наміру продавати будинок і К. отримав від нього довіреність обманним шляхом, продавши будинок надалі М. у результаті зловмисного зговору з останнім. За таких обставин не можна вважати, що К. діяв у межах наданих йому П. повноважень, а тому передбачені ст. 232 ЦК України підстави для визнання договору недійсним у справі відсутні³⁰².

У зазначених справах особи вчиняли правочини без наданих їм повноважень представником, тобто за відсутності відносин представництва;

2) наявність умисної змови між представником потерпілої сторони й іншою стороною. Зі змісту ст. 232 ЦК України, а саме вказівки на зловмисну домовленість, можна зробити висновок, що визнання судом такого правочину недійсним може відбутися у випадку наявності умисної змови представника однієї сторони з іншою стороною.

Таку ж позицію висловлено у п. 22 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»: для визнання правочину недійсним на підставі статті 232 ЦК України необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони

---

³⁰² Архів Верховного Суду України. – Справа № 6-6639вов09 за 2009 р.

з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя³⁰³.

Під час визнання правочину недійсним із відповідної підстави доведенню підлягає не наявність волі довірителя на вчинення правочину, а існування умислу представника, який усвідомлює факт учинення правочину всупереч інтересам довірителя, передбачає настання невідгідних для останнього наслідків та бажає чи свідомо допускає їх настання³⁰⁴.

На практиці доказати змову представника потерпілої сторони та третьої особи доволі складно. Як зазначає О. П. Сергеев, невідгідність договору для довірителя (завищена або занижена ціна, невідгідні умови і т. д.) сама собою може бути лише побічним доказом наявності такої змови³⁰⁵.

Суд у кожному конкретному випадку повинен визначити, в чому полягає суть зловмисної домовленості. За відсутності під час учинення правочину умислу у представника на зловмисну домовленість з іншою стороною, застосовуються правила, передбачені у ст. 241 ЦК України «Вчинення правочинів з перевищенням повноважень».

Зокрема, правочин, учинений представником із перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі подальшого схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання.

Несхвалення правочину представника довірителем передбачає звернення останнього до суду з позовом про визнання

---

³⁰³ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³⁰⁴ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1389436275374581>

³⁰⁵ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева и др.; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 469.

правочину недійсним із підстав перевищення наданих представнику повноважень.

Як зазначив Верховний Суд України у рішенні від 8 вересня 2010 р., якщо схвалення правочину, вчиненого з перевищенням повноважень представника, не відбулося, то зазначений правочин правових наслідків для того, кого представляють, не тягне і за його позовом визнається судом недійсним на підставі ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 215, ст. 239 ЦК України³⁰⁶.

Проте правочин, укладений із перевищенням повноважень, якщо його не схвалив той, кого представляють, може бути визнаний судом частково дійсним (ст.ст. 240, 242, 217 ЦК України). Відповідно до ст. 217 ЦК України, недійсність частини правочину не тягне недійсності інших його частин. Якщо ж самостійне існування частини правочину, укладеного в межах повноважень, не є можливим, то він визнається повністю недійсним (ст.ст. 240, 242, 215 ЦК України)³⁰⁷.

3) настання несприятливих наслідків для особи, яку представляють. Такі наслідки, як правило, зачіпають майнові інтереси особи. Хоча не виключається можливість заподіяння особі, яку представляють, правочином у результаті зловмисної домовленості представника з іншою стороною шкоди немайнового характеру.

Так, рішенням від 10 жовтня 2008 р. Господарський суд м. Києва визнав договір оренди нежитлового приміщення недійсним із підстав, передбачених у ст. 232 ЦК України, як такий, що вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Як вбачається з матеріалів справи у липні 2007 року позивач звернувся до господарського суду з позовною заявою про визнання недійсним договору оренди № 2531 від 12.07.2006 р., укладеного між представником товариства з обмеженою відповідальністю «Методична книга» Л. В. Дорошенко та фізичною особою – підприємцем В. А. Кредісовим, щодо приміщень

---

³⁰⁶ Рішення Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р. – Справа № 6-11158св10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoscore.com/act-rishennya-6-11158sv10-senin-yu-1-08-09-2010-ne-viznacheno-s>

³⁰⁷ Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. [3-є вид., перероб. і доп.] / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – С. 409.

№ 15 в літері «Б» загальною площею 107,80 кв. м, розташованих за адресою: м. Київ, вул. Ярославська, 30.

В обґрунтування своєї позиції позивач посилався на те, що ціна, за якою приміщення було передано в оренду представником позивача Л. В. Дорошенко, є значно нижчою за ринкові ціни. Крім цього, за договором суборенди вказаного приміщення відповідач одержує від суборендаря – відкритого акціонерного товариства АКБ «Престиж» суму орендної плати, яка перевищує суму орендної плати за договором оренди майже у 20 разів. З договору оренди та договору суборенди судом встановлена непропорційна різниця в орендній платі за користування одним і тим же приміщенням, а саме: відповідач отримує від піднаймача 15 402,50 грн., а сплачує позивачу 635,00 грн. орендної плати. Ціна у розмірі 635,00 грн., за якою представник позивача Л. В. Дорошенко, укладаючи договір оренди, передала відповідачу в оренду нежиле приміщення, є значно нижчою за ринкову ціну.

За наведених обставин суд дійшов висновку про правомірність твердження позивача стосовно того, що, укладаючи спірний договір, представники сторін знали про явну невідповідність для орендодавця передачі в найм приміщень за ціною, вказаною в договорі.

Визнаючи договір недійсним, суд вказав: укладаючи спірний договір оренди, представник повинен був діяти саме в інтересах позивача, якого представляв. Учинення представником дій не в інтересах особи, яку він представляє, суперечить самій сутності представництва. У цьому випадку позивач не мав наміру укласти спірний договір на тих умовах, які істотно порушували його майнові інтереси. Такий намір мала особа, яка тоді представляла інтереси позивача. Отже, через зловмисну домовленість представника позивача та відповідача воля довірителя (позивача) не виражалася, а підмінена волею представника, та представником фактично було укладено спірний договір із метою одержання вигоди для відповідача та неотримання прибутку позивачем³⁰⁸.

---

³⁰⁸ Рішення Господарського суду м. Києва від 10 жовтня 2008 р. – Справа № 20/409-11/83. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vvlas.kiev.ua/home/158-viznannja-ugod-nedijsnimi/756-ugoda-ukladena-vnaslidok-zlovmisnoj-ugodi-predstavnikiv-storin-e-nedijsnoju-vidpovidno-do-st-st-232-tsk-ukrayini-2011.html>

Своєю чергою, представник, який учинив правочин, маючи власні інтереси і нехтуючи інтересами особи, яку він представляв, теж бажає досягти певної мети. Проте цілі, які мали учасники змови, для визнання правочину недійсним значення не мають. Як зазначає М. М. Сібільов, вони не обов'язково повинні бути корисливими³⁰⁹. Не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був учинений із метою завдання шкоди довірителю;

4) *причинний зв'язок між зловмисною домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють*. Несприятливих наслідків не було б, якщо не було б зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

Лише за наявності усіх перелічених ознак правочин, учинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, може бути визнаний за позовом зацікавленої особи судом недійсним за ст. 232 ЦК України.

Правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною необхідно відмежовувати від правочинів, учинених представником у зв'язку з недбалістю, недосвідченістю на не вигідних умовах для особи, яку представляють.

У такому разі довіритель може в судовому порядку на підставі ст. 22 ЦК України вимагати від свого представника відшкодування збитків, завданих йому неналежним виконанням представником своїх обов'язків за договором доручення. Підстав же для визнання правочину недійсним немає; він створює права та обов'язки безпосередньо для довірителя.

Вимагати від представника відшкодування майнових втрат довіритель також має право у разі не доведення в судовому порядку зловмисної домовленості представника з третьою особою.

Так, у лютому 2008 р. П. звернувся до суду з позовом до М. та Г. про визнання договору купівлі-продажу земельної ділянки недійсним із тих підстав, що М. уклав від його імені договір з перевищенням повноважень та за заниженою ціною, оскільки він недо-

---

³⁰⁹ Сібільов М. М. Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів) / М. М. Сібільов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 57. – С. 46.

віряв йому визначати ціну продажу, без цієї умови існування договору не є можливим, а з ціною фактичного продажу він не погоджується. Посилаючись на вимоги ст.ст. 203, 215 та 241 ЦК України, позивач просив задовольнити позов.

Встановивши, що представник М. під час укладення договору діяв у межах наданих йому П. за довіреністю повноважень, Кієво-Святошинський районний суд рішенням від 29 вересня 2008 р. відмовив у позові та зазначив, що П. вважаючи, що земельна ділянка була продана його представником за заниженою ціною, може вимагати від нього відшкодування збитків, а підстав для визнання цього договору недійсним немає³¹⁰.

Розглядаючи правочин, передбачений ст. 232 ЦК України, необхідно визначити, чи підпадають під цю підставу недійсності правочину дії органу юридичної особи, які пов'язані з зловмисною домовленістю з контрагентом договору.

Орган юридичної особи, який діє одноособово, не підпадає під поняття представника, що впливає зі змісту ст. 237 ЦК України³¹¹. Це стосується, зокрема, її керівника, навіть якщо він діяв всупереч інтересам цієї особи³¹².

Причина цього в тому, що орган юридичної особи є її частиною, а, отже, не може бути представником. Як зазначає О. В. Гутніков, різниця між представником та органом юридичної особи полягає в тому, що представник розглядається як самостійний суб'єкт права; має свою волю, що відрізняється від волі особи, яку представляють. Своєю чергою, орган юридичної особи – це частина юридичної особи, що формує волю її органу. Водночас через орган юридична особа діє, створюючи для себе права та обов'язки³¹³.

---

³¹⁰ Архів Верховного Суду України. – Справа № 6-4055св09 за 2009 р.

³¹¹ Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. [3-є вид., перероб. і доп.] / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – С. 398.

³¹² Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

³¹³ Гутніков О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутніков. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 337.

Як наслідок, до органу юридичної особи не можуть застосовуватися наслідки недійсності правочину за ст. 232 ЦК України. У такому випадку в законодавстві відсутні правові механізми, які б дозволяли визнати недійсним правочин, учинений органом юридичної особи в результаті його зловмисної домовленості з іншою стороною.

Усі правові засоби впливу на такий орган обмежуються лише відповідальністю за збитки, завдані ним юридичній особі. Так, відповідно до ч. 4 ст. 92 ЦК України, якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

Правочин, учинений унаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою за позовом зацікавленої сторони може бути судом визнаний недійсним (належить до оспорюваних). Водночас слід урахувати, що такий правочин у момент учинення є дійсним і породжує для особи, яку представляють, до моменту ухвалення судом рішення про його недійсність цивільні права та обов'язки. Рішення, чи оспорювати правочин приймає сам довіритель.

Якщо довіритель не оспорюватиме дійсність такого правочину, він має право вимагати відшкодування майнових втрат від представника, який неналежно виконував свої повноваження.

Основним наслідком судового визнання недійсності правочину, який учинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є двостороння реституція – повернення сторін у початковий стан. За неможливості повернення усього одержаного, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодовується вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ст. 216 ЦК України).

Крім загальних наслідків, визначених ст. 216 ЦК України, можуть настати також і спеціальні. Як зазначено в Узагальненні Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р., наслідки такого правочину залежать від того, що було

підставою для представництва – довіреність, договір, акт юридичної особи чи інше. Якщо таке представництво здійснювалося за правочином то в цьому випадку настають наслідки з відшкодування збитків та моральної шкоди, завданих довірителю³¹⁴.

Правочин, який учинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах (ст. 233 ЦК України). Цей правочин ще називають кабальним. Як зазначає Н. С. Хатнюк, у кабальних правочинах є недоліки волі, оскільки її формування відбувається за обставин, коли практично неможливо виявляти дійсну волю, і ці обставини сприяють учиненню правочину на вкрай не вигідних умовах для однієї із сторін правочину, водночас інша сторона використовує скрутне безвихідне становище свого контрагента³¹⁵.

Рішенням Деснянського районного суду м. Києва від 20.02.2009 р. у задоволеній позову К.П.С. до П.Т.П., В.О.М. про визнання недійсним договору дарування кв. № _ в буд. № _ на вул. Даникевича у м. Києві, укладеного 12.09.2007 р. між нею та П.Т.П., відмовлено. Свої позовні вимоги позивачка обґрунтовувала тим, що зазначений договір вона уклала під впливом тяжкої обставини, на вкрай не вигідних умовах, оскільки на момент його укладення була тяжко хворою і потребувала догляду. Відповідачі, скориставшись її станом, вмовили укласти спірний правочин, який би гарантував їх догляд за нею до самої смерті. Проте після укладення договору дарування відповідачі змінили ставлення до неї, мотивуючи свою відмову тим, що вони не брали на себе таких обов'язків за договором. Укладення договору поставило її у вкрай не вигідне становище, оскільки вона іншого житла не має і позбавлена сторонньої допомоги, на яку розраховувала. Відмовляючи в задоволенні позову, суд

---

³¹⁴ Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/print1389523830351732>

³¹⁵ Хатнюк Н. С. Особливості правочину, учиненого під впливом збігу тяжких обставин / Н. С. Хатнюк // Правове регулювання економіки. – 2009. – № 9. – С. 262. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1971/1/Hatnyuk.pdf>

першої інстанції, з висновком якого погодився і суд апеляційної інстанції, ґрунтувався на тому, що хвороба позивачки не вплинула на її волевиявлення подарувати квартиру³¹⁶.

У науці цивільного права існує позиція, що односторонні правочини не можуть визнаватися недійсними з підстав кабальності³¹⁷. Зокрема, доводиться позиція: заповіт як типовий односторонній правочин вважається вчиненим із моменту належного оформлення. Заповідач ніякої користі від учинення заповіту не має, оскільки його можна у будь-який момент скасувати, змінити або замінити за змістом іншим, а правові наслідки настануть лише після смерті заповідача³¹⁸.

Проте, незважаючи на це, у судовій практиці трапляються випадки визнання заповіту недійсним як такого, що вчинено під впливом тяжкої обставини. У підтвердження сказаного можна навести приклад із судової практики у справі про визнання заповіту подружжя недійсним.

Так, 21.05.2009 р. позивач після смерті дружини звернувся до Московського районного суду м. Харкова з позовом про визнання заповіту подружжя недійсним. Зазначений заповіт позивач просив визнати недійсним через те, що він був укладений за ініціативою племінниці позивача на користь її рідної сестри, скориставшись тяжкими для позивача та його дружини обставинами – частковою втратою пам'яті, поганим станом здоров'я, довірою до відповідача, на край невідгідних для нього умов. Позивач – інвалід першої групи, переніс ішемічний інсульт, інфаркт міокарда, операцію на серці, а його дружина з після перенесеного інсульту була прикована до ліжка, потребувала постійної сторонньої допомоги, була визнана інвалідом першої групи.

---

³¹⁶ Узагальнення практики розгляду районними судами м. Києва цивільних справ про визнання правочинів недійсними за друге півріччя 2008 р. та перше півріччя 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/uzagalnennja-praktiki-rozgljadu-raionnimi-sudami-m.-kieva-ci-doc44902.html>

³¹⁷ Хатнюк Н. С. Особливості правочину, вчиненого під впливом збігу тяжких обставин / Н. С. Хатнюк // Правове регулювання економіки. – 2009. – № 9. – С. 269. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1971/1/Hatnyuk.pdf>

³¹⁸ Заїка Ю. О. Визнання заповіту недійсним: питання судової практики / Ю. О. Заїка // Держава і право. – 2001. – № 12. – С. 290–291.

Суд, заслухавши пояснення сторін, третьої особи, допитаних у судовому засіданні свідків, дослідивши письмові докази у справі та оцінивши їх у сукупності, дійшов висновку про доведення факту знаходження позивача та його дружини в тяжких обставинах через хворобу, інвалідність першої групи, літній вік, відсутність дітей, які могли б їм допомагати, коли вони потребували постійного стороннього догляду.

Крім цього, в судовому засіданні встановлено, що під час укладання заповіту позивач та його дружина знаходились у тяжкому стані, при укладанні заповіту нотаріус зміст заповіту не зачитувала, правові наслідки укладання заповіту подружжя не роз'яснювала і через те, що текст заповіту був написаний від руки, позивач та його дружина через поганий зір та захворювання глаукомою і катарактою його не читали і свої підписи в заповіті вони поставили, довіряючи племінниці.

Через довіру до племінниць, з якими тоді були хороші родинні стосунки, та які разом із сусідами здійснювали догляд за покійною дружиною, позивач поставив свій підпис разом із дружиною під текстом заповіту, не читаючи його.

Визнаючи заповіт недійсним, суд у рішенні від 28 липня 2009 р. послався на ст. 233 ЦК України, відповідно до якої правочин, який учинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідгдних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину³¹⁹.

Під впливом тяжкої обставини правочин може бути вчинено і фізичною, і юридичною особою. Як зазначає О. В. Гутніков, збіг тяжких обставин щодо юридичних осіб як підставу недійсності правочину слід застосовувати вкрай обережно.

Про це свідчить судова практика, яка рідко визнає правочини, вчинені юридичними особами під впливом тяжких обставин, недійсними³²⁰.

---

³¹⁹ Рішення Московського районного суду м. Харкова від 28 липня 2009 р. – Справа № 2-7011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5484453>

³²⁰ Гутніков О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутніков. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 343–344.

Як зазначає О. Н. Садіков, у разі несприятливої кон'юктури ринку підприємці можуть йти на укладення угод на явно не вигідних для себе умовах, побоюючись подальшого погіршення економічної обстановки.

Такі угоди не можуть визнаватися кабальними. Не повинні визнаватися також кабальними угоди, зроблені підприємцями з явними комерційними прорахунками, оскільки підприємницька діяльність здійснюється на їх ризик³²¹.

Правила про кабальний правочин формально можуть бути застосовані до будь-яких правочинів. Слід погодитися з О. П. Сергєєвим, що за бажання елемент кабальності можна виявити майже в кожному правочині, який спрямований на отримання прибутку. Однак збитки, спричинені економічними прорахунками, не можуть покриватися за рахунок інших учасників цивільного обігу за допомогою посилання на кабальність правочинів. Тому як кабальні можуть визнаватися лише такі правочини підприємців, які дійсно вчинені під впливом обставин, які належать або близькі до обставин непереборної сили³²².

Правочин, учинений під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), має такі ознаки:

1) *збіг тяжких обставин у потерпілого*. До них належать не тільки тяжке матеріальне становище, але й інші особисті обставини, що спонукають особу вчиняти правочин, який за інших умов не був би вчинений.

Як у судовій практиці, так і в законодавстві під поняттям «кабальна умова» розуміють:

– скрутне матеріальне становище – це умови існування фізичної особи, які насамперед проявляються у разі відсутності грошових коштів та інших майнових засобів, що необхідні для задоволення потреб фізичної особи та придбання речей першої необхідності (продуктів харчування, медичних ліків, житла, одягу тощо);

---

³²¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) / под ред. О. Н. Садикова. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 374.

³²² Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 470.

– безвихідні особистісні труднощі – це несприятливі та непередбачувані обставини, які виникли у особи або у члена (ів) її сім'ї, близьких родичів (стресові ситуації – позбавлення волі фізичної особи або накладення арешту на майно, важкий стан здоров'я, автотранспортна аварія, пожежа, наслідки стихійних лих або надзвичайних ситуацій, безробіття, борги або договірні зобов'язання тощо)³²³.

Як зазначено у п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин³²⁴.

Тяжкі обставини судді розуміють як не будь-яке несприятливе матеріальне, соціальне чи інше становище, а як його крайні форми³²⁵. Тому кабальність правочину має бути очевидною і, як зазначає О. П. Сергеев, не потребувати особливого доказування³²⁶.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах.

Недоведеність особою наявності тяжких обставин є підставою для відмови суду в задоволенні позову про визнання правочину недійсним із цієї підстави.

---

³²³ Хатнюк Н. С. Особливості правочину, вчиненого під впливом збігу тяжких обставин / Н. С. Хатнюк // Правове регулювання економіки. – 2009. – № 9. – С. 262. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1971/1/Hatnyuk.pdf>

³²⁴ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³²⁵ Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/print1389523830351732>

³²⁶ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РФ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 469.

Так, у вересні 2011 р. позивач звернувся до суду з позовом до банку про визнання договору поруки недійсною з підстави укладення під впливом тяжких обставин.

Відповідно до умов договору він поручився перед відповідачем за виконання дружиною її грошових зобов'язань перед банком за укладеним між ними кредитним договором від 19.09.2008 року на суму 43 000 доларів США.

Позивач посилався на те, що на період укладання договору поруки він знаходився на обліку та лікуванні в Миколаївській обласній психіатричній лікарні з діагнозом депресивний синдром. До укладання договору він проходив тривале лікування системи опорно-рухового апарату, став інвалідом другої групи, переніс декілька оперативних втручань.

Суд, дослідивши обставини справи, у задоволенні позову відмовив, вказавши, що тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин.

Позивачем не надано належних та допустимих доказів наявності тяжких обставин, їх впливу на вчинення оспорюваного договору поруки, які б свідчили про відсутність дійсної волі позивача на їх укладення.

З огляду на обставини справи у позивача не було жодної тяжкої обставини, під впливом якої, він вимушений був укласти договір поруки, який взагалі-то є засобом забезпечення кредитного зобов'язання його дружини, отже має похідний від основного зобов'язання характер³²⁷.

Розглядаючи справу, суд повинен ураховувати соціальний статус особи; психічний стан осіб та їх близьких напередодні й на момент учинення правочин; майнове становище особи, яка вчиняє правочин під впливом тяжкої обставини (наприклад, наявність іншого житла або іншого місця помешкання в разі відчуження житла); обстановку його вчинення тощо.

---

³²⁷ Рішення центрального районного суду м. Миколаїв від 19 квітня 2012 р. – Справа № 2-4779/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23986114>.

Водночас необов'язково, щоб в особи, яка вчиняє кабальний правочин, мають бути відсутні засоби до існування;

2) *явно виражені вкрай не вигідні для потерпілого умови вчинення правочину*. Наприклад, земельна ділянка віддається безоплатно або за ціною, в декілька разів нижчою за її дійсну вартість; надзвичайно низька винагорода за виконану роботу або надану послугу. Співмірність виконаних робіт, наданих послуг, переданого за правочином майна є оціночними поняттями, які суд буде встановлювати в кожному конкретному випадку;

3) *добровільність учинення особою правочину під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних умовах*.

Для визнання такого правочину недійсним, особа має його вчинити добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки.

На відміну від правочину, вчиненого під впливом помилки, обману, вчиняючи правочин під впливом тяжкої обставини, потерпіла особа усвідомлює зміст своїх дій і те, що вчиняє його на вкрай не вигідних умовах, проте вимушена це зробити через тяжкі обставини. Тобто в таких випадках обман або помилка відсутні.

У судовій практиці поширеними є позови про визнання недійсними договорів дарування, укладених під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних умовах. Як правило, з такими позовами звертаються особи похилого віку, які уклали ці договори з метою отримання підтримки від обдарованих.

Рішенням Дніпровського районного суду м. Києва від 04.07.2008 р. визнано недійсним договір дарування кв. № _ в буд. № _ на вул. Шліхтера у м. Києві, укладений між А.Л.М., А.М.С. та А.Ю.Л., А.Д.Ю., посвідчений державним нотаріусом 16-ї київської держнотконтори.

Задовольняючи позовні вимоги, суд виходив з того, що позивачі уклали договір дарування на вкрай не вигідних умовах, оскільки в похилому віці залишились без житла та сторонньої допомоги. Під впливом тяжкої хвороби вони повірили сину, який обіцяв їх утримувати і не позбавляти житла. Рішення не оскаржувалось і набрало законної сили³²⁸.

---

³²⁸ Узагальнення практики розгляду районними судами м. Києва цивільних справ про визнання правочинів недійсними за друге півріччя 2008 р.

Водночас зі змісту позовних вимог убачається, що позивачі, посилаючись на стан здоров'я та вік, фактично свої позовні вимоги обґрунтовували тим, що син ввів їх в оману, обіцяючи, що буде надавати їм матеріальну допомогу, доглядати і не позбавить житла, а тому вважали, що укладають договір довічного утримання, а не договір дарування.

Тобто фактично були заявлені вимоги з підстав, передбачених ст.ст. 229, 230 ЦК України.

Тому під час розгляду справ про визнання правочинів недійсними як таких, що вчинені під впливом тяжкої обставини, для визнання недійсними договорів дарування з цих підстав судам слід ураховувати, що не вигідною умовою договору може бути низька плата за реалізацію коштовного майна, а тяжкою обставиною – купівля ліків, виплата боргів, витрати на лікування (як самої особи, котра вчиняє правочин, так і її близьких).

Верховний Суд України в Узагальненні практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. зазначив, що договори дарування належать до безоплатних правочинів і за їх умовами обдаровані не мають перед дарувальниками будь-яких зобов'язань матеріального характеру. Тому в таких випадках за відсутності доказів про обман іншої сторони або фактичних умов іншого правочину (договору довічного утримання) може бути помилка, тобто неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення (даруючи будинок, особа мала впевненість, що за це їй буде надаватися матеріальна допомога, а без такої впевненості або надії правочин не був би укладений)³²⁹;

4) *причинний зв'язок між збігом у потерпілого тяжких обставин та вчинення ним правочину на явно не вигідних для нього умовах. Цей зв'язок буде встановлювати суд;*

та перше півріччя 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/uzagalnennja-praktiki-rozgljadu-raionnimi-sudami-m.-kieva-ci-doc44902.html>

³²⁹ Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/print1389523830351732>

5) *поінформованість недобросовісної сторони про тяжкі обставини потерпілого і використання їх для своєї вигоди*. Немає значення, чи попала потерпіла особа в таке становище внаслідок обставин, які залежать від іншої сторони, або це відбулося незалежно від цього.

Не має також значення чи діє особа, укладаючи правочин, активно, чи лише приймає пропозицію свого контрагента, який самостійно сформулював умови кабального договору. Юридичне значення має лише усвідомлення сторони про те, що правочин учиняється іншою стороною вимушено, під впливом тяжких обставин³³⁰.

Умовою визнання судом кабального правочину недійсним є те, що недобросовісна сторона повинна скористатися тяжкою обставиною потерпілого.

Як зазначено у п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі статті 233 ЦК України, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на край невідгідних умовах, *чим друга сторона на правочину скористалася*.

Водночас не зрозуміло, чим саме повинна скористатися недобросовісна сторона:

- 1) збігом тяжких обставин;
- 2) вкрай невідгідними умовами правочину, чи першим та другим. Адже від відповіді на це питання залежить предмет доказування у справі про визнання правочину недійсним.

Так, В. А. Тархов вважає, що скористатися необхідно вкрай невідгідними умовами³³¹.

---

³³⁰ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву [2-е изд., доп.] / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 105; Цивільне та сімейне право України: підручник / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 187; Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 469.

³³¹ Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть: курс лекций / В. А. Тархов. – Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. – С. 233.

На думку О. В. Гутникова, недобросовісна сторона повинна скористатися тим, що 1) контрагент знаходиться в тяжких обставинах; контрагент укладає правочин вимушено, лише під дією тяжких обставин. Крайня невідповідність умов правочину значення не має.

Основні положення позиції О. В. Гутников обґрунтовує так: будь-який учасник правовідносин вправі вільно діяти в своїх інтересах та у своїй вигоді; прагнення до збагачення за рахунок інших – звичний стан цивільного обігу; існує безліч правочинів, які мають нееквівалентний характер (дарування, безвідсоткова позика і т. д.)³³².

Тому сам лише факт учинення кабального правочину (без його виконання) свідчить про те, що недобросовісна сторона ним скористалася.

Правочин, який учинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідповідних умовах, належить до оспорюваних і за позовом зацікавленої сторони може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину, адже часто ініціатива в його вчиненні належить особі, яка перебуває у складній життєвій ситуації.

Наслідком такого правочину є двостороння реституція – повернення сторін у початковий стан.

За неможливості повернення усього одержаного, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодовується вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ст. 216 ЦК України).

Крім цього, до недобросовісної сторони (яка скористалася тяжкою обставиною) застосовуються спеціальні наслідки – відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з учиненням цього правочину.

---

³³² Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 357.

ГЛАВА 6

ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ЗМІСТУ

ЦК України на відміну від ЦК УРСР 1963 р. (ст. 48) не містить загальної норми, яка б встановлювала недійсність правочинів, які порушують вимоги законодавчих актів. Якщо недійсність не встановлена у законі, правочини, які суперечать ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, є оспорюваними та можуть визнаватися судом недійсними як такі, що порушують загальні вимоги чинності правочину.

До правочинів із дефектами змісту належать фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок, інтереси держави та суспільства, моральні засади суспільства.

Фіктивний та удаваний правочини суперечать загальним умовам дійсності правочинів, зокрема умові про спрямування правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5 ст. 203 ЦК України).

Фіктивний правочин (ст. 234 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який учинено без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином.

Таку дію складно назвати правочином, оскільки в ній відсутня одна з ознак правочину: спрямованість сторін на настання правового результату.

Правочину насправді не існує. Тому правильною є думка Ф. С. Хейфеца, що це є дії, які зовнішньо нагадують правочин, а насправді не породжують тих правових наслідків, які впливають з його змісту³³³.

---

³³³ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – [2-е изд., доп.] / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 83.

Але, оскільки закон називає такі дії правочином, ми будемо дотримуватись юридичної термінології.

Термін «фікція» вказує на те, що не відповідає дійсності, не існує або видаване з певною метою за здійснене, вигадане³³⁴. Тому правильною є позиція розробників ЦК України, які відмовилися від поняття «мнима угода», що використовувалось у ЦК УРСР 1963 р., ввівши поняття «фіктивний правочин», оскільки останній більш точно відтворює зміст правовідносин, що виникають між сторонами такого правочину та третіми особами.

Так, позивач звернувся до суду з позовом до відповідачів, в якому просить визнати недійсним фіктивний договір купівлі-продажу житлового будинку.

У обґрунтування своїх вимог позивач зазначив, що позичив кошти, але оскільки не міг віддати їх, то з нього почали вимагати великі відсотки. Розуміючи те, що в нього можуть незаконним шляхом відібрати майно, позивач домовився з опікуном його дітей, про те що вона дасть свою згоду на укладення фіктивного договору купівлі-продажу житлового будинку з його дітьми з метою приховання цього майна від майбутніх посягань, а коли загроза мене, то переоформлять будинок знов на нього. Оскільки у позивача не виникало ніяких проблем, то його влаштовував той факт, що майно належить дітям, а реально володіє та користується ним він. Позивач продовжував реально володіти житловим будинком як власник і мав реальний захист від майбутніх посягань та незаконних претензій.

Як вказав суд, між позивачем та його дітьми за згодою опікуна було укладено фіктивний договір купівлі-продажу з метою приховання його майна від майбутніх незаконних посягань. Суд задовольнив позов та визнав договір фіктивним³³⁵.

Цивільне законодавство України віднесло фіктивний правочин до оспорюваних, передбачивши у ч. 2 ст. 234 ЦК України можливість визнання його недійсним судом.

---

³³⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1322.

³³⁵ Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 14 лютого 2012 р. – Справа № 2-5785/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21709482>.

Суперечливість такої позиції законодавця очевидна, оскільки правова природа оспорюваного правочину така, що він у момент учинення спрямований на виникнення правового результату та його породжує. Проте у зв'язку з наявністю відповідних недоліків правочин може бути визнаний у судовому порядку недійсним із моменту учинення. Можливість визнання оспорюваного правочину недійсним ще не означає, що він буде оспорений заінтересованою особою.

Крім цього, з позовом про визнання оспорюваного правочину недійсним може звернутися лише зацікавлена особа. Як правило, це одна зі сторін, права якої були порушені внаслідок учинення такого правочину, або її законні представники.

Водночас з огляду на суть фіктивного правочину, сторони не надають юридичного значення вираженим у ньому діям, визначаючи, що цивільні правовідносини для них і третіх осіб породжуватися не будуть. Вони не прагнуть досягти правового результату правочину, який оформляється. Дії в такому правочині не спрямовані на настання цивільних прав та обов'язків: майно за ним не передається, а якщо і передається, то за умови подальшого його повернення власнику.

У такому випадку є лише імітація правочину. Як зазначає К. В. Скиданов, інсценування фіктивного правочину покликане створити враження прояву волі осіб зробити щось, що ззовні сприймається як правочин³³⁶.

Це пов'язано з тим, що в його сторін відсутня воля на його учинення. У такому правочині є тільки вираження волі (волевиявлення), яке не відповідає внутрішній волі сторін учинити правочин, лише при єдності яких можна стверджувати про дійсність учиненого правочину.

Правильно зауважує Д. В. Боброва, що таке волевиявлення є неповноцінним і не має юридичного значення³³⁷. Водночас, якщо

---

³³⁶ Скиданов К. В. Дійсна воля осіб у фіктивних та удаваних правочинах / К. В. Скиданов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/13.pdf

³³⁷ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 180.

волевиявлення не має юридичного значення, воно ні за яких обставин не може породити цивільні права та обов'язки для сторін такого правочину і, як наслідок, фіктивний правочин не може бути навіть оспорюваним.

Як зазначено у п. 3.11 Постанови Пленум Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» з урахуванням того, що фіктивний правочин не спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, він не створює цивільно-правових наслідків незалежно від того, чи він був визнаний судом недійсним³³⁸.

Оскільки учасники фіктивного правочину в момент його вчинення домовляються, що формально обумовлені дії після його підписання не будуть виконуватись, тим самим вони є зацікавленими у вчиненні такого правочину, а отже, навряд чи будуть звертатись у суд з позовом про визнання його недійсним.

Як зазначає І. Б. Новицький, такий правочин є нікчемним уже тому, що обидві сторони знають, що їх волевиявлення не обов'язкові й не відповідають їх дійсній волі³³⁹.

Отже, фіктивний правочин характеризується такими ознаками:

1) *бажанням сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами;*

2) *наявністю зовнішньої форми правочину (волевиявлення).* Зазвичай укладення фіктивного правочину починається з активної дії, а саме: складання письмового договору, часто – нотаріально посвідченого. Водночас зміст правочину, як правило, відповідає всім вимогам закону;

3) *невиконанням правочину його учасниками.* Подальша поведінка сторін фіктивного правочину характеризується як бездіяльність (майно не передається, оплата не проводиться і т. ін.);

---

³³⁸ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

³³⁹ Новицкий И. Б. Недействительные сделки / И. Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – Сб. 1. – С. 49.

4) відсутністю у сторін дійсного наміру створити наслідки, які обумовлювалися у цьому правочині.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок про необхідність віднесення фіктивного правочину до нікчемних.

Якщо проаналізувати цивільне законодавство іноземних держав, то доктрина міжнародного приватного права відносить фіктивний правочин до абсолютно недійсних (нікчемних), які в момент учинення не породжують правового результату ні для його сторін, ні для третіх осіб (§ 117 Німецького цивільного уложення)³⁴⁰, ст. 82 Цивільного кодексу Польщі³⁴¹, ст. 170 Цивільного кодексу Російської Федерації³⁴². Так, відповідно до ст. 170 Цивільного кодексу Російської Федерації мнимий правочин, тобто правочин, учинений лише для вигляду без наміру створити відповідні йому правові наслідки, є нікчемним.

Тому, зважаючи на правову природу, фіктивний правочин необхідно відносити до нікчемних, а ч. 2 ст. 234 ЦК України слід викласти в такій редакції: «Фіктивний правочин є нікчемним».

Факт фіктивності вчиненого правочину має бути встановленим у судовому порядку. Якщо в момент учинення правочину його учасники бажали настання правових наслідків, що породжуються відповідним правочином, останній фіктивним не вважається.

Підтвердженням такого висновку є, наприклад, цивільна справа, розглянута Личаківським місцевим судом м. Львова. Так, суд визнав договір дарування квартири недійсним (фіктивним). У справі встановлено, що відповідач переоформив спірну квартиру на себе, у квартирі не проживав, комунальні послуги не оплачував. Погоджуючись із рішенням суду першої інстанції про визнання договору недійсним (договір був визнаний недійсним з інших підстав), апеляційний суд встановив, що договір був укладений за умови подальшого проведення у квартирі ремонту й надання матеріальної допомоги. Тому він виключив із регулятивної частини рішення

---

³⁴⁰ Савельев В. А. Гражданский кодекс Германии (история, система, институты): учеб. пособие / В. А. Савельев. – М.: Юристь, 1994. – С. 78.

³⁴¹ Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. Oficyna Wiawnicza VERBA. – Lublin, 2001. – С. 28.

³⁴² Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/p2127>

*суду першої інстанції посилання на фіктивний договір, оскільки в момент його укладення сторони діяли з метою приховати майнову допомогу*³⁴³.

Як зазначає В. М. Кравчук, не можуть визнаватися фіктивними господарські договори з фіктивними контрагентами, що вчиняються з метою корегування податкових зобов'язань або легалізації товару, виробленого (ввезеного) незаконним шляхом. За такими договорами відбувається і/та відображається рух товарів та/або коштів³⁴⁴.

Укладення фіктивного правочину завжди відбувається з певною метою і умисно.

Позивач, який вимагає визнання правочину недійсним, повинен довести, що всі учасники правочину не мали наміру створити правові наслідки на момент його вчинення. Такі правочини можуть бути визнані недійсними з інших підстав.

Як зазначено у п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» для визнання правочину фіктивним, необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.³⁴⁵

Суд повинен відмовити в задоволенні позову про визнання правочину фіктивним, якщо одна сторона, укладаючи договір, прагне досягти правового результату, а інша – діє лише про людське око («для вигляду»). Також необхідно врахувати, що саме собою невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин³⁴⁶.

---

³⁴³ Архів Личаківського суду м. Львова. – Справа № 2-943 за 2000 рік.

³⁴⁴ Кравчук В. М. Правові наслідки фіктивної господарської діяльності / В. М. Кравчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uba.ua/documents/text/Vladimir-Kravchuk1.pdf>

³⁴⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³⁴⁶ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

Рішенням Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 8 червня 2007 р. на підставі ст. 234 ЦК визнано недійсним договір дарування, укладений між позивачем Г. та Т. Задовольняючи позовні вимоги Г., суд встановив, що після укладення договору дарування обдарована Т. квартиру фактично в дар не прийняла, в ній не проживала, позивач залишився проживати у квартирі, сплачував комунальні послуги тощо. Після укладення договору сторони фактично знищили правостановлюючий документ, а згодом обдарована померла.

Аналізуючи зазначене рішення Верховний Суд України в Узагальненні судової практики від 24 листопада 2008 р. вказав: ухвалюючи рішення суд не врахував, що невиконання або неналежне виконання правочину не є підставою для визнання його недійсним і зазначені судом обставини не свідчать, що договір дарування був фіктивним, укладався без наміру створити правові наслідки. Висновки суду не можна вважати переконливими, оскільки суд пов'язав фіктивність договору з його невиконанням, тоді як за матеріальним законом визнання недійсним фіктивного договору пов'язане з наміром сторін створити правові наслідки правочину³⁴⁷. У цьому випадку суд повинен був відмовити в позові про визнання правочину недійсним за ст. 234 ЦК України.

Обумовлюючи у вчиненому правочині ненастання цивільних прав та обов'язків, його учасники цим самим прагнуть приховати справжні наміри. Фіктивний правочин, як правило, вчиняється із протизаконною метою. Наприклад, учинення фіктивного договору про відчуження майна з метою уникнути його конфіскації; приховування майна для недопущення його поділу під час розірвання шлюбу тощо. Проте під час віднесення правочину до фіктивного мета значення не має.

Як зазначено у п. 24 Постанови Пленум Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого

---

³⁴⁷ Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/print1389523830351732>

правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний³⁴⁸. Хоча можливі випадки, коли майно за таким правочином передається для видимості з подальшим поверненням.

Удаваний правочин (ст. 235 ЦК України). Удаваним є правочин, який учинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

Удаваний правочин схожий на фіктивний насамперед тим, що дії його сторін не спрямовані на настання правових наслідків. Розбіжність між волею та її зовнішнім виявом стає наслідком навмисних дій їх учасників.

Різниця полягає в тому, що за удаваного правочину настають інші права та обов'язки, ніж ті, що передбачені правочином. Удаваним правочином, на відміну від фіктивного, сторони намагаються прикрити інший правочин, який насправді бажають учинити. За удаваним правочином сторони мають намір своїми діями досягти такого правового результату, про який вони фактично домовились і який не є за законом наслідком цього волевиявлення.

Як зазначено у п. 25 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» на відміну від фіктивного правочину за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину³⁴⁹.

На практиці виникають труднощі під час розмежування фіктивних і удаваних правочинів та застосуванні правових наслідків таких правочинів.

Так, у справі за позовом першого заступника прокурора м. Чернігова в інтересах Г. М., Г.О. до П.О. про визнання недійсним

---

³⁴⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³⁴⁹ Там само.

договору купівлі-продажу квартири з підстав недодержання вимог, передбачених ч.ч. 3 та 5 ст. 203 ЦК, суд першої інстанції дійшов помилкового висновку про те, що укладений правочин є фіктивним як вчинений без наміру створення правових наслідків, зумовлених ним, з посиланням на положення ч.ч. 3, 5 ст. 203, ч. 2 ст. 234, ч. 1 ст. 215 ЦК. Апеляційний суд таке рішення місцевого суду скасував з ухваленням нового рішення про визнання укладеного договору удаваним згідно з положеннями ч.ч. 3, 5 ст. 203, ст.ст. 215, 235 ЦК, оскільки сторони вчинили дії з виконання умов договору позики: одна сторона передала, а друга – прийняла в борг гроші, що призводить до правових наслідків, на відміну від фіктивного правочину. Апеляційний суд дійшов висновку, що спірний правочин учинений сторонами для приховування іншого правочину, а тому визнав, що сторонами укладено договір позики³⁵⁰.

Досліджуючи удаваний правочин, необхідно мати на увазі, що сторони вчиняють два правочини: правочин, який фактично був учинений, та правочин, укладений для прикриття першого правочину. Саме у другому правочині відсутня справжня воля сторін на його вчинення, тому він називається удаваним.

Наприклад, часто договорами купівлі-продажу приховуються договори дарування. *Так, позивачка звернулася до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири, обґрунтовуючи свої вимоги тим, що він був укладений із метою приховування іншого договору – договору дарування спірної квартири. Свої вимоги позивачка обґрунтовувала тим, що у справі є розписка, яка свідчить про передачу коштів за договором. Суд, ухвалюючи рішення про визнання договору дарування удаваним згідно з ст. 235 ЦК України, вказав: відповідно до ст. 717 ЦК України за договором дарування майно передається у власність дарувальником обдаровуваному безоплатно. Правовідносини, за яких одна сторона передає у власність другій стороні майно, а друга сторона приймає його або зобов'язується прийняти його і сплатити за нього певну суму грошей, за своїм змістом є договором купівлі-продажу відпо-*

---

³⁵⁰ Узагальнення Верховного Суду України практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08/print1389523830351732>

відно до ст. 655 ЦК України. Як вбачається з обставин справи за квартиру передано кошти у сумі 6600 доларів США, тобто сторони фактично уклали договір купівлі-продажу квартири. Ця обставина підтверджена також договором про наміри укласти договір купівлі-продажу³⁵¹.

Неоднозначно позначено в ст. 235 ЦК України суб'єктний склад удаваного правочину. Вираз, що його «вчинено сторонами», породжує висновок, що він може бути лише дво- або багатостороннім правочином. Утім не виключається, що й односторонній правочин є удаваним (довіреність, заповіт). Однак це потребує обґрунтування і посилання відповідно на положення стосовно аналогії закону (ст. 8 ЦК України)³⁵².

Наприклад, поширеною є практика коли з метою зменшення платежів, пов'язаних із відчуженням транспортних засобів, здійснюється так званий продаж автомобіля «за довіреністю». Водночас продавець видає покупцю довіреність на право розпорядження транспортним засобом. Тут відбувається приховування відносин купівлі-продажу за удаваним договором доручення.

Правочин буде удаваним лише в тому випадку, якщо сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин. Дослідження наміру сторін учинити удаваний правочин для приховання іншого правочину, впливає на правильне вирішення судом справ цієї категорії.

Якщо в момент учинення правочину сторони (сторона) прагнуть настання правового результату, що з нього випливає, у позові зацікавленої особи про визнання його недійсним (удаваним) як такого, що приховує інший правочин, буде відмовлено.

Так, наприклад, позивачка звернулася до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири, обґрунтовуючи свої вимоги тим, що він був укладений із метою приховання іншого договору – договору застави спірної квартири. Проте

---

³⁵¹ Рішення апеляційного суду Чернігівської області 3 лютого 2009 р. Справа № 22ц-73. 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2964311>.

³⁵² Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиби-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 326.

місцевий суд Оболонського р-ну м. Києва у задоволенні позову відмовив, оскільки було встановлено, що позивачка добровільно уклала цей договір відповідно до вимог цивільного законодавства. Апеляційний суд м. Києва рішення суду першої інстанції залишив без змін, звернувши увагу на те, що під час укладення договору сторони мали на увазі саме договір купівлі-продажу квартири³⁵³.

За удаваним правочинном обидві сторони свідомо, з певною метою, документально оформлюють правочин, але насправді між ними встановлюються інші правовідносини. Суб'єкт, який вимагає визнання правочину недійсним як укладеного з метою приховати інший правочин, повинен довести, що правочин укладений із такою метою.

Так, у справі ЗАТ «З» просило визнати удаваним та недійсним договір дарування 33 акцій, укладений між акціонерами. Рішенням господарського суду Сумської області від 30.07.2008 р. відмовлено у задоволенні позовних вимог. Із посиланням на ст. 235 ЦК України судом встановлено, що сторона, яка вимагала визнання правочину недійсним як укладеного з метою приховати інший правочин, не довела, що правочин укладено саме з такою метою. Третя особа з самостійними вимогами на предмет спору не надала суду належних доказів на підтвердження заявлених позовних вимог та не довела, що договір дарування акцій був укладений відповідачами з метою приховати купівлю-продаж акцій³⁵⁴.

У судовій практиці часто трапляються випадки, коли суд досліджує лише удаваний правочин, водночас не аналізує правочин, який сторони фактично вчинили.

Так, наприклад, позивачка пред'явила позов до відповідача про визнання договору дарування квартири недійсним із підстав укладення його під впливом обману. Рішенням місцевого суду, залишеним без зміни ухвалою судової колегії апеляційного суду, у позові позивачці було відмовлено за відсутності підстав визнання його недійсним. Проте судова колегія Верховного Суду України визнала таке рішення необґрунтованим, оскільки в судовому засіданні

---

³⁵³ Архів Апеляційного суду м. Києва. – Справа № 22-1985 за 2002 рік.

³⁵⁴ Узагальнення практики перегляду судових рішень у справах про визнання правочинів недійсними. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.journal.yurpayintel.com.ua/2009/2/article08/>.

відповідач пояснив, що домовився з позивачем про переоформлення квартири за 1500 доларів США. Після посвідчення договору дарування спірної квартири в нотаріальній конторі позивачка стала вимагати від відповідача 4500 доларів США. Спрямовуючи справу на новий розгляд, судова колегія Верховного Суду зазначила, що суд не з'ясував, який насправді договір сторони мали на увазі укласти, чи повністю вони його виконали, і чи не суперечить він закону³⁵⁵.

Як вбачається з наведеної справи, суд повинен дослідити як удаваний, так і прихований правочин, оскільки їх встановлення й аналіз має істотне значення для правильного вирішення справи. Не проведення судом аналізу прихованого сторонами правочину (фактичних правовідносин, що виникли між сторонами) має наслідком скасування рішення у справі.

Якщо за договором купівлі-продажу майна одна сторона передає товар, а інша – не передає за нього кошти, за умови платоспроможності та за відсутності відстрочки сплати грошей, перевірці має підлягати дійсність договору купівлі-продажу, оскільки таким договором може бути прихований інший договір, наприклад, договір дарування. Проте встановити прихований правочин (у цьому випадку – це правовідносини, що впливають із договору дарування) інколи досить складно, оскільки сторони намагаються його приховати від оточуючих, зокрема й від суду.

Як зазначає В. Толстой, в удаваному правочині частина умов збігається з умовами правочину, який приховується. Але інша частина умов, яка не збігається, дає можливість виявити, що перший правочин лише приховує зміст другого³⁵⁶. Отже, суд може встановити прихований правочин лише у випадку дослідження тих умов, які не збігаються з умовами удаваного правочину. Оскільки договір дарування відрізняється від договору купівлі-продажу тим, що він є безоплатним, у цьому випадку суд повинен досліджувати причини несплати грошей за отриманий товар.

У ЦК України відсутня пряма вказівка на те, до якого виду недійсних правочинів (нікчемних чи оспорюваних) необхідно

---

³⁵⁵ Практика судів України в цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1995. – № 2. – С. 39–40.

³⁵⁶ Толстой В. Мнимые и притворные сделки / В. Толстой // Социалистическая законность. – 1971. – № 12. – С. 35.

відносити удавані правочини, а лише закріплене правило, що якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносити сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ч. 2 ст. 235 ЦК України).

Хоча в законі відсутня норма, яка встановлює належність удаваного правочину до нікчемного, зі змісту вищевикладеної норми випливає, що для визнання правочину удаваним (недійсним) рішення суду не потрібне. Недійсність удаваного правочину прямо законом не встановлена, а лише припускається. Відносини між сторонами автоматично регулюватимуться нормами щодо дійсно вчиненого правочину у випадку встановлення прикриття одним правочиним іншого.

Оскільки юридична природа удаваного правочину така сама, як і фіктивного (свідоме небажання сторін до настання правових наслідків укладеного правочину, з тією різницею, що за удаваним прихований інший правочин, який сторони насправді мали на увазі), удаваний правочин, як і фіктивний, необхідно відносити до нікчемного.

У науці цивільного права також загальноприйнятим є твердження про віднесення удаваних правочинів до нікчемних³⁵⁷. Тому ч. 1 ст. 235 ЦК України необхідно доповнити нормою такого змісту: «Удаваний правочин є нікчемним».

Що стосується прихованого правочину, то його дійсність оцінюється на загальних підставах, оскільки під час встановлення удаваного правочину застосовуються правила, що регулюють правочин, який сторони мали на увазі.

Тому, якщо правочин не відповідатиме загальним умовам дійсності, що передбачені у ст. 203 ЦК України, міститиме недоліки форми, змісту, волі, суб'єктного складу, він може бути визнаний недійсним із цих підстав із застосуванням наслідків його недійсності.

---

³⁵⁷ Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 227; Цивільний кодекс України: коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. – Х.: Одісей, 2003. – С. 156.

Відповідно до п. 25 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним³⁵⁸.

Правочин, що прикривається, якщо він не має дефектності елементів складу, визнається законодавцем дійсним. Тому сам лише факт прикриття правочину іншим не може бути підставою визнання його недійсним.

Отож до *ознак удаваного правочину належать*:

1) *наявність зовнішньої форми удаваного правочину (волевиявлення)*. Як правило, удаваний правочин укладається у письмовій формі; часто – нотаріально посвідчується. Водночас зміст правочину, як правило, відповідає всім вимогам закону;

2) *бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами*;

3) *приховання удаваним правочином іншого правочину (прихованого)*. Водночас прихований правочин може бути як дійсним, так і недійсним (нікчемним або визнаним недійсним за рішенням суду);

4) *наявність у сторін наміру створити наслідки, які обумовлюються прихованим правочином*. Відсутність хоча б у однієї особи умислу на вчинення прихованого правочину вказує на його дійсність та можливість визнання його недійсним з інших підстав.

Удаваний правочин, як правило, вчиняється із протизаконною метою. Як зазначає К. В. Скиданов, мета такого правочину – це обійти вимоги закону, порушити права інших осіб, уникнути виконання обов'язків³⁵⁹. Проте під час віднесення правочину до удаваного мета значення не має.

---

³⁵⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³⁵⁹ Скиданов К. В. Дійсна воля осіб у фіктивних та удаваних правочинах / К. В. Скиданов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/13.pdf

Правочин, що порушує публічний порядок, учинений із метою, що суперечить інтересам держави і суспільства (ст. 228 ЦК України). Однією з умов дійсності правочину є дотримання вимог щодо його змісту. Правочин не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 1 ст. 203 ЦК України).

Законом України від 2 грудня 2010 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» внесено доповнення до ст. 228 ЦК України, яка визначала правові наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок.

Відповідно до внесених у ЦК України змін стаття доповнена частиною 3, яка передбачає правові наслідки вчинення правочину, що суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Внесеними змінами назва статті стала іменуватися «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства»³⁶⁰.

Вищеназвані зміни були спрямовані на усунення суперечностей між ст. 228 ЦК України, яка оперувала поняттям «публічний порядок», та ст. 208 ГК України, яка визначає наслідки вчинення господарського зобов'язання з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства.

Судова практика ґрунтувалася на тому, що правочин, учинений із метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас є таким, що порушує публічний порядок³⁶¹.

---

³⁶⁰ Зазначена назва сформульована вузько і не охоплює всі випадки недійсності правочинів за цією статтею кодексу, зокрема правочини, вчинені у зв'язку з порушенням моральних засад суспільства, а також учинення неумисних правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства, про які йдеться у ч. 3 статті. Тому назву ст. 228 ЦК України було б доцільним сформулювати так: «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, моральні засади суспільства, суперечить інтересам держави і суспільства».

³⁶¹ Постанова Верховного Суду України від 27 вересня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1176869>

Після внесених до ЦК України змін ст. 228 закріпила правові наслідки двох самостійних недійсних правочинів:

- 1) правочину, який порушує публічний порядок (ч. 1, 2);
- 2) правочину, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 3).

Стаття 228 ЦК України правочин, який порушує публічний порядок, відносить до нікчемних (ч. 2), а правочин, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, є оспорюваний вказівкою законодавця у ч. 3 вказаної статті, що такий правочин «...може бути визнаний недійсним».

Розмежування цих правочинів на практиці є доволі проблематичним, оскільки відсутні законодавчі положення щодо змісту понять «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства», а суди, ухвалюючи рішення, керуватимуться оціночними критеріями.

Використовуючи порушення публічного порядку та інтересів держави та суспільства як підстави недійсності вчиненого правочину, у літературі та цивільному законодавстві іноземних держав критерії застосування цих категорій чітко не визначаються. Відсутність чітких меж застосування публічного порядку та інтересів держави та суспільства призводить до злиття й ототожнення цих понять між собою та з такою підставою недійсності правочину, як порушенням норм цивільного законодавства.

Як зазначає Т. М. Карнаух, можна по-різному визначати співвідношення понять «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства»: як самостійні однопорядкові або як такі, що співвідносяться між собою як загальне (наприклад, «інтереси держави і суспільства») та окреме (наприклад, «публічний порядок»).

Однак у будь-якому разі між ними не можна ставити знак рівності, як не можна через відсутність достатніх для цього підстав розглядати інтереси держави і суспільства як складову публічного порядку.

Навіть за умов законодавчого вакууму щодо визначення змісту інтересів держави і суспільства, ґрунтуючись на дусі права і на реальному аналізі співвідношення інститутів держави, суспільства, їхніх цілей, функцій і завдань, стає зрозуміло, що розцінювати інтереси держави і суспільства як складову публічного порядку

не можна. Вони якщо і не є ширшим поняттям, ніж публічний порядок, то принаймні однопорядковим із ним³⁶².

Не можна поняття «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства» включати до такої підстави недійсності правочину, як порушення актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 203 ЦК України).

Так, французький цивіліст Р. Саватьє стверджував, що абсолютна недійсність договору встановлюється нормами публічного порядку³⁶³.

В українській цивілістичній науці також висловлювалися думки про недоцільність виокремлення правочинів, які не відповідають інтересам держави, та необхідності визнання їх недійсними з підстав невідповідності вимогам закону та іншим нормативним актам³⁶⁴.

Проти застосування в цивільному законодавстві такої непринятно-правової категорії, якою є публічний порядок, ще на початку ХХ ст. виступав відомий російський цивіліст Й. О. Покровський. Критикуючи проект Цивільного уложення Російської імперії, він звертав увагу на те, що справа держави визначити все те, що необхідно для буття суспільного порядку, позитивними приписами закону. І тоді всі правочини, що суперечать суспільному порядку, будуть неможливими вже тому, що вони суперечать закону³⁶⁵.

Ця позиція Й. О. Покровського обумовлена тим, що формально порушенням публічного порядку може вважатися будь-який недійсний правочин. Встановлюючи в нормах цивільного законодавства підстави недійсності правочинів, держава визначає такі наслідки вчинених суб'єктами цивільного права правочинів, як єдино допустимі. Недодержання сторонами під час вчинення

---

³⁶² Карнаух Т. М. Оспорювані та нікчемні правочини суб'єктів господарювання: окремі аспекти законодавчого регулювання та правозастосування / Т. М. Карнаух. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/2193/1/Karnauh_Osporiuvani_ta_nikchemni.pdf

³⁶³ Саватьє Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк: пер. с фр. / Р. Саватьє. – М.: Прогресс, 1972. – С. 279.

³⁶⁴ Павленко Д. Визнання угод недійсними на підставі ст. 49 Цивільного кодексу / Д. Павленко // Юридичний журн. – 2002. – № 3. – С. 91.

³⁶⁵ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2001. – С. 253.

правочину вимог закону, що є підставою недійсності правочину, тією чи іншою мірою порушує інтереси держави, оскільки підстави недійсності правочинів остання закріпила у правових нормах. Однак законодавець тлумачить поняття «публічний порядок» в іншому розумінні цього слова, надаючи йому особливого значення, виокремлюючи таку підставу недійсності правочину від інших.

Незважаючи на критику норм, які визначали недійсність правочину, що суперечив суспільному порядку, на початку ХХ ст., ЦК УСРР 1922 року не відмовився від норми, яка захищала інтереси держави від заподіяння шкоди внаслідок учинення правочину. Відповідно до ст. 30 ЦК УСРР 1922 року правочин вважався недійсним, якщо він був учинений із метою, суперечною закону, або в обхід закону, а також, коли він був спрямований на заподіяння очевидної шкоди державі.

Наведений Цивільний кодекс виділяв спрямованість правочину на заподіяння шкоди державі як окрему підставу визнання правочину недійсним. Однак наслідком такого правочину, як і правочину, який суперечив закону та був учинений в його обхід, було стягнення всього виконаного за ним у дохід держави (ст. 147). Водночас ст. 30 не розрізняла випадки порушення закону за ступенем шкідливості, що призводило до застосування судами конфіскації майна за незначні й несуттєві порушення закону. Крім цього, конфіскаційні наслідки вчинення таких правочинів (зокрема, внаслідок несуттєвих порушень закону) застосовувалися лише з підстав об'єктивної невідповідності вчиненого правочину нормі закону.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. розмежував правочини, які визнавалися недійсними у зв'язку з невідповідністю вимогам закону (ст. 48), та правочини, укладені з метою, суперечною інтересам держави й суспільства (ст. 49). Проте недоліком ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. було те, що вона не визначала межі застосування цієї норми, а вказувала лише на наслідки вчинення правочину з метою, суперечною інтересам держави та суспільства. Наслідки такого правочину мали конфіскаційний характер і полягали у стягненні з винної сторони в дохід держави всього виконаного або належно з неї іншої сторони на відшкодування одержаного.

Як зазначають О. Дзера та О. Отрадна, характеризуючи ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. (угоду, що суперечить інтересам держави

та суспільства), зміст статті змінювався залежно від соціально-політичної ситуації в країні³⁶⁶.

Теорія радянського цивільного права ґрунтувалася на розумінні категорії «інтереси соціалістичної держави й суспільства» як основних норм, що відображають офіційну державну ідеологію (хоча безпосередньо таке формулювання не використовувалося й сам термін «ідеологія») і похідні від нього щодо розглянутої категорії не вживалися³⁶⁷.

Вирішити питання щодо належності правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства і підпадатимуть під ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. намагався Пленум Верховного Суду України у п. 6 Постанови від 28 квітня 1978 р. № 3 «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними» з подальшими змінами, звернувши увагу судів на те, що дію цієї норми слід поширювати на правочини, спрямовані на використання всупереч закону колективної, державної або будь-якої приватної власності з корисливою метою, приховування фізичними та юридичними особами від оподаткування доходів, використання майна, що перебуває в їх власності або користуванні, на шкоду правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, на незаконне відчуження землі або незаконне користування нею, розпорядження чи придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігу³⁶⁸.

Даючи роз'яснення, Пленум Верховного Суду України не визначив чіткі критерії застосування ст. 49 ЦК УРСР 1963 р., а лише акцентував на умисній формі вини такого правочину. Як зазначає І. О. Дзера, формально за ст. 49 ЦК УРСР та з урахуванням рекомендацій Пленуму можна визнати недійсними більшість учинених правочинів³⁶⁹. У зв'язку з цим значна кількість положень

---

³⁶⁶ Дзера О. Недійсність правочину за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отрадна // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 16.

³⁶⁷ Жеков І. В. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. В. Жеков. – Одеса, 2005. – С. 119.

³⁶⁸ Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002: офіц. вид. / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К.: А.С.К., 2003. – С. 76.

³⁶⁹ Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І. О. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 124.

роз'яснення зазначеної статті Пленуму Верховного Суду України були неефективними й судами не застосовувались.

Ситуацію навколо правочину, укладеного з метою, суперечною інтересам держави й суспільства, не вирішило роз'яснення президії Вищого Господарського Суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними», відповідно до п. 11 якого під ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. підпадали правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне користування, розпорядження об'єктами права власності Українського народу – землею як основним національним багатством, що перебували під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 13 і 14 Конституції України, розділ II Закону України «Про власність»); на придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обіг яких обмежено; на приховування підприємствами, установами, організаціями чи громадянами (суб'єктами підприємницької діяльності) від оподаткування доходів або використання майна, що перебуває в їх власності (користуванні), на шкоду інтересам суспільства, правам, свободі й гідності громадян³⁷⁰.

Даючи роз'яснення правочину, вчиненого з метою, суперечною інтересам держави та суспільства (ст. 49 ЦК УРСР 1963 р.), Пленум Верховного Суду України та президія Вищого Господарського Суду України, оперуючи критерієм суперечності правочину інтересам держави та суспільства, акцентували на різних видах правочинів, що мали підпадати під названу статтю, оскільки зміст їх роз'яснень у деяких питаннях розходився. Зокрема, до правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства, судді Пленуму Верховного Суду України віднесли усі правочини, спрямовані на незаконне відчуження землі або незаконне нею користування. Однак не викликало сумнівів, що порушення форми договору купівлі-продажу земельної ділянки не було підставою для кваліфікації такого правочину за ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. Вищий Господарський

---

³⁷⁰ Вирішення господарських спорів. Застосування норм матеріального права в роз'ясненнях і листах Вищого Господарського Суду України / за заг. ред. Д. М. Притики. – К.: Юстиніан, 2002. – С. 428.

Суд України обмежився лише тими правочинами, що були спрямовані на незаконне відчуження, користування, розпорядження землею як об'єктом права власності Українського народу.

Можна також звернути увагу на інші недоліки роз'яснення ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. Пленумом Верховного Суду України, відповідно до якого під зазначену статтю підпадали правочини, спрямовані на використання всупереч закону колективної, державної або приватної власності, вчинені з корисливою метою. Однак наявність корисливої мети ще не свідчить про суперечність правочину інтересам держави й суспільства, оскільки така мета полягає в тих вигодах, яких прагне досягти суб'єкт цивільних правовідносин, учиняючи правочин. Тому корислива мета характерна більшості дійсним правочинам. Така мета характерна також для недійсних правочинів, оскільки, вчиняючи їх, особи також прагнуть досягти якої-небудь вигоди, але шляхом порушення закону.

Отже, наявність корисливої мети ще не свідчить про суперечність такого правочину інтересам держави й суспільства. Слід звертати увагу на зовсім іншу мету, але в жодному разі не на корисливу.

Так, наприклад, Державній податковій інспекції було відмовлено в позові про визнання недійсними за ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. договорів оренди нежитлового приміщення, укладених громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, підприємством та закритим акціонерним товариством. Рішенням господарського суду, залишеним без зміни наглядовою інстанцією, договори визнані недійсними на підставі ст. 48 ЦК УРСР, яка визначала недійсність правочинів, що не відповідають вимогам закону. Перевіривши матеріали справи, судова колегія Вищого Господарського Суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов встановила, що до закінчення терміну дії договору оренди нежитлового приміщення з підприємством, громадянин укладав інші договори оренди зазначеного приміщення з іншим підприємством та закритим акціонерним товариством. Судова колегія Вищого Господарського Суду України вказала, що об'єкт оренди в період дії відповідного договору не може бути об'єктом оренди за іншим договором, укладеним пізніше, оскільки це унеможливує реалізацію права на користування цим об'єктом.

*Визнаючи договори недійсними на підставі ст. 48 ЦК УРСР 1963 р., господарський суд не мав підстав вважати, що такі договори укладено з метою, завідомо суперечною інтересам держави й суспільства*³⁷¹.

Укладаючи нові договори оренди нежитлового приміщення з іншими суб'єктами до закінчення строку дії договору оренди з первісним орендарем, підприємець усе ж таки керувався корисливою метою, що характерно підприємницькій діяльності як такої. Проте суд не зважив на таку обставину і наявність її не перевіряв. На увагу господарського суду заслуговувала зовсім інша мета підприємця – суб'єкта підприємницької діяльності – мета, завідомо суперечна інтересам держави й суспільства.

Як слушно вказувалося в літературі, той конкретний зміст, що вкладався радянською цивілістикою, через зміну офіційної ідеології сьогодні застосований бути не може. Але саме поняття «інтересів держави й суспільства» може бути наповнено новим ідеологічним змістом³⁷².

Аналіз публічного порядку та інтересів держави та суспільства дозволяє виокремити низку його *специфічних ознак*:

- 1) відсутність конкретизації у вигляді принципів і загальних вимог;
- 2) змінюваність залежно від соціально-політичної ситуації в країні та державної ідеології,
- 3) санкціонованість державою й закріпленість у джерелах права (наприклад, Конституції України та інших актах).

Якщо звернутися до міжнародного приватного права, якому категорія публічного порядку відома, то слід зазначити, що воно відокремлює поняття публічного порядку від норм цивільного законодавства.

---

³⁷¹ Про деякі питання практики вирішення спорів про визнання угод недійсними (за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов): Оглядовий лист Вищого арбітражного суду України від 20 квітня 2001 р. № 01-8/481 // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 3. – С. 127.

³⁷² Кушнерук Е. С. Недействительность сделок по ст. 169 Гражданского кодекса РФ: составы недействительных сделок и их правовые последствия / Е. С. Кушнерук. – Волгоград, 2002. – С. 71–72.

Так, відомі німецькі цивілісти К. Цвайгерт та Х. Кетц вказують на той факт, що всі правопорядки визнають недійсним договір, якщо він суперечить закону або моральним засадам (*die guten Sitten, bonnes moeurs*) чи публічному порядку (*ordre public; public policy*)³⁷³. Поряд із невідповідністю договорів вимогам закону порушення публічного порядку, як окрема підстава недійсності договорів, застосовується і в інших країнах Європи та Америки: Швейцарії, Англії, США³⁷⁴.

Водночас у міжнародному приватному праві порушення публічного порядку є лише однією з підстав недійсності правочину, що використовується поряд з іншими і застосовується тільки у виняткових, визначених законом, випадках.

Як зазначає Л. Алексідзе, застосування публічного порядку є лише винятком у судовій практиці, а не правилом, водночас як акти визнання правочинів, що суперечать закону, приймаються регулярно³⁷⁵.

Норма, покликана захищати інтереси держави, також закріплена в цивільному законодавстві Російської Федерації. Так, Цивільний кодекс Російської Федерації, крім загальної підстави недійсності правочину внаслідок невідповідності законам та іншим правовим актам (ст. 168), окремо визначає недійсність правочину, вчиненого з метою, суперечною основам правопорядку та моралі (ст. 169)³⁷⁶. Хоча ст. 169 Цивільний кодекс Російської Федерації не наводить перелік правочинів, що мають підпадати під зазначену статтю, науковці, даючи її роз'яснення, зазначають: правочин порушує вимоги правових норм, що забезпечують основи правопо-

---

³⁷³ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: пер. с нем.: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. отношения, 1998. – Т. 1. – С. 79–80.

³⁷⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств / В. В. Зайцев, Е. А. Васильев, А. А. Костин и др.; отв. ред. Е. А. Васильев. – М.: Междунар. отношения, 1993. – С. 226–227.

³⁷⁵ Алексидзе Л. А. Проблема *jus cogens* в современном международном праве / Л. А. Алексидзе // Сов. ежегодник междунар. права, 1969. – 1970. – С. 131–132.

³⁷⁶ Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/5_29.html#p2127

ряду, тобто спрямовані на охорону й захист основ конституційного ладу, прав і свобод людини та громадянина, обороноздатності, безпеки й економічної системи держави³⁷⁷.

Як зазначає О. П. Сергєєв, під правочин, учинений із метою, суперечною основам правопорядку та моралі, підпадають найбільш грубі цивільно-правові правопорушення, до яких можна віднести:

а) більшість правочинів, які утворюють одночасно склад кримінальних злочинів або грубих адміністративних правопорушень;

б) правочини, які мають метою ухилення від сплати податків;

в) правочини, які грубо порушують валютне законодавство;

г) правочини, виконання яких створює загрозу життю, здоров'ю громадян, а також спричиняють суттєву шкоду навколишньому природному середовищу;

д) правочини, спрямовані на підрив оборони і безпеки держави;

е) угоди, пов'язані зі збутом наркотиків, поширенням порнографії, з радіоактивними речовинами тощо³⁷⁸.

Отже, відповідно до кодифікації цивільного права України і доктрини міжнародного приватного права, «публічний порядок», «інтереси держави та суспільства» та норми цивільного законодавства не є тотожними поняттями. Виділяючи правочини, що порушують публічний порядок і інтереси держави та суспільства, як окремі види недійсних правочинів, ЦК України виходить зі змісту самої протиправної дії та небезпеки її для інтересів держави й суспільства загалом, а також значимості порушених інтересів унаслідок учинення таких правочинів.

Поняття «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства» є взаємопов'язаними і застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. Це правовідносини, що мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави.

---

³⁷⁷ Гражданское право: учебник / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М.: Юристъ, 1997. – Ч. 1. – С. 179.

³⁷⁸ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 486–487.

Як зазначає О. Кот, втручання держави шляхом застосування публічних методів регулювання приватноправових відносин повинно, по-перше, мати винятковий характер, а по-друге, мати під собою суттєве підґрунтя, оскільки застосування зазначених публічних методів є істотною загрозою загальним принципам та засадам приватного (цивільного) права³⁷⁹.

Ураховуючи, що правові наслідки цих правочинів відрізняються (порушення публічного порядку передбачає двосторонню реституцію, порушення інтересів держави та суспільства за певних умов – конфіскаційні наслідки) існує потреба визначити ці поняття та розмежувати недійсні правочини.

Категорія «публічний порядок». «Публічний порядок» в українській цивілістичній доктрині є нерозробленим, на відміну від «інтересів держави та суспільства».

Така підстава нікчемності, як порушення внаслідок учинення правочину публічного порядку, є новелою цивільного законодавства України, хоча саме поняття «публічний порядок» у законодавстві України використовується з 1994 р. Зокрема, відповідно до ст. 34 Закону України від 24 лютого 1994 р. «Про міжнародний комерційний арбітраж» однією з підстав скасування судом господарського рішення є встановлення ним суперечності такого рішення публічному порядку України.

Також, якщо визнання та виконання такого господарського рішення суперечитиме публічному порядку України, у його визнанні або виконанні може бути відмовлено незалежно від того, в якій державі воно було винесено (ст. 36 вищезазначеного Закону).

Незважаючи на те, що в Законі України «Про міжнародний комерційний арбітраж» використовується термін «публічний порядок України», законодавець не обґрунтовує, що він вкладає в його зміст. Тому зміст цієї категорії можна визначити, ґрунтуючись на особливостях тих відносин, які покликаний врегулювати зазначений Закон. Відповідно до ст. 1 норми Закону застосовуються для

---

³⁷⁹ Кот О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсними правочинів, які порушують публічний порядок / О. Кот // Право України. – 2012. – № 9. – С. 95.

вирішення спорів під час здійснення договірних та інших цивільно-правових відносин, якщо хоча б одна зі сторін перебуває за кордоном; спорів підприємств з іноземними інвестиціями, міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, а також спорів з іншими суб'єктами права України.

Оскільки спір виникає з іноземним елементом або на території іноземної держави, тому під час вживання терміна «публічний порядок України» йдеться про *зовнішній публічний порядок держави*. Під час встановлення чинності господарського рішення цей термін пов'язується з відповідністю його законодавству України. Зокрема, російський цивіліст А. П. Белов, провівши порівняльний аналіз публічного порядку іноземних держав, дійшов висновку, що міжнародний публічний порядок здебільшого стосується обмежень у застосуванні арбітражем іноземного законодавства³⁸⁰.

Науковці міжнародного приватного права публічний порядок пов'язували виключно із застосуванням чи незастосуванням іноземного права³⁸¹.

Однак на противагу міжнародному (зовнішньому) публічному порядку необхідно виокремити *внутрішній публічний порядок держави*, оскільки норми публічного порядку застосовуються не лише до міждержавних, зокрема зовнішньоторговельних відносин.

У зв'язку з цим надалі нами під поняттям «публічний порядок» буде розумітися лише внутрішній публічний порядок, порушення якого відповідно до ст. 228 ЦК України є підставою нікчемності вчиненого правочину.

Як зазначають С. О. Бородовський та С. В. Томчишен, визначити сутність публічного порядку можна тільки описовим способом. Під ним слід розуміти основоположну морально-етичну категорію, що забезпечує функціонування визнаних державою суспільних зв'язків та соціальну спрямованість механізмів їх регулювання. У вузькому розумінні публічний порядок можна розглядати як санкціоновану правом сферу реалізації учасниками правових

---

³⁸⁰ Белов А. П. Публічний порядок: законодательство, доктрина, судебная практика / А. П. Белов // Право и экономика. – 1996. – № 19–20. – С. 90.

³⁸¹ Фединак Г. С. Міжнародне приватне право: навчальний посібник / Г. С. Фединак, Л. С. Фединак. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 62–66.

відносин своїх суб'єктивних прав та виконання покладених на них суб'єктивних обов'язків³⁸².

Іноземні держави не оперують поняттям «інтереси держави та суспільства», а використовують «публічний порядок». Водночас в цивілістичних доктринах іноземних держав це поняття є недостатньо розробленим, про що свідчить одна лише думка про публічний порядок американського цивіліста Г. Ласка: це одне з тих розпливчатих правових понять, які надають праву гнучкості³⁸³.

В одній американській справі публічний порядок описувався як здоровий глузд суспільства і громадська совість, які застосовуються та поширюються на територію всієї держави в питаннях суспільної моралі, здоров'я, безпеки, добробуту і т. д. Це те, що добре встановилося в громадській думці щодо зрозумілого та очевидного боргу перед ближнім з урахуванням всіх взаємозв'язків і всіх обставин кожного взаємовідношення і ситуації³⁸⁴.

Як зазначають науковці міжнародного приватного права, поняття публічного порядку розмите і невизначене, однак, недивлячить на усю розмитість категорії, критику доктрини, договір може бути визнаний таким, що суперечить публічному порядку, якщо він порушує свободу сторін, обмежує свободу вступу в шлюб, промислу і торгівлі, а також свободу конкуренції³⁸⁵.

Т. М. Карнаух під публічним порядком розуміє систему публічно-правових відносин, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави³⁸⁶.

---

³⁸² Бородовський С. О. Коментар статті 228 ЦК України «Правові наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок» / С. О. Бородовський, С. В. Томчишен. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.journal.yurpayintel.com.ua/2009/5/article09/>

³⁸³ Ласк Г. Гражданское право США (право торгового оборота) / под ред. Е. А. Флейшиц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – С. 173.

³⁸⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств / Г. Н. Буднева, Е. А. Васильев, А. В. Грибанов и др.; под ред. Е. А. Васильева, А. С. Комарова. – М.: Международные отношения, 2008. – Т. 1. – С. 531.

³⁸⁵ Гражданское и торговое право зарубежных государств / Г. Н. Буднева, Е. А. Васильев, А. В. Грибанов и др.; под ред. Е. А. Васильева, А. С. Комарова. – М.: Международные отношения, 2008. – Т. 1. – С. 531.

³⁸⁶ Карнаух Т. М. Оспорювані та нікчемні правочини суб'єктів господарювання: окремі аспекти законодавчого регулювання та правозастосування / Т. М. Карнаух. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1/Karnaukh_Osporiuvani_ta_nikchemni.pdf

Як зазначає О. А. Беяневич, термін «публічний порядок» вказує на відносини, обтяжені владним компонентом, тобто як відповідність поведінки суб'єктів договірних відносин інтересам суспільства і держави³⁸⁷.

Дослідники японського цивільного права, аналізуючи недійсність правочинів, що суперечать публічному порядку і добрим звичаям (ст. 90 Японського цивільного кодексу) зазначають, що систематизовано перерахувати конкретний зміст поняття публічного порядку і добрих звичаїв неможливо, його слід розглядати з погляду судової практики і наукових доктрин, у світлі постійної зміни суспільної ідеології і системи цінностей³⁸⁸.

Перелік правочинів, які є нікчемними, як такі, що порушують публічний порядок, визначений у ч. 1 ст. 228 ЦК України. Це:

1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;

2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Зі змісту наведеної норми вбачається, що усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Як зазначає І. В. Рушак, поняття «публічний порядок», яке вживається у ст. 228 ЦК України, слід розуміти не у його широкому розумінні як будь-який порядок, визначений нормами публічного права, або порядок, який визначає будь-які суспільні, економічні та соціальні основи держави, а у вузькому, спеціальному значенні, за яким його порушення не повинно виходити за межі переліку соціально небезпечних дій з ознаками правочину, що перелічені у ч. 1 вказаної статті³⁸⁹.

---

³⁸⁷ Беяневич О. А. «Публічний порядок» як оціночна категорія договірного права: проблема тлумачення / О. А. Беяневич // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали регіональної наук.-практ. конф. – Львів: Юрид. фак-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2004. – С. 237.

³⁸⁸ Вагацума С. Гражданское право Японии. Кн. 1 / С. Вагацума, Т. Аргідзуми; под ред. Р. О. Халфиной. – М.: Прогресс, 1983. – С. 109–110.

³⁸⁹ Рушак І. В. Правочини, що порушують публічний порядок і їх недійсність / І. В. Рушак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mydisser.com/en/catalog/view/6/44/13197.html>

Зокрема конституційні права людини та громадянина, порушення яких є підставою нікчемності правочину, що порушує публічний порядок, закріплені в Основному Законі держави – Конституції України, яка у ст. 3 найвищою соціальною цінністю проголошує людину, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпеку.

Конституцією України закріплено: право на життя (ст. 27 Конституції України); право на житло (ст. 47) та на недоторканність житла (ст. 30); право на особисте і сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50) та ін.

Водночас необхідно зважати на те, що конституційні права та свободи людини та громадянина, які закріплені у розділі 2 Конституції України, не є вичерпними.

Крім цього, у разі спрямованості правочину на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним, дії особи кваліфікуватимуться як адміністративні проступки або злочини і, як наслідок, порушуватимуть КУпАП та КК України. Законодавець відокремив порушення публічного порядку від інших підстав недійсності правочинів, керуючись порушенням правочином таких нормативно-правових актів держави, як Конституції України, КУпАП та КК України.

Обов'язковою ознакою правочину, що порушує публічний порядок, є *спрямованість дії його учасників на досягнення протиправного результату*. Спрямованість дії вказує на усвідомлення протиправності своєї поведінки й бажання настання протиправного результату. В. К. Райхер, визначаючи умисел під час учинення правочину з метою, суперечною інтересам держави та суспільства

(ст. 49 ЦК УРСР 1963 р.), звертав увагу, що сторони знають про суперечність правочину інтересам держави та суспільства («завідомість»), свідомо прагнуть («умисел») до суперечного цим інтересам результату, вчиняють правочин саме з цією «метою»³⁹⁰.

Цивільний кодекс України не дає визначення таких форм вини, як умисел та необережність, проте ці форми вини є достатньо розробленими в науці цивільного права. Для умислу характерним є усвідомлення особою суспільної небезпеки своєї поведінки, передбачення негативних її наслідків, бажання такої поведінки або небажання, але свідоме допускання. Особа, яка вчиняє правопорушення з необережності, не передбачає можливості настання негативних наслідків своєї поведінки, хоч повинна або могла їх передбачити, або передбачає їх настання, але легковажно розраховує на їх відвернення³⁹¹.

З огляду на поняття умислу в цивільному праві, можна стверджувати, що спрямованість дії на досягнення протиправного результату під час учинення правочину, що порушує публічний порядок, означає вчинення такого правочину з умислом. У зв'язку з викладеним спірною є думка, що для визнання правочину таким, що порушує публічний порядок, наявність вини не є обов'язковою умовою³⁹².

Як зазначено у п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі,

---

³⁹⁰ Райхер В. К. Об особом виде противозаконных сделок / В. К. Райхер // Актуальные вопросы советского гражданского права. – М.: Юрид. лит., 1964. – Вып. 36. – С. 55.

³⁹¹ Відшкодування моральної та матеріальної шкоди / за ред. О. К. Галлянтича. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – С. 109, 111; Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1955. – С. 120; Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 254, 268.

³⁹² Дзера О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отрадна // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 17; Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп.; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – С. 388.

щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо³⁹³.

Відсутність умислу на настання протизаконного результату, зокрема вчинення правочину, що підпадає під ч. 1 ст. 228 ЦК України, з необережності, свідчить його дійсність або про можливість визнання правочину недійсним з інших підстав.

Ухвалюючи постанову від 26 вересня 2006 р., у справі за позовом Державної податкової інспекції у м. Судак до приватного підприємства «Колар» та приватного підприємства «Асторія-2003» про визнання недійсним договору та стягнення 109 930 936,68 грн. Верховний Суд України вказав, що конфіскаційні санкції, встановлені ч. 1 ст. 208 ГК України, не можуть застосовуватися за сам факт несплати податків (зборів, інших обов'язкових платежів) однією зі сторін договору.

За таких обставин правопорушенням є несплата податків, а не вчинення правочину.

Для застосування санкцій, передбачених ч. 1 ст. 208 Кодексу, необхідним є наявність умислу на укладення угоди з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, наприклад, учинення удаваного правочину з метою приховання ухилення від сплати податків.

Саме собою визнання у судовому порядку недійсними установчих документів приватного підприємства «Асторія-2003», його свідоцтва платника податку на додану вартість не є підставою для визнання спірного договору таким, що укладений із метою суперечною інтересам держави та суспільства³⁹⁴.

Доктриною цивільного права не вироблений єдиний підхід щодо кваліфікації антисоціальних правочинів³⁹⁵. Зокрема чи

---

³⁹³ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

³⁹⁴ Постанова Верховного Суду України від 26 вересня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoscope.com/act>

³⁹⁵ Правочини, які передбачені ст. 228 ЦК України, запропоновано називати «антисоціальними»: див.: Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. І. Жеков. – Одеса, 2006. – С. 11.

потрібно для віднесення правочину до антисоціального невідповідність вимогам закону, чи достатньо встановлення наявності лише однієї протиправної мети.

Як зазначає О. П. Сергєєв, ніхто не ставить під сумнів віднесення до антисоціальних правочинів, пов'язаних із набуттям наркотиків, завідомо краденого майна, наданням сексуальних послуг тощо. Ставлячи запитання, чи можна визнавати антисоціальними правочини, які не суперечать закону, проте вчиняються з метою, завідомо суперечною основам правопорядку та моралі, автор дає ствердну відповідь.

Зокрема правочин може бути визнаний антисоціальним за наявності однієї лише суб'єктивної ознаки, а саме вчинення його з метою, завідомо суперечною основам правопорядку та моралі. Наприклад, договір купівлі-продажу речі для вчинення з її допомогою злочину або договір найму житлового приміщення для використання його в якості місця для укриття краденого майна³⁹⁶.

Категорія «інтереси держави та суспільства». Правочини, які порушують державні або суспільні інтереси і не підпадають під правочини, що порушують публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), можуть бути визнані такими, що порушують інтереси держави та суспільства.

Якщо зміст терміна «публічний порядок» як критерію оцінки правочину розкритий у ч. 1 ст. 228 ЦК України, то зміст терміна «інтереси держави і суспільства» чинне законодавство не визначає, що дає підстави тлумачити його надзвичайно широко.

Для з'ясування цього поняття показовим є рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної Прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави та суспільства), де розкривається зміст поняття «інтереси держави».

---

³⁹⁶ Гражданское право: учебник: в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.]; под ред. А. П. Сергеева. – М.: РГ-Пресс, 2011. – Т. 1. – С. 487–488.

Суд вказав: *державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо.*

Інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді. Проте держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й в діяльності приватних підприємств, товариств.

З огляду на те, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах³⁹⁷.

Тому інтереси держави та суспільства порушуються у разі порушення нормативних актів, у яких вони закріплені.

Беззаперечним фактом є те, що безпосереднім об'єктом посягання з боку учасників незаконного правочину є публічно-правові акти за своєю природою³⁹⁸.

---

³⁹⁷ Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. – Справа № 1-1/99. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99>

³⁹⁸ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 186; Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 176.

Одним із таких нормативно-правових актів є, наприклад, Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України», який у ст. 3 об'єктами національної безпеки проголошує конституційні права і свободи людини і громадянина; духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне й навколишнє природне середовище і природні ресурси суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість держави.

Водночас у ст. 7 зазначеного Закону визначено основні реальні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України у зовнішньо- та внутрішньополітичній, економічній, соціальній та гуманітарній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній сферах, а також у сферах державної безпеки та безпеки державного кордону України.

Наприклад, основними загрозами національній безпеці України у сфері державної безпеки є загроза посягань із боку окремих груп та осіб на державний суверенітет України, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний потенціал України, права та свободи громадян тощо.

В економічній сфері увага зосереджена на такі можливі загрози національній безпеці України, як ослаблення системи державного регулювання й контролю у сфері економіки; нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, зокрема фінансової (фіскальної) політики держави; тінізація національної економіки тощо.

Оскільки державна політика національної безпеки базується на пріоритетності національних інтересів та загроз національній безпеці України, тому будь-які правочини, що спрямовані на порушення вищезазначеного Закону, необхідно визнавати недійсними з підстав порушення інтересів держави та суспільства (ч. 3 ст. 228 ЦК України).

Значення терміна «інтереси» не передбачає його нормативну визначеність. Як висловився Ф. С. Хейфец, «інтереси» можуть і не збігатися із чинним законодавством, у зв'язку із чим він пропонував змінити редакцію ст. 49 ЦК РРФСР і замість «інтересів держави й суспільства» використати формулювання «вимоги

законів, що закріплюють й охороняють соціалістичний суспільний і державний лад»³⁹⁹.

В Україні дедалі частіше вчиняються правочини, що суперечать нормам кримінального та адміністративного законодавства. Не виключено, що злочини та адміністративні проступки можуть учинятися у формі правочинів. Наприклад, збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК України); правочини, вчинені внаслідок зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК України); учинення правочинів, які порушують право державної власності на надра, ліси (ст. 47, 49 КУпАП), використання грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, тощо.

М. М. Сібільов вказував на існування правочинів, які порушують виключно публічно-правові норми, що одночасно становлять правопорушення у вигляді злочину чи адміністративно-правового делікту⁴⁰⁰.

Визначаючи зміст правочину, що суперечить основам правопорядку держави, М. І. Брагинський зауважував, що таку оцінку, як правило, має отримати правочин, який суперечить нормам Кримінального кодексу⁴⁰¹.

Про суперечність таких правочинів нормам адміністративного або кримінального законодавства відзначалося також іншими науковцями⁴⁰².

Розглядаючи недійсні договори, О. О. Красавчиков наводив приклад з шахрайкою, яка, обіцяючи виконати ті чи інші зобов'язання, не збиралася цього робити та незаконно заволодівала

---

³⁹⁹ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2-е изд., доп. / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 74–75.

⁴⁰⁰ Сібільов М. М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів) / М. М. Сібільов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 55. – С. 45.

⁴⁰¹ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 186.

⁴⁰² Гражданское право: учебник / Н. Д. Егоров, И. В. Єлисеєв, А. А. Иванов и др.; под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – М.: Изд-во ТЕИС, 1996. – Ч. 1. – С. 216; Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации. – М.: Редакция журнала «Хозяйство и право», 1995. – С. 241; Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 76.

коштами громадян. Водночас він вказував, що такого типу «угоди» доцільно розглядати і кваліфікувати не як недійсні договори, а як неправомірні юридичні дії⁴⁰³.

Як зазначає М. В. Кротов, цивільне право не має на меті встановлювати міри відповідальності за порушення основ правопорядку та моральних засад.

Це завдання інших галузей права. Якщо укладається законний договір купівлі зброї з метою вбивства, цивільне законодавство не в стані попередити це діяння або покарати винного. Роль цивільного закону – усунення негативних майнових наслідків таких дій⁴⁰⁴.

Суспільна небезпека правочинів, які підпадають під ознаки кримінально караних діянь та адміністративних проступків, полягає безпосередньо в забороні їх кримінальним та адміністративним законодавством і порушенні ними публічно-правових інтересів, закріплених у КК України та КУпАП.

У зв'язку з цим визначити, чи порушує вчинений правочин інтереси держави та суспільства можна на основі дослідження тих правовідносин, яким сторони (сторона) намагалися заподіяти шкоду, тобто об'єкта правопорушення, оскільки лише об'єкт правопорушення може вказати на суспільну небезпечність учиненого правочину.

Так, об'єктом збуту підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї є встановлений законом порядок формування й функціонування грошової системи України як складової економічної системи України⁴⁰⁵.

Про суспільну небезпеку правочинів, орієнтованих на збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів лотереї, вказує об'єкт злочину, передбачений ст. 199 КК України, на який спрямовано суспільно небезпечне діяння.

---

⁴⁰³ Красавчиков О. О. Юридические факты в советском гражданском праве / О. О. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 119–120.

⁴⁰⁴ Гражданское право: учебник. Часть 1 / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – М.: ТЕИС, 1996. – С. 215–216.

⁴⁰⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон; А.С.К., 2001. – С. 502.

Стаття 13 Закону України від 11 січня 2001 р. «Про захист економічної конкуренції» визначає перелік діянь суб'єктів господарювання, що визнаються зловживанням монопольним становищем на ринку. Це, зокрема, такі діяння суб'єкта господарювання, який займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції: обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку.

Визначаючи об'єкт зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку, Н. Саніахметова та С. Мельник зазначають, що таким правопорушенням шкода заподіюється як конкретним благам суб'єктів господарювання і споживачів, так і суспільним та державним інтересам охорони конкуренції на ринку України⁴⁰⁶. Крім цього, за порушення антимонопольного законодавства передбачена адміністративна відповідальність (ст. 166-1, 166-2 КУпАП).

Правочин підпадає під дію адміністративного й кримінального кодексів тому, що дії сторін (сторони), які його вчиняють, спрямовані на об'єкт, який охороняється адміністративним чи кримінальним законодавством. Отже, можна стверджувати, що правочин порушує інтереси держави та суспільства не тому, що такі дії кваліфікуються як адміністративний делікт чи злочин. Такий правочин посягає на об'єкт, який охороняється адміністративним чи кримінальним законодавством, та становить суспільну небезпеку для держави й суспільства загалом.

Досліджуючи правочин, що суперечить інтересам держави та суспільства, особливу увагу слід звернути на злочини у сфері економіки, зокрема під час здійснення кредитно-грошових відносин, банківської діяльності, приватизації майна, стягнення податків тощо.

Правочини щодо предметів, вилучених із вільного обігу (наприклад, зброя, боєприпаси, наркотичні засоби тощо), нелегальний

---

⁴⁰⁶ Саніахметова Н. Підстави і види юридичної відповідальності за зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку / Н. Саніахметова, С. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 27.

ввіз на територію України речей та предметів, зайняття підприємницькою діяльністю, на яку держава встановила монополію, фіктивне підприємництво, легалізація (відмивання) майна і коштів тощо не лише підривають основи економічних відносин у державі, а також є підґрунтям процвітання організованої злочинності й призводить до тінізації економіки. За допомогою вчинення правочинів, зокрема фіктивних, із грошовими коштами та іншим майном, одержаним злочинним шляхом, в економіку України вливаються «брудні» кошти, що підриває економічну безпеку держави.

Про те, що під ст. 228 ЦК України мають підпадати правочини, спрямовані на ухилення від сплати податків, свідчить той факт, що рух податків забезпечує налагоджене функціонування всіх складових держави – соціальної сфери, органів правопорядку, політичної та економічної сфери. Про суспільну небезпечність правочинів, спрямованих на легалізацію набутих злочинним шляхом коштів та на ухилення від сплати податків, свідчить факт віднесення їх Вищим Господарським Судом України до правочинів, що суперечать інтересам держави й суспільства (ст. 49 ЦК УРСР 1963 р.)⁴⁰⁷.

На особливу увагу заслуговує діяльність фіктивних фірм, яка має характер налагодженої системи надання послуг із незаконної конвертації коштів, що надає можливість отримувати значні неконтрольовані прибутки. Як зазначає В. В. Лисенко, такі суб'єкти підприємництва мають широкий діапазон учинення протиправних дій (ухилення від сплати податків, розкрадання грошових коштів, шахрайство та ін.)⁴⁰⁸.

У зв'язку з випадками використання фіктивних фірм для відмивання коштів, Вищий Господарський Суд України відносив правочини, укладені фіктивним суб'єктом господарювання, до таких, що суперечать інтересам держави й суспільства, і надавав можливість судам визнавати такі правочини недійсними за ст. 49 ЦК УРСР 1963 р.

---

⁴⁰⁷ Вирішення господарських спорів. Застосування норм матеріального права в роз'ясненнях і листах Вищого Господарського Суду України / за заг. ред. Д. М. Притики. – К.: Юстиніан, 2002. – С. 435.

⁴⁰⁸ Лисенко В. В. Фиктивные фирмы (криминалистический анализ) / В. В. Лисенко. – К.: Парлам. изд-во, 2002. – С. 13.

Інтереси держави та суспільства порушують також правочини, спрямовані на порушення права власності Українського народу. Зокрема, відповідно до ст. 4 Кодексу України про надра від 27 липня 1994 р., надра є виключною власністю народу України й надаються тільки в користування. Правочини, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу України, визнаються судом недійсними. Право власності народу України поширюється також на природні ресурси (ст. 4 Закону України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища»), ліси (ст. 6 Лісового кодексу України від 21 січня 1994 р.), водні об'єкти (ст. 6 Водного кодексу України від 6 червня 1995 р.).

Суперечність правочинів інтересам держави та суспільства, спрямованих на відчуження вищезазначених об'єктів, полягає в порушенні особливої форми власності – права власності народу України. Відповідно до ст. 14 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.

Визначаючи недійсність господарського договору з підстав суперечності інтересам держави та суспільства, В. Ю. Саленко до таких правочинів відносить договори, що вчиняються з умислом щодо порушення нормативно-правових актів, що регулюють господарські відносини та пов'язані з захистом економічної конкуренції, управлінням об'єктами державної власності, оподаткуванням тощо. До таких договорів слід відносити договори, що спрямовані на ухилення суб'єктами господарювання від сплати податків, незаконне відчуження або користування об'єктами права власності, обмеження конкуренції, зайняття забороненими видами господарської діяльності, а також інші договори⁴⁰⁹.

Орієнтовний перелік правочинів, що суперечать інтересам держави та суспільства, визначив Вищий Господарський Суд Укра-

---

⁴⁰⁹ Саленко В. Ю. Щодо питання про поняття недійсного господарського договору, що суперечить інтересам держави та суспільства / В. Ю. Саленко // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 192.

їни у п. 3.6 Постанови Пленуму від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».

Зокрема до таких господарських договорів Пленум відніс ті, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави і суспільства і спрямовані, зокрема, на:

- використання всупереч законові державної або комунальної власності;

- незаконне заволодіння, користування розпорядження (зокрема відчуження) об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (статті 14, 15 Конституції України);

- відчуження викраденого майна;

- виробництво і відчуження певних об'єктів, вилучених або обмежених у цивільному обігу (відповідні види зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, іншої продукції, що має властивості, небезпечні для життя та здоров'я громадян, тощо);

- виготовлення і поширення літератури та іншої продукції, що пропагує війну, національну, расову чи релігійну ворожнечу;

- приховування від оподаткування доходів, інше ухилення від сплати податків;

- виготовлення чи збут підробних документів і цінних паперів;

- незаконне вивезення за кордон валютних коштів, матеріальних чи культурних цінностей;

- використання власного майна на шкоду інтересам суспільства, правам, свободі та гідності громадян⁴¹⁰.

Вищенаведене дає можливість зробити висновок: *правочини, що порушують інтереси держави та суспільства, неможливо визначити вичерпним переліком у нормативно-правових актах.*

Оціночна конструкція «інтереси держави та суспільства» покликає виконувати універсальну заборонну функцію.

---

⁴¹⁰ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

Правочин, який порушує інтереси держави та суспільства, має такі ознаки:

1) суперечність між метою, яку прагнуть досягти учасники правочину, та інтересами держави та суспільства;

2) ця суперечність зачіпає суттєві інтереси держави та суспільства;

3) учинений правочин суттєво порушує інтереси держави та суспільства. Так, якщо є лише формальне порушення вимог закону, наприклад, щодо форми правочину, останній неможливо віднести до антисоціального.

Під такий антисоціальний правочин мають підпадати правочини, які порушують публічні нормативно-правові акти: валютне, митне, податкове, антимонопольне та інше публічно-правове законодавство, в якому закріплені основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави.

Відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України для визнання правочину недійсним із підстав суперечності інтересам держави та суспільства, його моральним засадам на відміну правочину, що порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), не вимагається умислу на настання протизаконного результату.

Умисел сторін у разі вчинення правочину, що суперечить інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, впливає лише на його наслідки, які мають конфіскаційний характер.

Так, якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – у дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Водночас слід зазначити, що наслідком правочину, що порушує публічний порядок, незважаючи на його спрямованість на досягнення шкідливого результату, є двостороння реституція.

Вбачається, що визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), чи вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства (ч. 3 ст. 228 ЦК України), має передувати вирок суду про притягнення учасника (учасників) такого правочину до кримінальної відповідальності, який набрав чинності, чи постанова компетентного органу про притягнення названих осіб до адміністративної відповідальності.

Так, товариство з обмеженою відповідальністю «ПВК «Будівельник» звернулось у липні 2011 року до суду з адміністративним позовом до Державної податкової інспекції у Оболонському районі м. Києва про визнання нечинним та скасування податкового повідомлення-рішення від 20.06.2011 року.

Актом від 30.05.2011 року № 229/23-6/31466963 про проведення документальної невиїзної перевірки суб'єкта господарювання ТОВ «ПВК «Будівельник» з питань дотримання вимог податкового, валютного та іншого законодавства за період із 01.01.2011 р. до 28.02.2011 р. Державною податковою інспекцією було встановлено, що правочини укладені між ТОВ «ПВК «Будівельник» та ТОВ «Лаватан» є нікчемними, у зв'язку з чим ТОВ «ПВК «Будівельник» було завищено податковий кредит за період за січень 2011 р. на 319697,98 гривень, за лютий 2011 р. на суму 1471684,65 гривні.

Ухвалюючи постанову від 14 листопада 2012 р. Вищий адміністративний суд України звернув увагу на наступне:

1) судами попередніх інстанцій не було враховано припис акту цивільного законодавства України, викладений у ч. 1 ст. 204 ЦК України, згідно з яким правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не є визнаним судом недійсним (презумпція правомірності). Головною підставою вважати правочин нікчемним є недійсність, встановлена законом. Саме законом, а не актами, які б факти в цьому акті не були відображені. Вказані ж в акті від 30.05.2011 р. висновки є суто суб'єктивною думкою державного податкового ревізора-інспектора. Податкові органи повинні звертатися до суду про встановлення факту недійсності правочину (у випадку спору), або про застосування наслідків нікчемності договору. Інший підхід

потенційно надасть можливість посадовим особам державних органів на власний розсуд оголошувати будь-який правочин недійсним (нікчемним) без звернення до суду, що не є правильним з огляду на загальні засади судочинства;

2) жодним законом не передбачено право органу державної податкової служби самостійно, в позасудовому порядку, визнавати нікчемними правочини і дані, вказані платником податків у податкових деклараціях;

3) мета, зазначена в диспозиції ст. 228 ЦК України, тягне кримінальну відповідальність за відповідними статтями КК України за скоєний злочин, замах на злочин або готування до злочину. Такі обставини можуть бути доведені лише обвинувальним вироком⁴¹¹.

Запропонований порядок застосування ст. 228 ЦК України після набрання чинності рішення суду або постанови про адміністративне правопорушення не призводитиме до неоднозначного тлумачення цього недійсного правочину в судовій практиці, а також надасть можливість ухвалювати обґрунтовані рішення про порушення вчиненим правочином публічного порядку, інтересів держави та суспільства з огляду на зміст вироку суду або постанови про адміністративне правопорушення, які свідчитимуть про наявність чи відсутність умислу сторін на порушення публічно-правових актів держави.

Такий порядок застосування ст. 228 ЦК України вказуватиме на її винятковість. Водночас під час адміністративного чи кримінального провадження встановлюватиметься умисел особи на вчинення протиправної дії.

Моральні засади суспільства. Підставою недійсності правочину є також порушення вчиненим правочином моральних засад суспільства.

Законодавець, бажаючи уникнути питань про зміст моральності, додав слово «засади» до терміна «моральність», маючи на

---

⁴¹¹ Постанова Вищого адміністративного Суду України від 14 листопада 2012 р. – Справа № К/9991/50772/12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blc-ukraine.com/2012/11/postanova-vasu-vid-14-11-2012-n-k99915077212>

увазі не будь-яку моральну норму, а ту, котра існує в суспільстві об'єктивно, яка загальновідома й, можливо, загальновизнана, у результаті чого факт її існування в такій якості не стає самостійним предметом спору між зацікавленими особами⁴¹².

Як зазначає В. І. Жеков, введення законодавцем у ЦК України таких оцінних категорій, як «моральні основи суспільства», «основи моральності», передбачає наявність об'єктивно існуючих і загальновідомих моральних норм, які можуть бути виявлені й піддані науковому аналізу⁴¹³.

В юридичній літературі існують застереження з приводу співвідношення норм права та моралі. Однак вони позбавлені належних аргументів. Обґрунтованим є висновок М. І. Брагинського та В. В. Вітрянського, з яким не можна не погодитись – правочин, який суперечить інтересам держави, суперечить і моральним засадам суспільства (ст. 169 ЦК РФ), бо кожна норма містить елементи моральності⁴¹⁴.

У літературі також наголошується на тому, що право й мораль (моральність) не тільки не виключають, а передбачають і доповнюють один одного. У будь-якій державі мораль (моральність) не є єдиною й однорідною, вона диференціюється відповідно до класового, національного, релігійного, професійного й іншого розподілу суспільства, тому має йтися про суспільну моральність (основах моральності), а не про моральність окремої людини або групи осіб⁴¹⁵.

На думку О. Н. Садикова, мораль або її засади, яким не повинен суперечити цивільно-правовий правочин, містять сформовані в суспільстві уявлення про добро і зло, справедливе і належне.

---

⁴¹² Кушнерук Е. С. Недействительность сделок по ст. 169 Гражданского кодекса РФ: составы недействительных сделок и их правовые последствия / Е. С. Кушнерук. – Волгоград, 2002. – С. 107.

⁴¹³ Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. І. Жеков. – Одеса, 2006. – С. 107.

⁴¹⁴ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 161.

⁴¹⁵ Блинова М. А. Недействительность сделки, совершенной с целью противной интересам правопорядка и нравственности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М. А. Блинова. – М., 2003. – С. 104.

Вимоги моральності, на відміну від права, не закріплені в системі писаних норм. Вони одержують своє вираження в загальновищезначних уявленнях про належну поведінку, що сформувалися в результаті тривалого суспільного розвитку, зокрема загальних принципів права й діяльності вищих судових інстанцій⁴¹⁶.

Відсутність змісту «моральних засад суспільства», яким має відповідати правочин, в чинному законодавстві є законодавчою прогалиною.

Як зазначає О. В. Дзера, у будь-якому разі необхідно уникати розширеного тлумачення цього поняття, адже це може призвести до добровільного визнання недійсним правочину, в якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки. За таких обставин правочин, який суперечить моральним засадам суспільства має вважатися нечинним, якщо ці моральні засади у прямій чи загальній формі знайшли своє нормативне закріплення, наприклад, як це передбачено у Конституції України та Законі України від 20 листопада 2003 р. «Про захист суспільної моралі»⁴¹⁷.

---

⁴¹⁶ Комментарий к Гражданскому кодексу РФ, части первой (постатейный) / отв. ред. О. Н. Садиков. – М.: Юридическая фирма «Контракт», 1998 – С. 362.

⁴¹⁷ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 20.

Розділ 3

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

ГЛАВА 7

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

7.1. Правова природа наслідків недійсних правочинів

Учинення недійсного правочину, незалежно від підстав його недійсності, породжує особливі правові наслідки. Недійсність правочину з моменту його вчинення означає, що він не створює правових наслідків, які мали на увазі його сторони в момент учинення. Факт укладення недійсного правочину (договору) зумовлює настання негативних правових наслідків для його сторін, у порівнянні з наслідками, які вони прагнули досягти.

Нікчемний правочин не породжує для його сторін цивільні права та обов'язки у зв'язку з тим, що його недійсність встановлена законом. Що стосується правочину, який може бути оспорений у суді, то у випадку ухвалення судом рішення про його недійсність, він стає недійсним із моменту вчинення, а отже, нічим не відрізняється від нікчемного правочину. Як нікчемні, так і оспорювані правочини, визнані недійсними в судовому порядку, спричиняють однакові правові наслідки – недійсність правочинів,

за винятком визначених законом випадків, що обумовило можливість регламентувати такі наслідки однією статтею (ст. 216 ЦК України).

Реституція і цивільно-правова відповідальність. Виконаний недійсний правочин породжує реституцію (з лат. *restitution* – відновлення), під якою розуміють поновлення в попередньому правовому, майновому становищі⁴¹⁸.

З огляду на зміст реституції її *метою* є захист порушених майнових інтересів учасників шляхом поновлення майнового становища сторін, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Цим реституція виконує правовідновлювальну і правоохоронну функцію.

У цивільному праві вищезазначені функції виконує не лише реституція. Як приклад можемо навести цивільно-правову відповідальність. Як зазначають Е. О. Харитонов та Н. А. Саніахметова, компенсаційна функція є найголовнішою поряд з іншими функціями, які покликана виконувати цивільно-правова відповідальність⁴¹⁹.

Цивільно-правова відповідальність як один із видів юридичної відповідальності настає за порушення суб'єктивних цивільних прав іншої особи, що спричиняє негативні наслідки майнового характеру, аналогічно наслідкам недійсного правочину. Відновлювальний характер порушеного становища, який здійснюють реституція та цивільно-правова відповідальність, обумовлює необхідність визначити місце реституції в системі правоохоронних цивільних правовідносин.

Незважаючи на однакову мету, яку покликані виконувати реституція та цивільно-правова відповідальність, вони суттєво відрізняються одна від одної. Наслідки недійсного правочину настають не з факту порушення суб'єктивних цивільних прав, як це характерно для цивільно-правової відповідальності. Для застосування реституції достатньо лише недійсності вчиненого правочину

---

⁴¹⁸ Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М.: Кн. мир, 2000. – С. 545.

⁴¹⁹ Харитонов Е. О. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саніахметова. – К.: А.С.К., 2001. – С. 203.

та його виконання. Водночас жодні інші обставини не повинні братися до уваги. Як правильно зазначає М. Сидоренко про необхідність повернення речі або її компенсації внаслідок учинення недійсного правочину, такі наслідки мають бути розглянуті як безпосередній результат визнання правочину недійсним⁴²⁰.

Крім цього, на відміну від цивільно-правової відповідальності, реституція має взаємний характер, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України обов'язок повернути майно, а у випадку неможливості його повернення – відшкодувати вартість одержаного, покладається на кожну сторону недійсного правочину.

Натомість цивільно-правова відповідальність, як правило, має односторонній характер, зобов'язуючи правопорушника відшкодувати заподіяні потерпілому збитки. Лише у випадках, визначених законом, допускається зменшення розміру майнової відповідальності правопорушника залежно від наявності вини потерпілої особи. Так, відповідно до ст. 1193 ЦК України шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Особливість наслідків недійсного правочину полягає також у можливості їх застосування незалежно від наявності вини і заподіяної таким правочином шкоди, на що вже зверталась увага в юридичній літературі⁴²¹. Реституцію породжує наявність таких юридичних фактів, як недійсність правочину та його виконання хоча б однією стороною. Факт наявності вини та заподіяної шкоди для повернення сторін у становище, яке існувало до вчинення правочину, законодавець до уваги не бере. Вина правопорушника та заподіяна шкода може впливати лише на додаткові наслідки недійсних правочинів. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 221 ЦК України дієздатна сторона, крім обов'язку повернути майно, одержане від малолітньої особи, зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані

---

⁴²⁰ Сидоренко М. Загальні і спеціальні наслідки недійсності угод / М. Сидоренко // Право України. – 2002. – № 11. – С. 130.

⁴²¹ Там само.

укладенням недійсного правочину, якщо в момент учинення правочину вона знала чи могла знати про вік другої сторони.

Для цивільно-правової відповідальності наявність цивільного правопорушення, що включає протиправну поведінку, вину, шкоду та причинний зв'язок між протиправною поведінкою й заподіяною шкодою, є обов'язкова. Правило, відповідно до якого відсутність хоча б одного елемента зі складу цивільного правопорушення не передбачає можливість застосування до особи цивільно-правової відповідальності, ввійшло в науку цивільного права як загальновідоме⁴²². Але допускаються випадки притягнення особи до цивільної відповідальності за відсутності вини, тобто з усіченим складом цивільного правопорушення. Такі випадки є винятком із загального правила і визначаються законом. Наприклад, обов'язок володільця джерела підвищеної небезпеки відшкодувати заподіяну шкоду, якщо він не доведе, що шкода була завдана внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого (ст. 1187 ЦК України).

Крім розглянутих особливостей, науковці визначають також такі ознаки цивільно-правової відповідальності: державний примус та осуд, а також негативні додаткові майнові наслідки, що встановлюються для правопорушника⁴²³.

Найвагомішою ознакою цивільно-правової відповідальності є ознака покладення на правопорушника додаткових негативних цивільно-правових обов'язків поряд із тими, які на нього покладені за зобов'язанням – договірним чи позадоговірним.

Лише додаткові обтяження, що покладаються на правопорушника, вказують на необхідність застосування до нього засобів відповідальності. Із цього приводу С. М. Братусь зазначає, що немає відповідальності, коли правопорушення не спричиняє для правопорушника негативних (несприятливих) наслідків у порівнянні з тим становищем, в якому він перебував до моменту

---

⁴²² Матвеев Г. К. Підстави відповідальності у цивільному праві / Г. К. Матвеев // Сучасні проблеми держави і права. – К.: Либідь, 1990. – С. 22; Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фаркушин. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 84.

⁴²³ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / И. С. Иоффе. – Изд-во Моск. ун-та, 1955. – С. 11–15; Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малеин. – М.: Наука, 1968. – С. 19.

вчинення правопорушення⁴²⁴. У цьому, поряд із правозахисною функцією цивільно-правової відповідальності, полягає функція покарання винної особи.

Обов'язок повернути майно у випадку вчинення недійсного правочину обмежується лише переданим за ним майном, а у випадку неможливості повернути – його компенсацією. За загальним правилом у випадку застосування реституції під час учинення недійсного правочину додаткові майнові обов'язки негативного характеру на сторони не покладаються, у зв'язку з чим реституцію неможливо віднести до засобів цивільно-правової відповідальності.

Наука цивільного права правовідновлюючі правовідносини поділяє на відносини, що пов'язані із застосуванням засобів відповідальності і пов'язані із засобами захисту⁴²⁵.

Як зазначає Г. Я. Стоякін, застосування засобів захисту спрямоване на відновлення суб'єктивних прав із метою відновлення їх у тому обсязі, в якому вони існували до правопорушення⁴²⁶. На відміну від цивільно-правової відповідальності, засоби захисту не покладають на особу, яка порушила суб'єктивні права іншого, додаткові негативні наслідки, а обмежуються лише відновленням попереднього становища, яке існувало до такого порушення.

У зв'язку з цим реституцію, як наслідок недійсного правочину, доцільно відносити до засобів захисту суб'єктивних цивільних прав.

Проте, крім поновлення в початковому майновому становищі, на сторони може покладатися обов'язок відшкодувати збитки або моральну шкоду (ч. 2 ст. 216 ЦК України). Він має додатковий

---

⁴²⁴ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 9.

⁴²⁵ Власник і право власності / Я. М. Шевченко, М. В. Венецька, І. М. Кучеренко та ін.; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 130–133; Красавчиков О. О. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве / О. О. Красавчиков // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. – Вып. 27. – С. 11; Менглиев Ш. Восстановительные правоотношения в советском гражданском праве / Ш. Менглиев. – Душанбе: Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1986. – С. 47–49.

⁴²⁶ Стоякин Г. Я. Правовосстановительные санкции как меры защиты субъективных гражданских прав / Г. Я. Стоякин // Гражданское право и способы его защиты. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1974. – С. 99.

характер до основного наслідку: обов'язку повернути майно в натурі, а за неможливості повернення – відшкодувати його вартість.

Оскільки додаткові наслідки недійсного правочину, поряд з обов'язком повернути майно в натурі, покладають на його сторони додатковий негативний обов'язок – відшкодувати заподіяну шкоду (матеріальну чи моральну), то можна стверджувати, що такі наслідки реалізуються в порядку цивільно-правової відповідальності.

У зв'язку з викладеним можна визначити особливість наслідків недійсних правочинів, яка полягає в можливості використання реституції як засобу захисту суб'єктивних цивільних прав, а обов'язку відшкодувати заподіяну винною стороною шкоду – як застосування засобів цивільно-правової відповідальності⁴²⁷.

Реституція, віндикація та кондикція. Розглядаючи зміст реституції, доцільно проаналізувати питання співвідношення її з такими правозахисними засобами цивільного права, як віндикація і зобов'язання з безпідставного набуття та збереження майна (кондикція). Необхідність розмежування наведених цивільно-правових інститутів полягає в їх тісному взаємозв'язку. Їх схожість проявляється в тому, що як у реституції з однієї сторони, так і у віндикації та кондикції – з іншої, у особи, яка набула майно, відсутні правові підстави його набуття.

Реституцію за недійсним правочином породжує факт його виконання. Жодний інший факт до уваги не береться, оскільки ст. 216 ЦК України для її застосування не вимагає наявності інших особливих умов (наприклад, права власності на передане майно). Як зазначає К. І. Скловський, реституція охоплює повернення речі за будь-яким титулом, зокрема й не пов'язаним із власністю, і взагалі без титулу, що характерно саме для реституції⁴²⁸.

Учинений, але не виконаний недійсний правочин, позбавляє сторони можливості звернутися в суд з позовом про проведення

---

⁴²⁷ Кучер В. Поняття реституції в контексті нового цивільного законодавства України / В. Кучер // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 1. – С. 56.

⁴²⁸ Скловский К. И. Собственность в гражданском праве: учеб.-практ. пособие / К. И. Скловский. – М.: Дело, 2002. – С. 322.

реституції, оскільки майно або кошти за ним передано не було. Лише у випадку заподіяння шкоди внаслідок його укладення, потерпіла сторона вправі звернутися з позовом про її відшкодування в порядку ч. 2 або 3 ст. 216 ЦК України.

На відміну від реституції, під час віндикації витребувати своє майно від особи, яка незаконно ним заволоділа, вправі лише власник або титульний володілець (ст.ст. 387, 400 ЦК України). Водночас на підставі, що спричинили неправомірне володіння майном, не зважають. Відповідно до ст. 388 ЦК України власник (титульний володілець) може витребувати своє майно з чужого володіння, крім визначених законом випадків оплатного придбання його добросовісним набувачем (якщо річ вибула з володіння за волею власника або титульного володільца) або набуття майна добросовісним набувачем у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Тому у випадку пред'явлення віндикаційного позову власник (титульний володілець) зобов'язаний доказати право власності (право володіння на підставі закону) на річ, яка підлягає витребуванню. Недійсність договору для проведення віндикації не має вирішального значення.

У випадку недійсності правочину, сторони не вправі пред'являти позов про витребування майна з чужого незаконного володіння (позов з віндикації), оскільки відносини між сторонами мають зобов'язальний характер. Як зазначають К. Скловський та Ю. Ширвіс, обов'язок за реституцією не залежить від володіння річчю або іншим майном, отриманим після угоди, що є характерним саме для особистого, а не речового зв'язку⁴²⁹.

Про наявність зобов'язальних відносин між сторонами недійсного правочину вказує ст. 216 ЦК України, яка у разі недійсності правочину зобов'язує кожну сторону повернути отримане без правової підстави майно. Такі відносини сторін підпадають під зміст ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язанням є правовідношення, де одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або

---

⁴²⁹ Скловский К. Защита владения / К. Скловский, Ю. Ширвис // Закон. – 1997. – № 12. – С. 106.

утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Особливістю зобов'язальних відносин під час застосування реституції є те, що вони виникають не з правомірних дій (договорів, інших правочинів) та деліктів, а є наслідком такого юридичного факту, як недійсний правочин.

На відміну від реституції, витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація), є речово-правовим засобом захисту права власності⁴³⁰, що зумовлює неможливість власника індивідуально-визначеного майна – сторони недійсного правочину скористатись таким засобом.

Крім наведеного аргументу, доцільно також вказати на односторонній характер віндикації, у зв'язку з чим вона не може повернути у початкове становище іншу сторону недійсного правочину, яка такої вимоги не заявляла. Тому необхідно погодитись із думкою І. Спасибо-Фатєєвої, що поєднання вимог однієї сторони про визнання недійсним правочину з витребуванням переданого за таким правочином майна без відповідної вимоги іншої сторони призводить до того, що одна зі сторін недійсного правочину опиниться у становищі, коли вона матиме й передане іншою стороною майно, і поверне на її вимогу своє майно⁴³¹.

Таку ж позицію підтримує Пленум Верховного Суду України. Відповідно до п. 10 Постанови від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину⁴³².

---

⁴³⁰ Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / І. О. Дзера. – К., 2001. – С. 3.

⁴³¹ Спасибо-Фатєєва І. Проблемні аспекти недійсних правочинів (на прикладі договору міни) / І. Спасибо-Фатєєва // Підприємство, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 30.

⁴³² Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

Непоодинокі є випадки відчуження майна недобросовісними суб'єктами третім особам. За такої ситуації власник індивідуально-визначеної речі вправі пред'явити до третьої особи (набувача речі) позов про витребування майна з незаконного володіння в порядку віндикації.

Так, 1 вересня 2010 р. колегією Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України було ухвалено рішення за позовом прокурора про визнання недійсними договорів купівлі-продажу квартири, виселення, вселення, а також зобов'язання здійснити державну реєстрацію права власності на квартиру. Відповідно до матеріалів справи позивач вимагав визнати недійсними договори купівлі-продажу, перший з яких було укладено на підставі недійсної довіреності.

Колегія Верховного Суду України дійшла висновку, що особа, яка не була учасником договорів купівлі-продажу квартири, укладених після першого правочину, визнаного судом недійсним, не перебуває з наступними покупцями у зобов'язальних відносинах. З огляду на це обраний спосіб захисту права власності на квартиру – визнання наступних договорів недійсними та повернення квартири шляхом реституції – спірних правовідносин не регулює. Оскільки між позивачем та нинішнім володільцем квартири існують речово-правові відносини щодо права на спірну квартиру, то і способом захисту є відповідний цим відносинам речово-правовий – витребування майна⁴³³.

Як зазначено у п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», реституція не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

---

⁴³³ Рішення Верховного Суду України від 1 вересня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11067214>

У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України.

Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, зокрема й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна⁴³⁴.

Положення про захист інтересів добросовісного набувача, який придбав річ оплатно, у випадку вибуття її за волею власника піддав сумнівам В. В. Вітрянський. На його думку, та обставина, що покупець може опинитися в ролі добросовісного набувача, щодо якого закон не допускає віндикації, не повинно слугувати перешкодою для застосування власником позову про наслідки недійсності угоди⁴³⁵.

Доводячи таке твердження, автор вказував, що, по-перше, недійсна угода не може породжувати титул власника у добросовісного набувача; по-друге, у випадку застосування наслідків недійсності угоди реституція повертає добросовісного набувача у попереднє становище, що не тягне ущемлення його прав; по-третє, цивільне право не обмежує власника у виборі способу захисту порушеного права; по-четверте, фігура добросовісного набувача виникає лише в правовідносинах, які виникають у зв'язку з пред'явленням власником майна віндикаційного позову.

Однак позиція В. В. Вітрянського не є беззаперечною, оскільки захист інтересів добросовісного набувача речі, пов'язаний із тим, що у випадку відчуження речі власником, відповідальність за вибір недобросовісного контрагента, який згодом її продав третій особі, він несе самостійно. На це вказує ст. 388 ЦК України,

---

⁴³⁴ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

⁴³⁵ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 807.

яка можливість витребування майна у добросовісного набувача пов'язує лише з вибуттям його із володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їхньою волею або безоплатністю набуття її добросовісним набувачем.

Правочини, які вчинені неуповноваженими на відчуження майна особами, порушують ч. 1 ст. 319 ЦК України, яка закріплює виключне право власника розпоряджатися своїм майном на власний розсуд. Недійсність таких правочинів у законі не передбачена. У зв'язку з цим такий правочин є дійсним і породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, що випливає з презумпції правомірності вчиненого правочину, визначеної ст. 204 ЦК України.

Правочин, учинений між неуповноваженою на відчуження майна особою та набувачем майна, породжує у останнього право власності лише у випадку, коли власник майна не може витребувати від нього своє майно назад.

Проте у цієї позиції є один вагомий недолік: неуповноважена на відчуження речі особа не може під час укладення договору передати більше правомочностей щодо цієї речі, в порівнянні з тими, якими вона наділена. Не маючи права її продавати, незаконний відчужувач після вчинення правочину з набувачем речі передає останньому усі правомочності власника, зокрема право розпорядження, за умови, якщо власник не вправі від набувача витребувати цю річ. Із логічної точки зору такі правочини повинні були б визнаватись недійсними з правом витребування майна від добросовісних набувачів. Проте, захищаючи інтереси добросовісного набувача, шляхом обмеження випадків, коли власник може витребувати від нього своє майно (ст. 388 ЦК України), цивільне законодавство ґрунтується виключно на практичних міркуваннях і захисті учасників цивільного обігу.

Як зазначає О. В. Гутніков, власник може вибирати: пред'являти йому реституційний позов до сторони правочину, яка буде передавати йому грошову вартість майна тому, що останнє передане третім особам, або пред'являти віндикаційний позов до третьої особи з відповідними правовими наслідками у вигляді обмеження віндикацій від добросовісного набувача⁴³⁶.

---

⁴³⁶ Гутніков О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутніков. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – С. 243.

У випадках, коли майно передається стороні за правочином, яке пізніше відчужується наступним правочином, кожний наступний власник може бути добросовісним набувачем. Права «первинного» власника порушені внаслідок укладення першого правочину, на підставі якого було відчужено об'єкт його права власності. Цей правочин слід визнавати недійсним за наявності підстав, визнаних законом. Визнавати недійсними наступні правочини немає законних підстав. У разі неодноразового відчуження об'єкта права власності на підставі наступних правочинів слід застосувати віндикацію⁴³⁷.

Тому найдієвішим способом витребування власником майна від третіх осіб, які набули майно внаслідок учинення правочину, є віндикація. Водночас віндикація майна є таким способом витребування майна з чужого незаконного володіння, внаслідок якої у визначених законом випадках втрачене майно переходить безпосередньо у володіння власника.

Що стосується кондиції, то відносини, пов'язані з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, регулюються відповідно до гл. 83 ЦК України. Водночас зазначена глава кодексу не зважає на правову підставу, через яку майно опинилось у незаконному володінні, а також, чи правова підстава відпала після передачі майна, чи була відсутня взагалі.

Тому не допустимо тлумачити реституцію як зобов'язання з безпідставного набуття майна, що є в цивілістичній літературі⁴³⁸.

Хоча безпідставне набуття майна можливе внаслідок учинення недійсного правочину (наприклад, у випадку виконання одностороннього правочину), обов'язковою ознакою зобов'язання, що виникає внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, є набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої (ч. 1 ст. 1212 ЦК України). Лише у такому випадку виникає обов'язок повернути безпідставно набуте майно потерпілій особі відповідно до положень гл. 83 ЦК України.

---

⁴³⁷ Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 165.

⁴³⁸ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2-е изд., доп. / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 116.

Для позову з безпідставного збагачення, як зазначає Ю. К. Толстой, достатньо доказати факт отримання майнової вигоди без правової підстави⁴³⁹. Крім цього, майнову вигоду особа повинна отримати за рахунок іншого. Якщо спробувати застосувати зобов'язання з безпідставного набуття майна до недійсного правочину, то, як правило, майнова вигода в останньому відсутня. Про відсутність набуття або збереження майна за рахунок іншої особи свідчить двосторонній характер виконаного недійсного правочину. Виконуючи його, одна сторона передає іншій майно або вчиняє юридично значимі дії (виконує роботу, надає послуги тощо), на що друга сторона на користь першої також учиняє відповідні дії. Водночас майнова вигода, отримана за рахунок іншої сторони, відсутня, оскільки виконання недійсного правочину має взаємний характер.

Також слід звернути увагу на те, що кондиційне зобов'язання може більш повно забезпечити відновлення порушених прав та інтересів потерпілої особи, майно якої було безпідставно набуто іншою особою. Це пов'язано з тим, що така особа, на відміну від сторони недійсного правочину, відповідно до ст. 1214 ЦК України має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, коли вона дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави.

Тому вимога про здійснення реституції лише зовнішньо нагадує позов про витребування безпідставно набутого майна та витребування майна з чужого незаконного володіння, оскільки вони ґрунтуються на відсутності правових підстав отримання особою майна.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що позови з реституції відрізняються від віндикації та кондикції за юридичним змістом, сферою застосування, правовими наслідками. Як зазначає О. С. Іоффе, такі позови характеризуються особливою правовою природою, тому не можна визнати вдалою спробу їх отождоження з іншими позовами⁴⁴⁰.

---

⁴³⁹ Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – С. 105.

⁴⁴⁰ Иоффе О. С. Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР / О. С. Иоффе // Сов. государство и право. – 1956. – № 2. – С. 58.

Самостійний характер реституції також визначається окремими нормами ЦК України, що регламентують порядок і особливості її проведення.

Імперативна природа реституції. Також слід звернути увагу на наявність у реституції публічно-правових (імперативних) ознак, що не є характерним для приватно-правових відносин, які врегульовує цивільне законодавство.

Якщо звернутися до розуміння реституції в римському приватному праві, то публічність такого засобу захисту проявлялася досить яскраво.

Вона виражалася насамперед у тому, що відновлення в початкове становище внаслідок учинення недійсного правочину здійснювалося претором на вимогу сторони всупереч судового рішення.

Крім цього, застосування реституції здійснювалось як за проханням сторін, так і з власної ініціативи магістрату⁴⁴¹.

Публічні (імперативні) риси реституції закріплені у ст. 216 ЦК України: «У разі недійсності правочину кожна зі сторін (підкреслено мною. – *В. О.*) зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання його правочину...».

Рішення суду застосовується до обох сторін недійсного правочину і зобов'язує їх повернути виконане в натурі або відшкодувати його вартість. Водночас із позовом про застосування реституції, як правило, звертається лише одна сторона, а суд ухвалює рішення про повернення майна як стосовно цієї сторони, так і її контрагента.

За такої ситуації відповідач (контрагент сторони, яка звернулася з позовом) повертається в попереднє становище, яке існувало до вчинення недійсного правочину, поза його волею.

К. І. Скловський публічні риси реституції також вбачає в тому, що вона пов'язується лише із зовнішнім положенням речей і спрямована на зовнішнє відновлення попереднього

---

⁴⁴¹ Римское частное право: учебник / под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 71.

становища, захищає не стільки права, скільки саме фактичну приналежність майна⁴⁴².

Відновлення сторін у початкове становище не пов'язане із правом на майно, а є наслідком недійсності правочину, що є характерним для імперативних методів правового регулювання. Цим самим проявляється оперативний характер реституції, яка не потребує з'ясування належності права на майно, а застосовується лише у зв'язку з передачею майна за недійсним правочином.

Крім зазначеної особливості, ЦК України також закріпив інші публічно-правові (імперативні) ознаки наслідків недійсних правочинів: по-перше, правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін; по-друге, вимога про їх застосування може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою; по-третє, суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи (ч. 4, 5 ст. 216 ЦК України).

Як зазначено у п. 5 та 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним.

Якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не вправі посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинен дати оцінку таким доводам позивача.

У разі якщо під час розгляду спору про визнання правочину недійсним як оспорюваного та застосування наслідків його недійс-

---

⁴⁴² Скловский К. И. Собственность в гражданском праве: учеб.-практ. пособие / К. И. Скловский. – М.: Дело, 2002. – С. 317.

ності буде встановлено наявність підстав, передбачених законодавством, вважати такий правочин нікчемним, суд, вказуючи про нікчемність такого правочину, одночасно застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину⁴⁴³.

Можливість суду застосувати наслідки нікчемного правочину з власної ініціативи породила дискусію в науці цивільного права. Зокрема, В. В. Джунь зазначає, що такі дії суду порушують принцип диспозитивності, тобто юридичної можливості сторони у процесі вільно розпоряджатися процесуальними правами, яка полягає в можливості сторони за правочином самостійно визначити предмет і зміст позову для захисту свого цивільного права і, зокрема, відмовитися від вимоги про реституцію. У зв'язку з цим пропонується застосовувати реституцію лише у випадку подання позивачем вимоги про це⁴⁴⁴.

Проте таке твердження є суперечливим, оскільки, продовжуючи думку В. В. Джуня, якщо інша сторона (відповідач) не вимагатиме застосування двосторонньої реституції, вона не повинна повертатись у становище, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Однак такий спосіб здійснення реституції суперечить її змісту, оскільки ч. 1 ст. 216 ЦК України встановлює двосторонній характер поновлення сторін у початковому становищі.

Як зазначає Я. М. Шевченко, значна частина норм цивільного законодавства передбачає регулювання відносин між особами за їх власним розсудом – згідно з їх домовленістю або погодженням⁴⁴⁵. Проте принцип диспозитивності здійснюється лише в межах правомірної поведінки, а у випадку порушення норм цивільного законодавства, зокрема під час учинення нікчемних правочинів,

---

⁴⁴³ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

⁴⁴⁴ Джунь В. В. До питання про обов'язковість застосування реституції у разі неправозгідності угоди / В. В. Джунь // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 4. – С. 166–167.

⁴⁴⁵ Шевченко Я. М. Перспективи розвитку цивільного права / Я. М. Шевченко // Проблеми і перспективи розвитку та реалізації законодавства України: матеріали наук-практ. конф. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 8.

реалізується імперативний метод правового регулювання відносин між сторонами таких правочинів відповідно до закону.

Про можливість суду виходити за межі заявлених стороною вимог зазначено у ст. 83 Господарського процесуального кодексу України. Зазначена стаття надає право суду ухвалювати рішення про визнання договору, який суперечить законодавству, недійсним повністю чи у певній частині.

Зі змісту цієї норми випливає, що суд не вправі виходити за межі позовних вимог, якщо цивільні правовідносини між сторонами виникають та існують у межах цивільного законодавства.

На думку І. Спасибо-Фатєєвої, сам факт невідповідності правочину закону вимагає застосування певних наслідків, і неможливим є часткове вирішення спору лише обмеженням встановлення факту його недійсності. Така ситуація, продовжує автор, не має права на існування, оскільки суд як орган державної влади не може ігнорувати порушення закону й не застосувати наслідків усунення такого порушення⁴⁴⁶.

Отож під **реституцією** як наслідок недійсного правочину слід розуміти *самостійний охоронний засіб імперативного характеру, спрямований на відновлення порушеного виконанням недійсного правочину майнового становища особи (осіб).*

7.2. Види наслідків недійсних правочинів

У науковій літературі визначалось, що наслідки недійсності правочинів необхідно поділяти на юридичні та майнові⁴⁴⁷. Як зазначає Ф. С. Хейфец, юридичні наслідки полягають у недійсності правочину за наявності підстав нікчемності або оспорюваності;

---

⁴⁴⁶ Спасибо-Фатєєва І. В. Проблемні аспекти недійсних правочинів (на прикладі договору міні акцій) / І. В. Спасибо-Фатєєва // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 30.

⁴⁴⁷ Иоффе О. С. Советское гражданское право: Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах: курс лекций / О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – С. 229–233; Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ф. С. Хейфец. – М., 1972. – С. 11.

майнові – визначаються залежно від підстав недійсності правочинів і застосовуються залежно від виконання правочину повністю чи частково⁴⁴⁸.

Однак такий поділ наслідків недійсності правочинів є неповним. Так, відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, які пов'язані з його недійсністю.

Недійсність виконаного недійсного правочину породжує особливі правові наслідки, що полягають у обов'язку повернути майно, отримане внаслідок його виконання. У разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України).

У зв'язку з тим, що наслідки, які пов'язані з поновленням майнового становища сторін (сторони) виконаного недійсного правочину, називаються реституцією, їх інакше можна назвати реституційними.

Крім вказаних наслідків, на сторони внаслідок учинення недійсного правочину можуть покладатися додаткові наслідки, що полягають в обов'язку відшкодування винною стороною заподіяних збитків та моральної шкоди іншій стороні або третій особі (ч. 2 ст. 216 ЦК України). Додаткові майнові наслідки можуть також передбачатись окремими складами недійсних правочинів. Так, відповідно до ч. 4 ст. 221 ЦК України, крім обов'язку повернути майно малолітній особі, на дієздатну сторону покладається також обов'язок відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент учинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони.

Отже, наслідки недійсності правочину можна поділити на *юридичні, реституційні та додаткові*. Юридичні наслідки впли-

---

⁴⁴⁸ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ф. С. Хейфец. – М., 1972. – С. 11.

вають із правочину, який є нікчемним або визнаним судом недійсним, й полягають у ненастанні того правового результату, обумовленого сторонами.

Водночас реституційні наслідки виникають залежно від того, чи був недійсний правочин виконаний хоча б однією стороною, водночас немає різниці – повністю чи частково; вони визначають правову долю переданої за таким правочином майна. Додаткові наслідки недійсних правочинів виникають унаслідок заподіяння збитків винною стороною.

Юридичні наслідки недійсних правочинів. Недійсний правочин не може породити інших правових наслідків, крім тих, які пов'язані з його недійсністю.

Нікчемний правочин не породжує для його сторін цивільні права та обов'язки у зв'язку з тим, що його недійсність встановлена законом.

Що стосується правочину, який може бути оспорений у суді визначеними законом особами, то у разі ухвалення судом рішення про його недійсність, він стає недійсним із моменту вчинення, а отже, нічим не відрізняється від нікчемного правочину. І нікчемні, і оспорювані правочини, визнані недійсними в судовому порядку, спричиняють однакові правові наслідки – наслідки недійсності правочинів.

Оскільки недійсний правочин ще не виконувався, сторони після встановлення факту недійсності не вправі вимагати один від одного його виконання. Якщо сторони прагнули встановити правочином права та обов'язки, вони вважаються не встановленими. У випадку прагнення припинити суб'єктивні цивільні права між сторонами внаслідок учинення недійсного правочину, вони продовжують існувати, оскільки такий правочин не має жодної юридичної сили для його сторін.

Отже, для настання юридичних наслідків недійсних правочинів необхідна наявність факту вчинення недійсного правочину. Такі наслідки полягають у ненастанні правовідносин, які прагнули досягти сторони правочину, а також неможливості у випадку його невиконання вимагати один від одного виконання правочину (передачі майна, виконання робіт, надання послуг).

Під час виконання сторонами недійсного правочину юридичні наслідки поєднуються з реституційними, що полягають в обов'язку повернути отримане майно.

У теорії цивільного права існує дискусія з приводу потреби визнання нікчемного правочину недійсним. Деякі з науковців стверджували, що немає підстав для пред'явлення позову про визнання правочину нікчемним⁴⁴⁹, інші – що нікчемні правочини, так же як і оспорювані потребують оголошення їх недійсними судом⁴⁵⁰.

Якщо звернутися до положень цивільного законодавства, відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається. Нікчемність таких правочинів наперед визначена нормою закону. Наприклад, кредитний договір укладається в письмовій формі, а у випадку недодержання її сторонами, він є нікчемний (ст. 1055 ЦК України).

Цивільне законодавство (ст. 16 ЦК України) визначає способи захисту цивільних прав та інтересів судом. Як зазначає М. І. Брагинський, при нікчемності правочину йдеться про позов щодо визнання наявності факту, з яким закон пов'язує його нікчемність.

Унаслідок цього, такі звернення в суд є одним із способів захисту порушених прав та інтересів, а саме – визнання права⁴⁵¹. У зв'язку з цим під час звернення в суд з позовом про визнання нікчемного правочину недійсним суди мають не визнавати наяв-

---

⁴⁴⁹ Генкин Д. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону / Д. Генкин // Ученые записки ВЮИОН. – М.: Юрид. изд-во Мин. юст. СССР, 1947. – Вып. 5. – С. 49; Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 1. – С. 204; Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 70.

⁴⁵⁰ Зінченко С. Ничтожные и оспоримые сделки в практике предпринимательства / С. Зінченко, Б. Газарьян // Хозяйство и право. – 1997. – № 2. – С. 121; Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – С. 16; Томилин А. Ничтожные и оспоримые сделки: трудности правоприменительной практики / А. Томилин // Хозяйство и право. – 1998. – № 8. – С. 109; Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву [2-е изд., доп.] / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 60.

⁴⁵¹ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – С. 191.

ність або відсутність підстав нікчемності вчиненого правочину, а констатувати ці факти.

Не можна не погодитися з твердженням В. А. Рясенцева: якщо такий правочин виявиться предметом судового розгляду, суд лише констатує його недійсність і з огляду на це, встановлює наслідки, передбачені законом⁴⁵².

Суди не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви про визнання нікчемного правочину недійсним з підстав непідвідомості їм цієї категорії справ, посилаючись на те, що нікчемні правочини є недійсними через норми закону. Суддя зобов'язаний такі справи розглянути в позовному провадженні, оскільки такий позов не суперечить способам захисту цивільних прав, визначених нормами цивільного законодавства, і підпадає під такий спосіб захисту, як «визнання права».

Що стосується такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як «визнання правочину недійсним», то він застосовується лише до оспорюваних правочинів, які до пред'явлення відповідного позову є дійсними і породжують для його сторін цивільні права й обов'язки.

Як відомо, нікчемний правочин не породжує бажаний для його учасників правовий результат. У зв'язку з цим між його сторонами відсутні будь-які зобов'язальні відносини. Через це виникає думка, що вони вправі не виконувати нікчемний правочин, виявивши його наявність. Якщо між сторонами відсутній будь-який спір щодо нікчемності вчиненого правочину, вони можуть самостійно врегулювати всі питання, що виникають у зв'язку з цим, не застосовуючи судові процедури.

Також сторони в добровільному порядку можуть повернути один одному отримане за нікчемним правочином майно, а у випадку неможливості його повернення – відшкодувати його вартість, оскільки ч. 1 ст. 216 ЦК України не передбачає необхідність застосування судового порядку повернення майна. Позасудовий характер вирішення питань, пов'язаних із нікчемністю вчиненого правочину, між його сторонами при відсутності спору свідчить про

---

⁴⁵² Рясенцев В. А. Лекции на тему «Сделки по советскому гражданскому праву» (1-я и 2-я) / В. А. Рясенцев. – М., 1951. – С. 18.

особливість норм закону, що регулюють наслідки нікчемних правочинів. Як зазначає А. Томілін, правила про нікчемні правочини спрямовані на надання учасникам цивільного обороту більшої оперативності й самостійності в захисті своїх прав і в припиненні порушень закону⁴⁵³.

Крім цього, сторони, встановивши підстави нікчемності договору, при відсутності спору можуть укласти новий договір, який би відповідав вимогам закону.

Трапляються випадки, коли сторони самостійно тлумачать норми закону щодо наявності у вчиненому правочині підстав нікчемності. Це може призвести до порушення прав та законних інтересів тієї чи іншої сторони, оскільки не бажаючи виконувати правочин через його невідгідність, одна зі сторін у будь-який момент може послатися на його нікчемність.

Обґрунтовуючи свої вимоги нікчемністю вчиненого правочину, компетентні органи (наприклад, Державна податкова служба у справах про несплату податків) також часто неправомірно застосовують до його сторін санкції негативного характеру⁴⁵⁴.

Як зауважують С. Зінченко та Б. Газар'ян, податкові органи, перевіряючи дотримання суб'єктами підприємництва вимог законодавства в актах перевірок, часто зазначають, що ті чи інші договори є нікчемними й застосовують фінансові санкції. Платники податків у своїх запереченнях на акти перевірок доказують, що договори не можна визнати нікчемними, хоча вони й укладені в суперечності з вимогами законодавства⁴⁵⁵.

Звичайно, підстави нікчемності правочинів можуть бути беззаперечними. Наприклад, якщо нікчемність є наслідком порушення письмової чи нотаріально посвідченої форми. Також нескладно

---

⁴⁵³ Томилин А. Ничтожные и оспоримые сделки: трудности правоприменительной практики / А. Томилин // Хозяйство и право. – 1998. – № 8. – С. 108.

⁴⁵⁴ Наприклад: Постанова Вищого адміністративного суду України від 14 листопада 2012 р. – Справа К/9991/50772/12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27477204>

⁴⁵⁵ Зінченко С. Ничтожные и оспоримые сделки в практике предпринимательства / С. Зінченко, Б. Газар'ян // Хозяйство и право. – 1997. – № 2. – С. 120.

встановити недієздатність або малоліття тієї чи іншої сторони правочину тощо.

Проте існують такі недійсні правочини, в яких підстави нікчемності виявити не так просто. Одним із них є правочин, який порушує публічний порядок. Для того, щоб учинені дії підпадали під ознаки правочину, що порушує публічний порядок, вони мають бути спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним (ч. 1 ст. 228 ЦК України).

Фіктивні та удавані правочини також свідчать про складність правовідносин, що виникають між їх сторонами. За допомогою механізму фіктивних та удаваних правочинів сторони імітують видимість договірних відносин без наміру створити юридичні наслідки. Так, учиняючи зазначені правочини, сторони, як правило, дотримуються всіх формальних вимог їх укладення для створення видимості законних договорів, щоб не викликати підозри з боку інших суб'єктів.

Д. М. Притика, В. Я. Карабань та В. Г. Ротань, визначаючи поширеність позовів про визнання нікчемних правочинів недійсними, зазначають, що судовим рішенням встановлюється, чи були обставини, передбачені відповідними положеннями закону як підстави нікчемності правочину. Отже, рішенням суду усувається спір про наявність і відсутність вказаних обставин⁴⁵⁶.

Отже, лише суд повинен визначати наявність підстав, з якими закон пов'язує нікчемність учиненого правочину й породжені ним наслідки, незалежно від того, що для визнання правочину нікчемним рішенням суду не вимагається.

Такої позиції дотримується також судова практика. Як зазначив Пленум Верховного Суду України у п. 5 Постанови від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимога про встановлення

---

⁴⁵⁶ Притыка Д. Н. Договорное право. Общая часть: Комментарий к гражданскому законодательству Украины / Д. Н. Притыка, В. Я. Карабань, В. Г. Ротань. – Киев-Севастополь: Ин-т юрид. исследований, 2002. – С. 92.

нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому⁴⁵⁷.

Тому при наявності спору за вчиненим нікчемним правочинном зацікавлені особи повинні звертатися в суд із позовом про встановлення нікчемності або з позовом про застосування наслідків нікчемного правочину, оскільки самостійно вони не вправі визначати підстави нікчемності.

Невиконання правочину, за яким не ухвалено рішення встановлення нікчемності правочину чи про застосування наслідків його нікчемності, є порушенням цивільних прав іншої сторони, яка вправі вимагати примусового його виконання.

При заявленні позову про встановлення нікчемності правочину, юрисдикційний орган за наявності таких підстав зобов'язаний ухвалити рішення про його нікчемність. Крім цього, відповідно до ч. 5 ст. 216 ЦК України, встановивши нікчемність правочину, суд із власної ініціативи може застосувати наслідки його недійсності.

Необхідно розмежовувати поняття «припинення правочину» та «визнання правочину недійсним». Так, підставою для визнання правочину недійсним є недодержання в момент учинення правочину вимог його чинності, які передбачені ст. 203 ЦК України. Підставою розірвання правочину (договору) є неналежне виконання або невиконання його умов чи умов, встановлених для такого правочину (договору) законом. У останньому випадку правочин (договір) на момент його укладення не містить порушень умов чинності.

Як зазначено у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його

---

⁴⁵⁷ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги⁴⁵⁸. Невиконання або неналежне виконання правочину не може бути підставою для визнання його недійсним. У такому разі сторона може вимагати його розірвання або застосування інших наслідків, передбачених договором та законом.

Також слід зважати на те, що відповідно до ч. 1 ст. 236 ЦК України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним із моменту його вчинення. Своєю чергою, розірвання правочину відбувається лише на майбутнє, і отже, сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 4 ст. 653 ЦК України). Утім, із зазначеного загального правила договором або законом можуть бути передбачені винятки. Так, наприклад, якщо підставою розірвання договору є істотна зміна обставин, відповідно до ч. 3 ст. 652 ЦК України суд на вимогу будь-якої з сторін визначає наслідки розірвання договору з огляду на необхідність справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору.

Існують випадки, коли виконаний правочин не може бути визнаний недійсним із моменту його вчинення у зв'язку з неможливістю повернення його сторін у початкове становище. Це обумовлюється насамперед особливостями змісту такого правочину. Наприклад, недієздатна фізична особа (наймач) укладає договір житлового найму з дієздатною особою, за яким вносить плату за житло. Водночас дієздатна сторона (наймодавець) надає житло недієздатному в користування. Через деякий час виявляється, що надане в користування житлове приміщення перебуває в аварійному стані, після чого опікуном до закінчення договору житлового найму пред'являється позов про визнання договору нікчемним.

У наведеній ситуації договір житлового найму є нікчемний із моменту його укладення з підстави недієздатності однієї зі сторін. Проте повернення сторін у початкове становище є неможливим,

---

⁴⁵⁸ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

оскільки наймач користувався житловим приміщенням, за що сплачував орендну плату. У такому випадку дія договору майнового найму має припинитися лише на майбутнє. Водночас ухвалене судом рішення має бути підставою для надання договору, який діяв до моменту винесення рішення про його недійсність, чинності. Неможливість провести реституцію за укладеним недійсним договором свідчить про те, що все виконане за ним до винесення судом рішення залишається в його сторін, але надалі він виконанню не підлягає у зв'язку з недійсністю.

У наведеному прикладі можлива ситуація, коли за подібним недійсним договором найму житла наймач не сплачує плату за користування житлом. Чи має наймодавець право вимагати сплати коштів, адже правові підстави для цього відсутні?

Так, рішенням господарського суду м. Києва від 8.12.2006 року, залишеним без змін постановою Київського апеляційного господарського суду від 28.02.2006 року визнано недійсним договір від 02.08.2006 року, укладений між господарчим управлінням Центральної спілки споживчих товариств України (Укооспілка) та громадською організацією «Національний комітет по боротьбі з корупцією», з підстави суперечності цивільному законодавству; вирішено виселити громадську організацію з орендованого приміщення⁴⁵⁹.

Укооспілка звернулася з позовом до суду про стягнення з громадської організації заборгованості по орендній платі за вересень, жовтень, листопад 2006 року в сумі 183 063 грн. Задовольняючи позов, суд послався на ст. 207 ГК України згідно з якою виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним повністю або в частині, припиняється повністю або в частині з дня набрання рішенням суду законної сили як таке, що вважається недійсним із моменту його виникнення.

Якщо за змістом зобов'язання може бути припинене лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним і припиняється на майбутнє⁴⁶⁰.

---

⁴⁵⁹ Архів Господарського суду м. Києва. – Справа № 36/582 за 2006 рік. Рішення від 8 грудня 2006 р.

⁴⁶⁰ Архів Господарського суду м. Києва. – Справа № 8/538 за 2007 рік. Рішення від 01 червня 2007 р.

Визнаючи правочин недійсним на майбутнє, як зазначає Л. Жюлліо де ла Моранд'єр, суд насамперед керується міркуваннями справедливості, а не змістом визнаного недійсним договору⁴⁶¹. Проте рішення суду повинно ґрунтуватися на нормі закону. Випадки необхідності визнання правочину недійсним лише на майбутнє не підпадають під норму ч. 2 ст. 236 ЦК України, яка передбачає: якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється. Зазначена норма визнає недійсними на майбутнє лише ті недійсні правочини, які в момент їх вчинення, виникнення або припинення цивільних прав та обов'язків визначали на майбутнє. У наведеному прикладі нікчемний правочин сторонами вже виконаний.

Вдалішою була редакція норми ч. 2 ст. 59 ЦК УРСР: якщо із самого змісту правочину випливає, що він може бути припинений лише на майбутнє, дія правочину визнається недійсною і припиняється на майбутнє.

Оскільки в цивільному законодавстві відсутнє положення, що визначає момент недійсності правочину, якщо сторони неможливо повернути в початкове становище, ст. 236 ЦК України необхідно доповнити частиною 3 такого змісту: «Якщо сторони недійсного правочину неможливо повернути в початкове становище, дія договору припиняється лише на майбутнє».

Правочин – це не лише дія, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Зазвичай правочин включає низку умов та юридичних фактів, лише за наявності яких можна стверджувати про його вчинення. Наприклад, договір купівлі-продажу майна охоплює як передачу майна продавцем, так і оплату за нього покупцем. Водночас під час його укладення сторони повинні досягти згоди з усіх істотних умов договору. Тому під час розгляду юридичних наслідків недійсних правочинів необхідно встановити можливість визнання правочину недійсним в окремії його частині.

---

⁴⁶¹ Жюлліо де ла Моранд'єр Л. Гражданское право Франции: пер. с фр.: в 3 т. / Жюлліо де ла Моранд'єр Л.– М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – Т. 2. – С. 290.

Так, відповідно до ст. 217 ЦК України недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсність інших його частин і правочину загалом, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини. Отже, недійсність окремих частин правочину не завжди спричиняє недійсність правочину загалом. Допускаються випадки визнання недійсними лише окремих частин при збереженні юридичної сили вчиненого правочину. Так, відповідно до ч. 3 ст. 548 ЦК України недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання не спричиняє недійсність основного зобов'язання.

Для того, щоб учинений недійсний правочин міг бути визнаний недійсним лише в окремій частині, необхідна наявність об'єктивних та суб'єктивних передумов.

Об'єктивні передумови полягають у можливості виокремлення недійсної частини від інших дійсних частин правочину. Водночас відсутність недійсної частини правочину не повинна впливати на дійсність інших його частин і правочину загалом. У зв'язку з цим правильно зауважує Д. І. Мейер, що немає підстав для визнання правочинів повністю недійсними, якщо без недійсної частини вони самі могли б скласти зміст правочину і правочин був би цілком дійсним⁴⁶².

Таку саму позицію підтримує інститут правочинів у англійському прецедентному цивільному праві. Як зазначають Самонд і Вільямс, якщо протиправну частину договору не можна виокремити з правомірної, то весь договір є недійсним⁴⁶³. Зважається лише на можливість самостійного існування договору без його недійсних частин.

Проте виокремити з правочину можна не будь-яку його частину, оскільки під час укладення договору сторони повинні досягти згоди з усіх його істотних умов. Відповідно до ст. 638 ЦК України до таких умов належать умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї

---

⁴⁶² Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 1. – С. 206.

⁴⁶³ Самонд и Вильямс. Основы договорного права / пер. с англ. под ред. Е. А. Флейшиц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 416.

зі сторін має бути досягнуто згоди. Умова про предмет, а також умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, є обов'язковими для укладення того чи іншого договору. Недійсність таких умов спричиняє недійсність усього правочину, оскільки без істотних умов, визначених для правочину цього виду, він втрачає свій юридичний зміст.

Проте, якщо сторони пропонують включити ту чи іншу умову в договір, як зазначає Р. Насыров, такі умови лише доповнюють і деталізують істотні умови договору, які передбачені законом. Учинення правочину без включення таких додаткових істотних умов цілком можливо⁴⁶⁴.

У зв'язку з цим їх недійсність не впливає на чинність інших умов і договору загалом. Такі умови можна виокремити від основного правочину без втрати його юридичного змісту. У такому випадку допускається виконання дійсної частини правочину з виключенням недійсної.

Так, якщо сторони в договорі передбачать умову про відмову від звернення в суд у разі виникнення спору, така норма обмежуватиме цивільну правоздатність осіб, зокрема, право звернення в суд за захистом порушених прав, і відповідно до ч. 1 ст. 27 ЦК України буде нікчемною.

Проте недійсність умови, що може бути виокремлена від інших частин правочину, ще не свідчить про безумовну його чинність.

Так, відповідно до ст. 217 ЦК України необхідно враховувати можливість учинення сторонами правочину без включення до нього недійсної частини. Тому в разі спору встановленню підлягає значення тієї чи іншої факультативної умови для його сторін у момент учинення правочину. Якщо сторони (або одна з них) надавала умові суттєвого значення, за наявності лише цієї суб'єктивної ознаки договір має визнаватися повністю недійсним.

Отже, під час вирішення питання про недійсність частини правочину мають враховуватись як об'єктивні моменти, що характеризуються здатністю виокремлення таких частин без втрати

---

⁴⁶⁴ Насыров Р. Недействительность части сделки / Р. Насыров // Советская юстиция. – 1980. – № 8. – С. 14.

юридичного змісту вчиненого правочину, так і суб'єктивні передумови, зміст яких полягає в можливості сторін учинити правочин без його недійсних частин.

Цивільне законодавство України звертає увагу лише на суб'єктивні умови визнання недійсною окремих частин правочину, що залежать від його сторін, зокрема, вказівкою на припущення, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України).

Наявність у нормі закону лише суб'єктивних умов про можливість учинення сторонами правочину без включення до нього недійсної частини зумовлюватиме помилки правозастосування. У судовій практиці трапляються випадки, коли частина правочину не суперечить вимогам закону, однак суди визнають її повністю недійсною, хоча можливе визнання правочину лише частково недійсним⁴⁶⁵. Це пов'язано з тим, що суди не враховують об'єктивні критерії застосування цієї норми закону, а саме: можливість виокремлення недійсної частини правочину від дійсної без втрати юридичного змісту.

Про недосконалість змісту диспозиції норми ст. 217 ЦК України також зауважувалося в науці цивільного права. Так, М. Сидоренко, підтримуючи думку Г. Шершеневича про визначення недійсності частини правочину за можливістю її вилучення без порушення суті правочину, зазначає, що з погляду юридичної техніки побудова диспозиції статті на припущенні – вкрай невдала спроба вирішити питання⁴⁶⁶.

Тому недійсність обов'язкових умов, визначених законом для конкретного виду правочину, які неможливо виокремити без втрати юридичного змісту правочину, має спричинити недійсність правочину загалом, незважаючи на готовність сторін учинити правочин без такої недійсної частини. Також повну недійсність учиненого правочину має спричинити недійсність умов, які хоч

---

⁴⁶⁵ Узагальнення практики розгляду судами м. Києва справ про визнання угод, посвідчених нотаріальними конторами та зареєстрованих на біржах, недійсними: Судова колегія в цивільних справах Київського міського суду // Адвокат. – 1999. – № 1. – С. 72.

⁴⁶⁶ Сидоренко М. Загальні і спеціальні наслідки недійсності угод / М. Сидоренко // Право України. – 2002. – № 11. – С. 131.

і не є обов'язковими для конкретного виду правочину, але є суттєвими для його сторін.

Отже, на нашу думку, у законі необхідно закріпити і суб'єктивні, і об'єктивні передумови недійсності окремої частини вчиненого правочину, а ст. 217 ЦК України доцільно викласти в такій редакції: «Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо допускається виокремлення цієї частини від інших частин правочину і можна припустити, що він був би вчинений сторонами і без включення до нього недійсної частини».

Наслідком недійсності тієї чи іншої частини правочину є її виключення. Така частина правочину не породжує для його сторін цивільні права та обов'язки. Якщо цивільним законодавством допускається заміна недійсної частини договору умовою, визначеною законом, до сторін застосовується норма закону. Так, якщо умови договору прокату погіршуватимуть становище наймача порівняно з тим, що встановлено типовими умовами договору, вони будуть нікчемними (ч. 2 ст. 787 ЦК України). Нікчемність таких умов зумовлює застосування до наймача умов, визначених типовим договором прокату.

Реституційні наслідки недійсних правочинів. Реституційні наслідки настають під час вчинення недійсного правочину та виконання його хоча б однією із сторін повністю або частково. Такі правові наслідки визначають юридичну долю переданого за недійсним правочином майна.

Виконуючи такий правочин, сторони не набувають права власності на отримане майно, оскільки вони не мають правових підстав його передачі. Власником переданого майна залишається особа, яка передала майно за недійсним правочином іншій особі. Наприклад, виконаний сторонами договір купівлі-продажу будинку, який не був нотаріально посвідчений, не породжує в покупця право власності на нерухоме майно. Його власником продовжує залишатися продавець, який не може здійснювати належні йому повноваження власника у зв'язку з відсутністю в нього переданого за недійсним правочином майна (будинку). Водночас покупець, незаконно отримавши майно, стає його незаконним володільцем.

Тому у випадку виконання недійсного правочину на його сторони покладається обов'язок повернути один одному отримане на його виконання майно. Так, відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такий наслідок недійсності вчиненого правочину в науці цивільного права називається *двосторонньою реституцією*, оскільки передбачає поновлення в початковому становищі, яке існувало до передачі за таким правочином майна, обидві сторони.

Відповідно до наведеної норми, на сторони недійсного правочину покладається обов'язок повернути отримане майно в натурі. Компенсаційний характер двостороння реституція має лише у випадках, коли повернути в натурі майно, отримане на виконання недійсного правочину, неможливо.

Задовольняючи позов про визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним із підстав учинення його обмежено дієздатною особою за межами її цивільної дієздатності, суд у судовому засіданні встановив: ОСОБА_2 20.03.2008 року продав придбану в ОСОБА_1 за договором від 13.02.2008 року квартиру, ОСОБИ_3. Своєю чергою, ОСОБА_3 13.06.2008 року продав придбану в ОСОБА_2 квартиру ОСОБА_4.

Вирішуючи питання щодо застосування наслідків недійсності правочину, суд урахував, що особи, які придбали квартиру після відчуження її ОСОБА_1 ОСОБА_2 є добросовісними набувачами, оскільки вони не знали і не могли знати, що особа, яка його відчужувала, не мала права на це.

За таких обставин, суд дійшов висновку, що правомірним у цьому випадку буде застосування наслідків недійсності правочину, яке полягає у відшкодуванні вартості того, що одержано за договором за цінами, які існують на момент відшкодування. Обов'язок відшкодування вартості квартири суд поклав на відповідача ОСОБА_2, оскільки він, придбаваючи квартиру в особи, дієздатність якої обмежена, мав можливість отримати інформацію

*про продавця, проте не скористався такою можливістю, а тому, укладаючи договір купівлі-продажу квартири, він діяв свідомо*⁴⁶⁷.

Обов'язок відшкодувати вартість отриманого майна може бути покладений на сторони у випадках, якщо одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі або наданій послугі.

Проте обов'язок компенсувати вартість майна у випадку неможливості його повернення має обмежений характер. Це пов'язано з особливими цивільними правовідносинами, що виникають унаслідок виконання роботи, надання послуги, користування майном у випадку недійсності вчиненого правочину. Як зазначають Д. М. Притика, В. Я. Карабань, В. Г. Ротань, повернення сторони, яка виконувала роботи або надавала послуги, коштів – вартості послуг (робіт) при одночасному покладенні на цю ж сторону обов'язку повернути кошти, отримані в порядку оплати послуг (робіт), позбавлено соціально-економічного змісту⁴⁶⁸.

Неможливість повернути отримане за недійсним правочином майно також може виникнути, якщо отримана річ втрачена, знищена, зносилась або іншим чином істотно змінилась, наприклад, унаслідок переробки. У таких випадках особі також має бути відшкодовано вартість майна.

Водночас компенсація вартості майна, що неможливо повернути в натурі, здійснюється відповідно до норм, що визначають наслідки недійсних правочинів, а не зобов'язання з деліктів. Це пов'язано з тим, що двостороння реституція настає незалежно від вини, має відновлювальний характер і покликана забезпечити поновлення порушеного майнового становища особи, а деліктні зобов'язання настають за наявності вини й покладають на винну особу негативні наслідки майнового та немайнового характеру.

Такі правові наслідки недійсності правочину, як двостороння реституція та обов'язок винної сторони відшкодувати потерпілій особі заподіяні збитки та моральну шкоду, застосовуються у всіх

---

⁴⁶⁷ Рішення Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 14 грудня 2010 р. – Справа № 2-1030/10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12972469>.

⁴⁶⁸ Притыка Д. Н. Договорное право. Общая часть: Комментарий к гражданскому законодательству Украины / Д. Н. Притыка, В. Я. Карабань, В. Г. Ротань. – Киев-Севастополь: Ин-т юрид. исследований, 2002. – С. 143.

випадках учинення недійсних правочинів, якщо законом не встановлено особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих недійсних правочинів (ч. 3 ст. 216 ЦК України).

Особливі умови застосування наслідків недійсних правочинів свідчать про специфічні можливості здійснення двосторонньої реституції. Якщо ч. 1 ст. 216 ЦК України обов'язок повернути отримане за недійсним правочином майно в натурі, а за неможливості такого повернення – відшкодувати його вартість покладає на сторони такого правочину, то особливі умови застосування реституції вказують на відхилення від цього загального правила. Наприклад, відповідно до ст. 221 ЦК України на дієздатну сторону покладається обов'язок повернути отримане від малолітньої особи майно не особі, яка була стороною за вчиненим недійсним правочином, а її батькам (усиновлювачам) або одному з них, з ким вона проживає, або опікуну. Водночас останні зобов'язані повернути все одержане малолітньою особою дієздатній стороні, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування.

Особливі правові наслідки недійсності правочинів вказують на нехарактерні правові наслідки в порівнянні з тими, що визначені як загальне правило (ч. 1, 2 ст. 216 ЦК України). Наприклад, особливі правові наслідки недійсності правочину, вчиненого малолітньою особою, полягають у покладенні на дієздатну сторону обов'язку відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент його вчинення вона знала або могла знати про вік другої сторони (ч. 4 ст. 221 ЦК України). Водночас закон не передбачає відшкодування батьками (усиновителями) або опікуном малолітньої особи збитків дієздатній стороні, що виникли у зв'язку із вчиненням такого правочину.

До особливих наслідків недійсних правочинів можна віднести односторонню реституцію та недопущення реституції. На відміну від двосторонньої реституції одностороння реституція та її недопущення є формами цивільно-правової відповідальності.

Одностороння реституція полягає у тому, що одна сторона правочину отримує виконане назад (за неможливості повернути отримане в натурі відшкодовується його вартість) і, як наслідок, поновлюється у попередньому становищі, а виконання, отримане

від другого контрагента, або належне на відшкодування виконаного останньому не повертається і стягується за рішенням суду в дохід держави.

Під недопущенням реституції розуміють те, що жодна зі сторін не поновлюється у попереднє становище, а передане за таким правочином, як і все належне на виконання правочину іншою стороною, стягується в дохід держави. Якщо під час односторонньої реституції конфіскаційні наслідки застосовуються до однієї сторони, то у випадку недопущення реституції ця санкція застосовується до обох сторін.

Недопущення реституції та одностороння реституція передбачені як наслідок вчинення правочину з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства. Так, відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного.

За наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Водночас обов'язковою ознакою застосування конфіскаційних негативних наслідків є *умисел* сторони (сторін) на настання протизаконного результату. Для ухвалення рішення зі спору необхідно встановлювати, у чому конкретно полягала завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення договору, якою із сторін і якою мірою виконано зобов'язання, а також наявність наміру в кожній із сторін.

Як зазначено у Постанові Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання

визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», наявність такого наміру в сторін (сторони) означає, що вони (вона), з огляду на обставини справи, усвідомлювали або повинні були усвідомлювати протиправність укладуваного договору і суперечність його мети інтересам держави і суспільства та прагнули або свідомо допускали настання протиправних наслідків. Намір юридичної особи визначається як намір тієї посадової або іншої фізичної особи, яка підписала договір, маючи на це належні повноваження. За відсутності останніх наявність наміру в юридичної особи не може вважатися встановленою⁴⁶⁹.

За змістом ч. 3 ст. 228 ЦК України стягнення в дохід держави одержаного чи належного за правочином здійснюється лише в тих випадках, коли завідомо суперечний інтересам держави і суспільства правочин був повністю або частково виконаний хоча б однією з сторін. Якщо за наявності наміру сторін правочин не був виконаний, він визнається недійсним без застосування наслідків, передбачених цією статтею.

Однак конфіскація майна є явищем публічного права, оскільки особа за вчинене протиправне діяння позбавляється права власності на майно на користь держави, причому безоплатно і за рішенням суду (ст. 354 ЦК України). Конфіскація майна – це майнова відповідальність особи перед державою за вчинений злочин чи інший протиправний проступок.

Для цивільного законодавства така відповідальність не є характерною, оскільки її суть полягає у відповідальності правопорушника перед потерпілою особою з метою відновлення порушених прав останнього.

Як зазначає Д. І. Мейер, цивільне покарання здійснюється на користь тієї особи, чие право порушене, тому воно становить для неї пряму вигоду, чим і відрізняється від покарання кримінального⁴⁷⁰.

---

⁴⁶⁹ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вишого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

⁴⁷⁰ Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 1. – С. 220.

Як зазначає М. В. Кротов, цивільне законодавство має на меті встановити міри відповідальності – це завдання інших галузей права.

Проте часто цивільний закон переплітається зі складом кримінальних злочинів і адміністративних проступків. Значення цивільного закону та його конфіскаційних норм – усунення негативних майнових наслідків такого виду дій⁴⁷¹.

Додаткові наслідки недійсних правочинів. Повернення учасників недійсного правочину в попередній стан не є єдиним цивільно-правовим наслідком, передбаченим законодавством. Поряд із реституцією цивільне законодавство передбачає відшкодування збитків та моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК України).

Правова природа відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої недійсним правочином, має спільні ознаки з деліктною відповідальністю в цивільному праві⁴⁷².

По-перше, як зазначає Т. С. Ківалова, в обох випадках йдеться про зобов'язальні правовідносини, які пов'язуються з юридичними цивільними правами.

По-друге, одні та другі правовідносини належать до охоронних правовідносин, виступаючи як результат порушення суб'єктивних прав учасника цивільних правовідносин, котре одночасно є порушенням норм цивільного законодавства.

По-третє, визначальною підставою виникнення цивільних прав та обов'язків в обох зазначених випадках є один і той самий факт – завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі.

По-четверте, як наслідком порушення договору, яким завдано шкоду, так і наслідком завдання шкоди за відсутністю договору є виникнення юридичного обов'язку відшкодувати шкоду, що є додатковим стосовно тих обов'язків, які існували в порушника (особи, яка завдала шкоду) раніше.

---

⁴⁷¹ Гражданское право: учебник / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – М.: ТЕИС, 1996. – Часть 1. – С. 216.

⁴⁷² Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 181–182.

По-п'яте, як в одному, так і в іншому випадку за наявності вини порушника (особи, яка завдала шкоди) відшкодування збитків (завданої шкоди) є мірою цивільно-правової відповідальності⁴⁷³.

На думку Ф. С. Хейфеца, додаткові наслідки недійсних правочинів не слід відносити ні до деліктної, ні до договірної відповідальності, і визначає цю відповідальність як самостійну. Відмежовуючи її від деліктної відповідальності, він стверджував, що, по-перше, недійсний правочин є неделіктним правопорушенням; по-друге, внаслідок делікту шкода може бути заподіяна не лише майну, а й особі, чого не може бути у випадку визнання правочину недійсним; по-третє, при деліктній відповідальності відшкодовуються не лише витрати, а й упущена вигода, тоді як за недійсним правочином упущена вигода не відшкодовується; по-четверте, делікт завжди заподіює шкоду особі або майну, а визнання правочину недійсним не завжди спричиняє шкоду⁴⁷⁴.

Тому під час встановлення правової природи додаткових наслідків недійсних правочинів необхідно виходити зі змісту зобов'язання між сторонами, що виникає після вчинення такого правочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 216 ЦК України, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Зміст цієї норми передбачає, що додаткові наслідки недійсних правочинів настають за наявності як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак. *Об'єктивною* передумовою такої відповідальності є заподіяння збитків або моральної шкоди. *Суб'єктивною* ознакою є наявність вини однієї зі сторін під час учинення недійсного правочину, внаслідок якого була заподіяна шкода іншій стороні або третій особі.

Тому додатковий обов'язок відшкодувати заподіяні внаслідок учинення недійсного правочину збитки покладається на

---

⁴⁷³ Ківалова Т. С. Зобов'язання з відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) / Т. С. Ківалова. – Одеса: Юрид. літ., 2008. – С. 226–227.

⁴⁷⁴ Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2-е изд., доп. / Ф. С. Хейфец. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 139.

особу лише як наслідок відповідальності за винну неправомірну поведінку, внаслідок якої потерпілій стороні або третій особі були заподіяні збитки та моральна шкода. Таке твердження дає можливість дійти висновку, що додаткова відповідальність сторін недійсного правочину має позадоговірний характер, і настає лише за наявності шкоди та вини заподіювача.

Про те, що додаткова відповідальність сторін недійсного правочину не є позадоговірною, а лише має такий характер, вказує конструкція норм цивільного законодавства, яка обов'язок відшкодувати заподіяну винною особою шкоду передбачає у гл. 16 ЦК України «Правочини», а не у гл. 82 «Відшкодування шкоди».

Як зазначено у Постанові Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, здійснюється винною стороною за загальними правилами, встановленими для зобов'язань, що виникають із факту заподіяння шкоди, тобто за правилами позадоговірної (деліктної) відповідальності (§ 1 глави 82 ЦК України). Відповідний спір може бути вирішений господарським судом як під час провадження у справі про визнання правочину недійсним, так і окремо від нього, – залежно від змісту позовних вимог⁴⁷⁵.

Збитки в цивільному праві пов'язуються з:

1) втратами, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходами, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ст. 22 ЦК України).

Тому відшкодуванню внаслідок учинення недійсного правочину підлягає не лише реальна шкода, а й упущена вигода. У зв'язку з цим виникає низка запитань стосовно додаткових

---

⁴⁷⁵ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13/print1387798147064288>

наслідків таких правочинів: з якого часу особа, яка передала майно за недійсним правочином, вправі вимагати відшкодування упущеної вигоди; чи має сторона, яка набула майно за таким правочином, право на відшкодування необхідних затрат на утримання безпідставно набутого майна?

Оскільки відшкодування упущеної вигоди та необхідних затрат на майно внаслідок учинення недійсного правочину не регламентується гл. 16 «Правочини» ЦК України, вони можуть бути стягнені із застосуванням інших цивільно-правових інститутів. Можна погодитися з твердженням І. О. Дзери, що ефективність засобів захисту інституту безпідставного збагачення може виявитися у разі їх субсидіарного застосування у випадках визнання правочинів недійсними⁴⁷⁶.

Відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України положення гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» застосовуються також до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином. Надаючи можливість застосовувати положення про набуття майна без достатньої правової підстави до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином, законодавець визначив право застосовувати норми гл. 83 ЦК України у разі недостатності положень цивільного законодавства про недійсність правочинів.

Тому норми закону про безпідставне набуття майна (гл. 83 ЦК України) поширюються на вимоги про повернення виконаного за недійсним правочином лише в тому обсязі, в якому ці відносини не врегульовані нормами про недійсні правочини. Зокрема особа, яка набула майно внаслідок учинення недійсного правочину, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави (ч. 1 ст. 1214 ЦК України).

Особа, яка набула майно на підставі недійсного правочину, має право вимагати від іншої сторони такого правочину відшкоду-

---

⁴⁷⁶ Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. О. Дзера. – К., 2001. – С. 18.

вання зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи (ч. 1 ст. 1214 ЦК України).

Під час вирішення питання про відшкодування упущеної вигоди й застосування норм про безпідставне набуття майна необхідно зважати на зміст недійсного правочину, який має взаємний характер: одна сторона передає іншій майно (виконує роботу, надає послугу), а інша сплачує кошти, у зв'язку з чим норми гл. 83 ЦК України не можуть застосовуватись. Положення закону про безпідставне набуття майна може поширюватися на вимоги про повернення виконаного за недійсним правочином лише в таких випадках: по-перше, виконання одностороннього недійсного правочину; по-друге, виконання двостороннього недійсного правочину лише однією зі сторін; по-третє, передача однією зі сторін значно більшої кількості майна або грошей, у порівнянні з передачею іншою стороною.

Цивільний кодекс України додаткові наслідки недійсних правочинів поділяє на *загальні* та *спеціальні*. *Загальна норма* таких наслідків визначена у ч. 2 ст. 216 ЦК України, яка передбачає: якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Водночас ця норма відшкодування шкоди винною стороною не пов'язує з виконанням недійсного правочину хоча б однією стороною, а лише вказує на такий обов'язок винної сторони. Тому відшкодуванню підлягають збитки та моральна шкода не лише у зв'язку з виконанням недійсного правочину, а й шкода, яка була заподіяна потерпілій стороні або третій особі внаслідок його укладення без подальшого виконання (наприклад, сплата нотаріусу мита за посвідчення недійсного договору тощо).

Спеціальні додаткові наслідки недійсності правочинів передбачені для правочинів, учинених із малолітньою (ст. 221 ЦК України), неповнолітньою (ст. 222 ЦК України), дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України), під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), під впливом обману (ст. 230 ЦК України), під впливом насильства (ст. 231), у результаті злов-

мисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України), під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), а також у випадку укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України).

Здійснивши аналіз статей ЦК України, що регламентують спеціальні додаткові наслідки недійсних правочинів, можна згрупувати такі правочини за об'єктом, який підлягає відшкодуванню, на три групи. До першої групи належать недійсні правочини, в яких відшкодуванню підлягають лише *збитки*, завдані внаслідок його укладення. Це зокрема правочин, учинений малолітньою особою (ч. 4 ст. 221 ЦК України), а також учинений під впливом помилки (ч. 2 ст. 229 ЦК України). Моральна шкода, що може настати під час укладення таких правочинів, винною стороною потерпілій особі відшкодуванню не підлягає, оскільки не передбачена цими складами недійсних правочинів.

До другої групи належать правочини, в яких відшкодуванню підлягає лише *моральна шкода*. Це правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ч. 4 ст. 226 ЦК України), а також дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ч. 3 ст. 225 ЦК України). Крім цього, моральна шкода підлягає відшкодуванню також у випадку укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ч. 2 ст. 227 ЦК України). Наведені норми є спеціальними щодо ч. 2 ст. 216 ЦК України і можливість відшкодування збитків у випадку вчинення правочинів особами цієї категорії цивільним законодавством не передбачено.

Право звернутися з вимогою про відшкодування моральної шкоди, що визначена цивільним законодавством, не означає, що вона підлягає відшкодуванню у всіх правочинах, учинених недієздатною особою, дієздатною особою, яка в момент їх учинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, або юридичною особою, якщо вона його не мала права вчиняти. Для задоволення позову про відшкодування моральної шкоди суд має встановити, чи була заподіяна така шкода. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у Постанові від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування

моральної (немайнової) шкоди» під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб⁴⁷⁷.

Крім цього, для відшкодування моральної шкоди, обов'язковою ознакою є наявність вини недобросовісної сторони. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 226 ЦК України моральна шкода підлягає відшкодуванню опікуну недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї, якщо буде встановлено, що дієздатна особа знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий стан.

Третю групу становлять правочини, в яких винна особа зобов'язана відшкодувати *як збитки, так і моральну шкоду*. Це правочини, учинені під впливом обману (ч. 2 ст. 230 ЦК України), насильства (ч. 2 ст. 231 ЦК України), тяжкої обставини (ч. 2 ст. 233 ЦК України), а також у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ч. 2 ст. 232 ЦК України).

Водночас окремі склади недійсних правочинів передбачають відшкодування збитків у подвійному розмірі. Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК України сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з учиненням цього правочину. Частина 2 ст. 231 ЦК України покладає обов'язок відшкодувати потерпілій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду на винну сторону (іншу особу), яка застосувала фізичний або психічний тиск.

Поділ недійсних правочинів за об'єктом відшкодування заподіяної шкоди надає можливість прослідкувати непослідовність законодавця в можливості потерпілої особи вимагати відшкодування заподіяних збитків або моральної шкоди.

---

⁴⁷⁷ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>

Так, наприклад, у випадку вчинення правочину недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України) заподіяні останній збитки відшкодуванню не підлягають. Такі збитки не підлягають відшкодуванню навіть у випадку, якщо дієздатна сторона в момент учинення правочину знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан. Законодавець звільняє дієздатну сторону від відшкодування заподіяних збитків у разі її недобросовісності (наявності вини), цим самим допускає неповне відшкодування заподіяної шкоди недієздатній стороні, на що зверталася увага в науковій літературі⁴⁷⁸.

Із метою повного відшкодування заподіяної шкоди недієздатній стороні ч. 4 ст. 226 ЦК України необхідно викласти в такій редакції: «Дієздатна сторона зобов'язана відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї збитки, завдані укладенням недійсного правочину, а також моральну шкоду, якщо буде встановлено, що вона знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан».

Водночас обов'язок винної сторони відшкодувати збитки доцільно також передбачити у ст. 225 ЦК України, яка визначає правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

У зв'язку з тим, що загальна норма (ч. 2 ст. 216 ЦК України), яка визначає додаткову відповідальність сторін недійсного правочину, передбачає обов'язок винної сторони відшкодувати другій стороні або третій особі не лише заподіяні збитки, а й моральну шкоду, можливість відшкодування моральної шкоди доцільно передбачити також у випадку вчинення правочину малолітньою особою (у ч. 4 ст. 221 ЦК України), якщо в момент його вчинення інша (дієздатна) сторона знала або могла знати про вік другої сторони.

Такий висновок також ґрунтується на положенні ч. 4 ст. 226 ЦК України, яка допускає можливість відшкодування моральної шкоди у випадку вчинення правочину недієздатною фізичною

---

⁴⁷⁸ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 174.

особою з дієздатною, якщо буде встановлено, що остання знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан.

З огляду на зміст ч. 4 ст. 221 ЦК України, можна дійти висновку, що дієздатна особа звільняється від обов'язку відшкодувати шкоду батькам (усиновителям) або опікуну малолітньої особи, завдану укладенням недійсного правочину, якщо доведе, що в момент його вчинення вона не знала або не могла знати про вік другої сторони.

У випадку вчинення правочину з недієздатною фізичною особою, дієздатна особа також звільняється від обов'язку відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї моральну шкоду, якщо буде встановлено, що в момент учинення правочину вона не знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або не могла припустити такий її стан (ч. 4 ст. 226 ЦК України).

Проте дієздатна сторона, помиляючись у контрагенті, також може понести витрати у зв'язку із вчиненням правочину з малолітньою або недієздатною фізичною особою. Статті 221 та 226 ЦК України не передбачають відшкодування збитків стороні, яка добросовісно помилялася з приводу віку або психічного стану іншої сторони.

Як зазначає В. А. Ойгензіхт, із приводу правочину, вчиненого з недієздатною фізичною особою: наслідки, засновані на ризику дієздатного суб'єкта за відсутності в його діях вини, обмежуються поверненням отриманого за недійсним правочином з урахуванням отримання зустрічного задоволення, а також неможливістю стягнути збитки з недієздатного суб'єкта⁴⁷⁹.

Цивільне законодавство звільняє малолітню та недієздатну фізичну особу від обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок учинення недійсного правочину іншій стороні, яка добросовісно помилялася з приводу віку або психічного стану іншої сторони, у зв'язку з тим, що їх дії не можуть вважатися винними. Відсутність вини особи свідчить про відсутність можливості іншої

---

⁴⁷⁹ Ойгензіхт В. А. Воля и волеизъявление / В. А. Ойгензіхт. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 149.

сторони вимагати відшкодування заподіяної шкоди, оскільки, як зазначалося, додаткові наслідки недійсності правочинів настають за наявності вини (недобросовісності) та заподіяної шкоди.

Відповідно до судової практики і доктрини іноземних держав, недобросовісність неповнолітніх не можна використовувати на шкоду їх інтересам, за умови, однак, що їх законний представник не знав про набуття майна і про те, що воно було здійснено без правової підстави⁴⁸⁰. Судова практика і законодавство іноземних держав базуються на позиції захисту інтересів недобросовісних неповнолітніх осіб лише за умови відсутності вини з боку їх законних представників.

Б. Н. Алмазов, Л. М. Звягінцева, Л. Я. Иванова, І. В. Решетникова зазначали, що сторона, яка добросовісно помилялася з приводу психічного стану іншої сторони вправі претендувати на відшкодування витрат, заподіяних учиненням правочину, якщо доведе, що помилка настала не з її вини, а внаслідок дії іншої сторони⁴⁸¹.

Оскільки цивільне законодавство України ґрунтується на принципі повного відшкодування всіх заподіяних збитків, доцільно обов'язок відшкодування збитків, завданих добросовісній стороні у випадку вчинення правочину з малолітньою чи недієздатною фізичною особою, покласти на батьків (усиновителів) або опікунів малолітньої чи недієздатної фізичної особи, якщо вчиненню правочину сприяла їх винна поведінка.

Право на відшкодування заподіяної внаслідок учинення недійсного правочину шкоди виникає внаслідок правовідношення, в якому одною стороною виступає потерпіла особа, а іншою – недобросовісна (винна).

Такий висновок ґрунтується на загальній підставі такої відповідальності (ч. 2 ст. 216 ЦК України), яка обов'язок відшкодувати завдані збитки та моральну шкоду покладає на винну сторону. Тому, якщо внаслідок учинення правочину недобросовісність

---

⁴⁸⁰ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: пер. с нем.: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. отноше- ния, 1998. – Т. 1. – С. 353.

⁴⁸¹ Психически больной и гражданский закон / Б. Н. Алмазов, Л. М. Звягінцева, Л. Я. Иванова, И. В. Решетникова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – С. 34.

(вина) сторін не буде встановлена, заподіяні збитки та моральна шкода не повинні підлягати відшкодуванню.

Також не вправі вимагати одна від одної відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяних унаслідок учинення недійсного правочину, сторони, які є недобросовісними, посиляючись на винну поведінку іншої сторони. Відшкодування заподіяної шкоди в недобросовісної сторони може вимагати лише потерпіла особа.

Таке твердження ґрунтується на основі аналізу норм, що передбачають додаткові наслідки недійсності правочинів, і найяскравіше проявляється у складах недійсних правочинів, учинених під впливом обману, насильства, тяжкої обставини, а також у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 230, 321, 232, 233 ЦК України).

Як зауважують Самонд та Вільямс, що було б несправедливо, якщо б особа, яка володіла майном на підставі договору, який вона намагається знищити, мала право повернути це майно другій стороні, не розрахувавшись за ті вигоди, які вона здобула, користуючись цим майном⁴⁸².

---

⁴⁸² Самонд и Вильямс. Основы договорного права / Самонд и Вильямс ; пер. с англ. под ред. Е. А. Флейшиц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 318.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ
від 16 січня 2003 р.
(витяг)

Розділ IV. ПРАВОЧИНИ.
ПРЕДСТАВНИЦТВО

Глава 16 ПРАВОЧИНИ

§ 1. Загальні положення
про правочини

Стаття 202. Поняття та види правочинів

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами.

Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.

5. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину.

Стаття 203. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

(Частина перша статті 203 в редакції Закону від 02.12.2010 № 2756-VI)

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.

5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Стаття 204. Презумпція правомірності правочину

1. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Стаття 205. Форма правочину. Способи волевиявлення

1. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

2. Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків.

3. У випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Стаття 206. Правочини, які можуть вчинятися усно

1. Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній

реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

2. Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів.

3. Правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону.

Стаття 207. Вимоги до письмової форми правочину

1. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

2. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами).

Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою.

3. Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

(Частина третя статті 207 із змінами, внесеними згідно із Законом від 18.09.2012 № 5284-VI)

4. Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа.

Підпис іншої особи на тексті правочину, що повідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням

причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Стаття 208. Правочини, які належить вчиняти у письмовій формі

1. У письмовій формі належить вчиняти:
  - 1) правочини між юридичними особами;
  - 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
  - 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
  - 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Стаття 209. Нотаріальне посвідчення правочину

1. Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Договір про закупівлю, який укладається відповідно до Закону України «Про здійснення державних закупівель», на вимогу замовника підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню.

(Частина перша статті 209 із змінами, внесеними згідно із Законом від 01.06.2010 № 2289-VI)

2. Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису.

3. Нотаріальне посвідчення може бути вчинене на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим статтею 203 цього Кодексу.

4. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений.

(Стаття 209 із змінами, внесеними згідно із Законом від 16.06.2005 № 2664-IV)

Стаття 210. Державна реєстрація правочину

1. Правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації.

2. Перелік органів, які здійснюють державну реєстрацію, порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів встановлюються законом.

Стаття 211. Місце вчинення правочину

1. Якщо у правочині не вказане місце його вчинення, то:

1) місцем вчинення одностороннього правочину є місце вираження волі сторони;

2) місце вчинення дво- або багатостороннього правочину встановлюється відповідно до статті 647 цього Кодексу.

Стаття 212. Правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини

1. Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина).

2. Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина).

3. Якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це не вигідно, обставина вважається такою, що настала.

4. Якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала.

Стаття 213. Тлумачення змісту правочину

1. Зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами).

2. На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину.

3. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів.

Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін.

4. Якщо за правилами, встановленими частиною третьою цієї статті, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення.

Стаття 214. Відмова від правочину

1. Особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом. Якщо такою відмовою від правочину порушено права іншої особи, ці права підлягають захисту.

2. Особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть і в тому разі, якщо його умови повністю ними виконані.

3. Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин.

4. Правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін.

§ 2. Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону

Стаття 215. Недійсність правочину

1. Підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу.

2. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

У випадках, встановлених цим Кодексом, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним.

3. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Стаття 216. Правові наслідки недійсності правочину

1. Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

2. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

3. Правові наслідки, передбачені частинами першою та другою цієї статті, застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

4. Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

5. Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.

Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Стаття 217. Правові наслідки недійсності окремих частин правочину

1. Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

Стаття 218. Правові наслідки недодержання вимоги щодо письмової форми правочину

1. Недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом.

Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків.

2. Якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним.

Стаття 219. Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину

1. У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним.

2. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

Стаття 220. Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору

1. У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

2. Якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається.

Стаття 221. Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном.

Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.

2. У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним.

На вимогу заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи.

3. Якщо правочин з малолітньою особою вчинила фізична особа з повною цивільною дієздатністю, то вона зобов'язана повернути особам, вказаним у частині першій цієї статті, все те, що вона одержала за таким правочином від малолітньої особи.

4. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони.

Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування.

5. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами) або опікуном, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка.

6. У разі вчинення неповнолітньою особою правочину з малолітньою особою настають наслідки, встановлені частиною третьою статті 222 цього Кодексу.

Стаття 222. Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, може бути згодом схвалений ними у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу.

2. Правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, може бути визнаний судом недійсним за позовом заінтересованої особи.

3. Якщо обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні усе одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування.

Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину.

Стаття 223. Правові наслідки вчинення правочину фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який вчинила фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди

підкувальника, може бути згодом схвалений ним у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу.

2. У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом підкувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Стаття 224. Правові наслідки вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування

1. Правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (стаття 71 цього Кодексу), є нікчемним.

2. На вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

Стаття 225. Правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними

1. Правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені.

2. У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун.

3. Сторона, яка знала про стан фізичної особи у момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку із вчиненням такого правочину.

Стаття 226. Правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою

1. Опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу. У разі відсутності такого схвалення цей

правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними.

2. На вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи.

3. Дієздатна сторона зобов'язана повернути опікунові недієздатної фізичної особи все одержане нею за цим правочином, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодування.

Опікун зобов'язаний повернути дієздатній стороні все одержане недієздатною фізичною особою за нікчемним правочином. Якщо майно не збереглося, опікун зобов'язаний відшкодувати його вартість, якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла винна поведінка опікуна.

4. Дієздатна сторона зобов'язана відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї моральну шкоду, якщо буде встановлено, що вона знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан.

Стаття 227. Правові наслідки укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти

1. Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним.

2. Якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочином.

Стаття 228. Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства

(Назва статті 228 в редакції Закону від 02.12.2010 № 2756-VI)

1. Правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

2. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним.

3. У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

(Статтю 228 доповнено частиною третьою згідно із Законом від 02.12.2010 № 2756-VI)

Стаття 229. Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки

1. Якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним.

Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

2. У разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася в результаті її власного недбальства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки.

Стаття 230. Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману

1. Якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення (частина

перша статті 229 цього Кодексу), такий правочин визнається судом недійсним.

Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування.

2. Сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Стаття 231. Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства

1. Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним.

2. Винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Стаття 232. Правові наслідки правочину, який вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною

1. Правочин, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, визнається судом недійсним.

2. Довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди, що завдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними.

Стаття 233. Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом тяжкої обставини

1. Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину.

2. При визнанні такого правочину недійсним застосовуються наслідки, встановлені статтею 216 цього Кодексу. Сторона, яка скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Стаття 234. Правові наслідки фіктивного правочину

1. Фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином.

2. Фіктивний правочин визнається судом недійсним.

3. Правові наслідки визнання фіктивного правочину недійсним встановлюються законами.

(Статтю 234 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 2756-VI від 02.12.2010)

Стаття 235. Правові наслідки удаваного правочину

1. Удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

2. Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

Стаття 236. Момент недійсності правочину

1. Нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення.

2. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

**Постанова пленуму Верховного Суду України
від 6.11.2009 р. № 9**

**«Про судову практику розгляду цивільних справ
про визнання правочинів недійсними»**

З метою забезпечення правильного та однакового застосування судами законодавства при розгляді цивільних справ про визнання правочинів недійсними Пленум Верховного Суду України **ПОСТАНОВЛЯЄ** дати судам такі роз'яснення:

1. Цивільні відносини щодо недійсності правочинів регулюються Цивільним кодексом України (далі – ЦК), Земельним кодексом України, Сімейним кодексом України, Законом України від 12 травня 1991 року № 1023-ХП, «Про захист прав споживачів» (в редакції Закону від 1 грудня 2005 року № 3161-IV, Законом України від 6 жовтня 1998 року № 161-ХІV «Про оренду землі» (в редакції Закону від 2 жовтня 2003 року № 1211-IV) та іншими актами законодавства.

При розгляді справ про визнання правочинів недійсними суди залежно від предмета і підстав позову повинні застосовувати норми матеріального права, якими регулюються відповідні відносини, та на підставі цих норм вирішувати справи.

2. Судам необхідно враховувати, що згідно із статтями 4, 10 та 203 ЦК зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства.

Зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України (статті 1, 8 Конституції України).

Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину.

3. При розгляді спору суд може ухвалити рішення про тлумачення змісту правочину лише на вимогу однієї або обох сторін правочину чи їх правонаступників (стаття 213 ЦК, стаття 37 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) в порядку позовного провадження).

4. Судам відповідно до статті 215 ЦК необхідно розмежувати види недійсності правочинів: нікчемні правочини – якщо їх недійсність встановлена законом (частина перша статті 219, частина перша статті 220, частина перша статті 224 тощо), та оспорювані – якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (частина друга статті 222, частина друга статті 223, частина перша статті 225 ЦК тощо).

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду.

5. Відповідно до статей 215 та 216 ЦК суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не вправі посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинен дати оцінку таким доводам позивача.

Відповідно до статей 215 та 216 ЦК вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

6. Вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину розглядаються у позовному провадженні в порядку цивільного судочинства відповідно до вимог статті 15 ЦПК.

За цими ж правилами розглядаються зазначені вимоги і в разі, якщо стороною правочину є суб'єкт владних повноважень, крім вимог про визнання недійсним адміністративного договору.

7. Правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом.

У разі якщо під час розгляду спору про визнання правочину недійсним як оспорюваного та застосування наслідків його недійсності буде встановлено наявність підстав, передбачених законодавством, вважати такий правочин нікчемним, суд, вказуючи про нікчемність такого правочину, одночасно застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину.

За змістом статті 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до статті 11 ЦПК.

Судам необхідно враховувати, що виконання чи невиконання сторонами зобов'язань, які виникли з правочину, має значення лише для визначення наслідків його недійсності, а не для визнання правочину недійсним. У разі якщо правочин ще не виконаний, він

є таким, що не створює жодних юридичних наслідків (частина перша статті 216 ЦК).

8. Відповідно до частини першої статті 215 ЦК підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені статтею 203 ЦК, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено.

У зв'язку з цим судам необхідно правильно визначати момент вчинення правочину (статті 205- 10, 640 ЦК тощо). Зокрема, не є укладеними правочини (договори), у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо). Згідно із статтями 210 та 640 ЦК не є вчиненим також правочин у разі нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації.

Встановивши ці обставини, суд відмовляє в задоволенні позову про визнання правочину недійсним. Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено.

Рішенням суду не може бути зобов'язано сторони здійснити державну реєстрацію правочину, оскільки це суперечить загальним засадам цивільного законодавства – свободі договору (пункт 3 частини першої статті 3 ЦК). Норма частини третьої статті 182 ЦК щодо можливості оскарження до суду відмови у державній реєстрації, ухилення від державної реєстрації, відмови від надання інформації про реєстрацію застосовується лише щодо дій (бездіяльності) органів, які здійснюють таку реєстрацію.

Вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої ЦК.

9. Згідно зі статтею 217 ЦК правочин не може бути визнаний недійсним у цілому, якщо закону не відповідають лише його окремі частини й обставини справи свідчать про те, що він був би вчинений і без включення недійсної частини. У цьому разі відповідно

до статті 217 ЦК суд може визнати недійсною частину правочину, з'ясувавши думку сторін правочину. Якщо у недійсній частині правочин був виконаний однією зі сторін, суд визначає наслідки його недійсності залежно від підстав, з яких він визнаний недійсним.

10. Реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Норма частини першої статті 216 ЦК не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання вимог про винесення рішення про задоволення позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК.

Відповідно до частини п'ятої статті 12 ЦК добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна.

Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (статті 19, 27 Закону України від 1 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»).

11. Судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість

майна визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (частина четверта статті 632 ЦК).

12. Порушення вимог закону щодо укладення правочину в письмовій формі є підставою для визнання його недійсним лише в разі, коли це прямо передбачено законом, зокрема статтями 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 ЦК тощо.

Необхідно звернути увагу судів, що зі змісту абзацу другого частини першої статті 218 ЦК не може доводитися свідченням свідків не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (частина друга статті 937, частина третя статті 949 ЦК).

13. З підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма частини другої статті 220 ЦК не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до статей 210 та 640 ЦК пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін. При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених статтями 218 та 220 ЦК. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

14. Судам необхідно враховувати, що не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦК, оскільки норми глави 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

15. Вимоги про визнання правочину недійсним на підставі статей 221 – 223 ЦК можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою і дідом (частина друга статті 258 Сімейного кодексу України), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до частини другої статті 29 ЦПК.

16. Правила статті 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо).

Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину суд відповідно до статті 145 ЦПК зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів відповідно до статті 212 ЦПК.

При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі статті 225, частини другої статті 1257 ЦК суд відповідно до статті 145 ЦПК за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

17. Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), згідно зі статтею 227 ЦК є оспорюваним.

Вимоги про визнання такого правочину недійсним можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

18. Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений статтею 228 ЦК:

1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;

2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (стаття 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

При кваліфікації правочину за статтею 228 ЦК має враховуватися вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок, визначаються загальними правилами (стаття 216 ЦК).

19. Відповідно до статей 229-233 ЦК правочин, вчинений під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною або внаслідок впливу тяжкої обставини, є оспорюваним.

Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину (стаття 229 ЦК), мають існувати саме на момент вчинення правочину. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також що вона має істотне значення.

Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину.

Помилка внаслідок власного недбалства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним.

20. Правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину.

Наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення.

Норми статті 230 ЦК не застосовуються щодо односторонніх правочинів.

21. При вирішенні спорів про визнання недійсним правочину, вчиненого особою під впливом насильства (стаття 231 ЦК), судам необхідно враховувати, що насильство має виражатися в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях. Насильницькі дії можуть вчинятись як стороною правочину, так і іншою особою – як щодо іншої сторони правочину, так і щодо членів її сім'ї, родичів тощо або їх майна.

Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі.

22. Для визнання правочину недійсним на підставі статті 232 ЦК необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю.

23. Правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі статті 233 ЦК, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, чим друга сторона правочину скористалася. Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин.

Особа (фізична чи юридична) має вчиняти такий правочин добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах.

24. Для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.

Судам необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

25. За удаваним правочином (стаття 235 ЦК) сторони умисно оформляють один правочин, але між ними насправді встановлюються інші правовідносини. На відміну від фіктивного правочину, за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину.

Встановивши під час розгляду справи, що правочин вчинено з метою приховати інший правочин, суд на підставі статті 235 ЦК має визнати, що сторонами вчинено саме цей правочин, та вирішити спір із застосуванням норм, що регулюють цей правочин. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним.

До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені статтею 216 ЦК, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний.

26. Особами, які беруть участь у справі про визнання правочину недійсним, є насамперед сторони правочину.

Нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса.

У разі якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі статей 358, 361 та 362 ЦК відповідно до частини другої статті 35 ЦПК залучає до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників.

Якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власності, інші співвласники відповідно до частини другої статті 369 ЦК до участі у справі не залучаються, оскільки правочин щодо розпорядження спільним майном вважається вчиненим за згодою всіх співвласників. За відсутності такої згоди інші співвласники відповідно до частини четвертої статті 369 ЦК можуть пред'явити позов про визнання такого правочину недійсним.

Недотримання вимог статті 362 ЦК у разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не є підставою для визнання правочину недійсним. Інші співвласники у цьому випадку вправі вимагати переведення на них прав і обов'язків покупця.

Згідно із статтями 1281 та 1282 ЦК вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (стаття 1281 ЦК).

27. Позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються відповідно до частини першої статті 114 ЦПК за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про

визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо).

28. До окремих видів вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, встановлено спеціальну позовну давність (частини третя, четверта статті 258 ЦК).

Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до частини першої статті 261 ЦК – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. ЦК встановлено винятки з цього правила щодо окремих вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними (частини друга, третя статті 261 ЦК).

Відповідно до пункту 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

29. Судам необхідно враховувати, що в силу частини другої статті 215 ЦК норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (частина п'ята статті 175 ЦПК).

У справах про визнання недійсними оспорюваних правочинів та застосування наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судом з урахуванням вимог статті 175 ЦПК.

30. Заяву про поворот виконання рішення суду відповідно до статті 380 ЦПК в разі скасування рішення суду про визнання правочину недійсним можуть подати лише особи, які беруть участь у справі, а також особи, які набули майно за рішенням суду.

31. У справах про визнання правочину недійсним без застосування наслідків недійсності судовий збір сплачується як із немайнового спору. У справах про застосування наслідків недійсного (нікчемного) правочину судовий збір сплачується залежно від

вартості відшукуваного майна, щодо якого заявляються вимоги. У справах про визнання правочину недійсним із застосуванням наслідків недійсності судовий збір сплачується відповідно до пункту 10 частини першої статті 80 ЦПК за загальною сумою всіх вимог.

32. Визнати такою, що втратила чинність, постанову Пленуму Верховного Суду України від 28 квітня 1978 року № 3 «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними» (із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 року № 13 та від 25 травня 1998 року № 15).

**Постанова пленуму
Вищого Господарського Суду України
від 29.05.2013 р. № 11**

**«Про деякі питання визнання правочинів
(господарських договорів) недійсними»
*(Із змінами, внесеними згідно з Постановою
Вищого Господарського Суду від 17.12.2013 № 13)***

Відповідно до пункту 6 частини другої статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» пленум Вищого Господарського Суду України ПОСТАНОВЛЯЄ:

З метою забезпечення правильного і однакового застосування законодавства у розгляді справ, пов'язаних з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними, дати господарським судам такі роз'яснення.

1. Питання підвідомчості і підсудності господарським судам справ зі спорів, пов'язаних з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними.

1.1. З урахуванням приписів статей 1, 12 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) справи зі спорів, пов'язаних з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними, розглядаються господарськими судами за одночасної наявності двох умов: якщо ці спори виникають з цивільних (частина перша статті 1 Цивільного кодексу України, далі – ЦК України) або господарських (стаття 3 Господарського кодексу України, далі – ГК України) відносин, у тому числі з корпоративних, та суб'єктний склад сторін спору відповідає вимогам статті 1 ГПК).

1.2. За загальним правилом, закріпленим у частині першій статті 15 ГПК, територіальна підсудність господарським судам справ у спорах про визнання договорів недійсними визначається за місцезнаходженням сторони, зобов'язаної за договором здійснити на користь другої сторони певні дії, такі як: передати майно, виконати роботу, надати послуги, сплатити гроші тощо.

(Абзац другий підпункту 1.2 пункту 1 виключено на підставі Постанови Вищого Господарського Суду від 17.12.2013 № 13)

За наявності двох чи кількох відповідачів, які є зобов'язаними за договором, справа розглядається за місцезнаходженням одного з них за вибором позивача.

Якщо юридичну особу представляє уповноважений нею відособлений підрозділ, територіальна підсудність справи визначається залежно від місцезнаходження цього підрозділу (частина четверта статті 15 ГПК).

Справи у спорах, відповідачем (чи одним з відповідачів) у якому є орган з числа зазначених у частині п'ятій статті 16 названого Кодексу, розглядаються господарським судом міста Києва.

Якщо спір щодо визнання недійсним договору виник із земельних відносин, в яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, то з урахуванням вимог частини дев'ятої статті 16 ГПК справа підлягає розгляду господарським судом за місцезнаходженням об'єкта земельних відносин або основної його частини, за винятком справ, передбачених частиною п'ятою статті 16 цього Кодексу.

2. Загальні питання вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними.

2.1. Правовідносини, пов'язані з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними, регулюються ЦК України, ГК України, Земельним кодексом України, Законами України «Про оренду землі», «Про приватизацію державного майна», «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», «Про іпотеку», «Про страхування», «Про банки і банківську діяльність», «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» та іншими актами законодавства.

Правочин може бути визнаний недійсним з підстав, передбачених законом.

Загальні підстави і наслідки недійсності правочинів (господарських договорів) встановлені статтями 215, 216 ЦК України, статтями 207, 208 ГК України. Правила, встановлені цими нормами, повинні застосовуватися господарськими судами в усіх випадках, коли правочин вчинений з порушенням загальних вимог

частин першої – третьої, п'ятої статті 203 ЦК України і не підпадає під дію інших норм, які встановлюють підстави та наслідки недійсності правочинів, зокрема, статей 228, 229, 230, 232, 234, 235, 1057-1 ЦК України, абзацу другої частини шостої статті 29 Закону України «Про приватизацію державного майна», частини другої статті 20 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», частини другої статті 15 Закону України «Про оренду землі», статті 12 Закону України «Про іпотеку», частини другої статті 29 Закону України «Про страхування», статті 78 Закону України «Про банки і банківську діяльність», статті 7-1 Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» тощо.

Отже, вирішуючи спори про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (господарських договорів) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

2.2. За загальним правилом невиконання чи неналежне виконання правочину не тягне за собою правових наслідків у вигляді визнання правочину недійсним. У такому разі заінтересована сторона має право вимагати розірвання договору або застосування інших передбачених законом наслідків, а не визнання правочину недійсним.

Водночас частиною п'ятою статті 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» передбачено, що на вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано або визнано недійсним за рішенням суду в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбаченим договором купівлі-продажу, у визначені строки.

2.3. Якщо, вирішуючи господарський спір, суд встановить, що зміст договору, пов'язаного з предметом спору, суперечить законодавству, чинному на момент укладення договору, він, керуючись пунктом 1 частини першої статті 83 ГПК, вправі за власною

ініціативою визнати цей договір недійсним повністю або у певній частині із застосуванням за необхідності й наслідків визнання недійсним нікчемного правочину (абзац другий частини п'ятої статті 216 ЦК України).

Реалізація господарським судом цього права здійснюється незалежно від наявності відповідного клопотання сторони (на відміну від припису пункту 2 частини першої тієї ж статті ГПК).

2.4. У процесі вирішення спору сторони можуть самі усунути у встановленому порядку порушення, які тягнуть за собою визнання правочину недійсним, зокрема, шляхом: вчинення нового правочину; погодження правочину з відповідним державним органом, якщо це необхідно було для даного правочину, а таке погодження не було раніше здійснено тощо.

Сторони також не позбавлені права вчинити правочин про внесення змін до правочину з метою приведення його у відповідність із законом (крім зміни ціни в договорі після його виконання, оскільки згідно з частиною третьою статті 632 ЦК України така зміна не допускається).

Якщо згаданий правочин (про внесення змін) не суперечить вимогам закону, господарський суд приймає судові рішення, виходячи з його умов. При цьому господарським судам необхідно мати на увазі, що законом не передбачено заборони стосовно надання правочинів, – в тому числі про внесення змін до іншого правочину, – за згодою сторін зворотної дії в часі.

2.5. Правочини, які не відповідають вимогам закону, не породжують будь-яких бажаних сторонам результатів, незалежно від волі сторін та їх вини у вчиненні незаконного правочину. Правові наслідки таких правочинів настають лише у формах, передбачених законом, – у вигляді повернення становища сторін у початковий стан (реституції) або в інших.

У зв'язку з цим господарським судам:

2.5.1. Слід мати на увазі, що визнання правочину (господарського договору) недійсним господарським судом є наслідком його вчинення з порушенням закону, а не заходом відповідальності сторін. Тому для такого визнання, як правило, не має значення, чи усвідомлювали (або повинні були усвідомлювати) сторони протиправність своєї поведінки під час вчинення правочину; винятки з цього

правила можливі, якщо вони впливають із закону (див., зокрема, абзац шостий підпункту 3.3, підпункт 3.6 і підпункт 3.7 пункту 3 цієї постанови);

2.5.2. Необхідно з урахуванням приписів статті 215 ЦК України та статті 207 ГК України розмежовувати види недійсності правочинів, а саме: нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом (наприклад, частина перша статті 220, частина друга статті 228 ЦК України, частина друга статті 207 ГК України), і оспорювані, які можуть бути визнані недійсними лише в судовому порядку за позовом однієї з сторін, іншої заінтересованої особи, прокурора (зокрема, частина перша статті 227, частина перша статті 229, частина перша статті 230, частина перша статті 232 ЦК України, частина перша статті 207 ГК України).

За змістом частини другої статті 215 ЦК України нікчемний правочин, на відміну від оспорюваного, є недійсним незалежно від наявності чи відсутності відповідного рішення суду.

Однак це не виключає можливості подання та задоволення позову про визнання нікчемного правочину (господарського договору) недійсним.

Отже, спори про визнання нікчемних правочинів недійсними підлягають вирішенню господарськими судами у загальному порядку. З'ясувавши, що оспорюваний правочин є нікчемним, господарський суд зазначає в резолютивній частині рішення про його недійсність або, за відсутності підстав для такого визнання, відмовляє в задоволенні позову.

Сторони нікчемного правочину не зобов'язані виконувати його умови (навіть якщо суд не визнавав його недійсним). Поряд з тим законом не виключається можливість вирішення судом спорів, пов'язаних з визнанням нікчемних правочинів дійсними, у випадках, встановлених законом (частина друга статті 218, частина друга статті 220 ЦК України).

2.6. Нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, вважається таким з моменту його вчинення (частина перша статті 236 ЦК України).

За змістом частини третьої статті 207 ГК України господарське зобов'язання, визнане судом недійсним, також вважається недійсним з моменту його виникнення.

У силу припису частини першої статті 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, встановлених частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 названого Кодексу, саме на момент вчинення правочину.

Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено (договір, який не укладено).

У зв'язку з наведеним господарським судам необхідно встановлювати, чи є оспорюваний правочин вчиненим та з якого моменту (статті 205 – 210, 640 ЦК України, частини друга – п'ята, сьома статті 180 ГК України тощо).

Зокрема, не вважаються вчиненими правочини (укладеними господарські договори), в яких (за якими): відсутні передбачені законом умови, необхідні для їх укладення (не досягнуто згоди за всіма істотними для даного правочину умовами); не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства необхідна його передача; не здійснено державну реєстрацію або нотаріальне посвідчення, необхідні для його вчинення, тощо.

Встановивши відповідні обставини, господарський суд відмовляє в задоволенні позовних вимог як про визнання правочину недійсним, так і про застосування наслідків недійсності правочину. Водночас господарським судам необхідно враховувати таке. Визначення договору як неукладеного може мати місце на стадії укладення договору, а не за наслідками виконання його сторонами.

Отже, якщо дії сторін свідчать про те, що оспорюваний договір фактично було укладено, суд має розглянути по суті питання щодо відповідності його вимогам закону; це правило не стосується випадків, коли для вчинення правочину необхідні його державна реєстрація або нотаріальне посвідчення, оскільки за відсутності відповідної реєстрації чи посвідчення договір в будь-якому разі не вважається укладеним.

Сама лише відсутність у договорі тієї чи іншої істотної умови (умов) може свідчити про його неукладення, а не про недійсність (якщо інше прямо не передбачено законом, як-от частиною другою статті 15 Закону України «Про оренду землі»).

При цьому позовна вимога про визнання правочину неукладеним не відповідає передбаченим законом способам захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, і тому в задоволенні відповідної вимоги має бути відмовлено; в такому разі можуть заявлятися вимоги, передбачені главою 83 ЦК України.

Розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення в майбутньому з позовом про визнання такого договору недійсним.

Так само не перешкоджає поданню відповідного позову закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину до моменту подання позову.

2.7. Частиною третьою статті 207 ГК України передбачена і можливість припинення господарського зобов'язання лише на майбутнє.

Отже, якщо зі змісту господарського договору випливає, що зобов'язання за цим договором може бути припинено лише на майбутнє, оскільки неможливо повернути усе одержане за ним (наприклад, вже здійснене користування за договором майнового найму (оренди), користування електроенергією, спожиті послуги, зберігання, здійснене за відповідним договором, тощо), то господарський суд одночасно з визнанням господарського договору недійсним (за наявності підстав для цього) зазначає в резолютивній частині рішення, що зобов'язання за договором припиняється лише на майбутнє.

При цьому слід враховувати, що зобов'язання припиняються на майбутнє не на підставі відповідної вказівки в рішенні суду, а в силу закону, тому при визнанні недійсним правочину (господарського договору) зобов'язання його сторін припиняються на майбутнє з моменту набрання чинності рішення суду про визнання правочину (договору) недійсним, хоча б у судовому рішенні й не було зазначено про таке припинення.

Якщо господарське зобов'язання припиняється лише на майбутнє, господарським судам слід виходити з того, що у відповідних випадках і неможливості повернення одержаного за зобов'язанням у натурі правові наслідки такої недійсності визначаються відповідно до статті 216 ЦК України та частини другої статті 208 ГК України.

Разом з тим якщо за правочином, визнаним недійсним, права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, то наслідки у вигляді реституції застосовані бути не можуть, але згідно з частиною другою статті 236 ЦК України можливість настання таких прав та обов'язків у майбутньому припиняються.

2.8. Щодо вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, застосовується загальна позовна давність (стаття 257 ЦК України, з урахуванням водночас наведеного в підпунктах 2 і 3 пункту 5 Перехідних та прикінцевих положень Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства» від 20.12.2011 № 4176-VI). Для окремих видів вимог законом встановлюється й спеціальна позовна давність, наприклад, статтею 20 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)». Перебіг позовної давності починається, за загальним правилом, від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (частина перша статті 261 ЦК України), за винятком випадків, зазначених у частинах другій і третій цієї статті. Зокрема, за позовами про застосування наслідків нікчемного правочину (повернення коштів, іншого майна тощо) позовна давність починається не від дня вчинення такого правочину, а від дня, коли почалося його виконання.

Необхідно мати на увазі також припис пункту 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, за змістом якого до позовів про визнання оспорюваного правочину недійсним, а також про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину правила ЦК України про позовну давність застосовуються за умови, коли право на подання відповідного позову виникло після 1 січня 2004 року; до позовів же, право на подання яких виникло до зазначеної дати, застосовується попереднє законодавство про позовну давність, тобто відповідні норми Цивільного кодексу Української РСР 1963 року.

2.9. На підставі статті 215 ЦК України недійсними можуть визнаватися не лише правочини, які не відповідають цьому Кодексу, а й такі, що порушують вимоги інших законодавчих актів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актів, виданих державними

органами, у тому числі відомчих, зареєстрованих у встановленому порядку.

При цьому господарським судам необхідно мати на увазі, що відповідно до частини другої статті 4 ГПК господарський суд повинен відмовити у визнанні правочину недійсним, коли ці вимоги ґрунтуються на акті державного чи іншого органу, що не відповідає законодавству.

У розгляді позовів про визнання недійсними правочинів, при вчиненні яких було застосовано нормативно-правові акти державних та інших органів, у подальшому скасовані (визнані нечинними або недійсними) згідно з судовими рішеннями, що набрали законної сили, господарським судам необхідно виходити з того, що сам лише факт такого скасування (визнання нечинним або недійсним) не може вважатися достатньою підставою для задоволення відповідних позовів без належного дослідження господарським судом обставин, пов'язаних з моментом вчинення правочину та з його можливою зміною сторонами з метою приведення у відповідність із законодавством.

Відповідність чи невідповідність правочину вимогам закону має оцінюватися господарським судом стосовно законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину. У разі коли після такого вчинення набрав чинності акт законодавства, норми якого інакше регулюють правовідносини, ніж ті, що діяли в момент вчинення правочину, то норми такого акта, якщо він не має зворотної сили, застосовуються до прав та обов'язків сторін, які виникли з моменту набрання ним чинності.

2.10. Якщо чинне законодавство прямо не визначає кола осіб, які можуть бути позивачами у справах, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, господарському суду для вирішення питання про прийняття позовної заяви слід керуватися правилами статей 1 і 2 ГПК. Отже, крім учасників правочину (сторін за договором), а в передбачених законом випадках – прокурора, державних та інших органів позивачем у справі може бути будь-яке підприємство, установа, організація, а також фізична особа, чії права та охоронювані законом інтереси порушує цей правочин.

Прокурор, звертаючись до господарського суду із заявою про визнання правочину недійсним, виступає позивачем або зазначає

у ній позивачем державний чи інший орган або установу, організацію, уповноважені здійснювати відповідні функції держави у спірних правовідносинах, наприклад, управляти майном, що є предметом цього правочину, і визначає відповідачами, як правило, сторони за правочином (договором). Виняток можуть становити випадки, коли однією з сторін є названий орган (установа, організація); у такому разі відповідачем визначається друга сторона.

У разі коли учасниками оспорюваного правочину є декілька осіб, а позов поданий однією з них, господарський суд має вирішити питання про залучення до участі у справі як відповідачів усіх зазначених осіб (частина перша статті 24 ГПК), – за умови, що склад сторін у справі узгоджуватиметься з вимогами статті 1 названого Кодексу.

Якщо правочин вчинено стосовно майна, належного кільком особам на праві спільної часткової власності, інші співвласники згідно зі статтями 358, 361 ЦК України та статтею 27 ГПК залучаються до участі у справі зі спору про визнання такого правочину недійсним. При цьому недотримання вимог статті 362 ЦК України в разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не є підставою для визнання правочину недійсним, оскільки інші співвласники в цьому випадку вправі вимагати переведення на них прав і обов'язків покупця. Якщо ж правочин вчинено щодо майна, належного кільком особам на праві спільної сумісної власності, то інші співвласники до участі у справі не залучаються, оскільки правочин з приводу розпорядження спільним майном вважається вчиненим за їх згодою, а за відсутності такої згоди вони відповідно до частини четвертої статті 369 ЦК України можуть подати позов про визнання відповідного правочину недійсним.

У силу припису статті 204 ЦК України правомірність правочину презюмується. Отже, обов'язок доведення наявності обставин, з якими закон пов'язує визнання господарським судом оспорюваного правочину недійсним, покладається на позивача (прокурора – в разі подання ним відповідного позову).

2.11. За загальним правилом статті 217 ЦК України правочин не може бути визнаний недійсним, якщо законіві не відповідають лише окремі його частини і обставини справи свідчать про те, що

правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної його частини. У такому разі господарський суд може визнати недійсною частину правочину. Недійсними частини правочину визнаються за загальними правилами визнання правочинів недійсними із застосуванням передбачених законом наслідків такого визнання. Якщо недійсна частина правочину виконана будь-якою із сторін, господарський суд визначає наслідки такої недійсності залежно від підстави, з якої вона визнана недійсною.

2.12. У разі вирішення спору про недійсність правочину (договору), зміст якого містить елементи різних договорів (змішаний договір – частина друга статті 628 ЦК України), господарському суду слід виходити з такого.

Якщо в законі не передбачено вид договору, то господарюючі суб'єкти вправі самостійно визначати свої взаємовідносини через договори, що містять елементи різних договорів, і навіть таких, що не передбачені чинним законодавством, але оптимально регулюють їх права і обов'язки. У таких випадках господарському суду необхідно дати оцінку усім умовам договору, з'ясувати законність застосування актів законодавства, елементи яких складають зміст договору, та обставини їх виконання, і, приймаючи рішення, застосувати законодавство, яке відповідає умовам договору та діям сторін й вирішити питання щодо законності частин договору за правилами, що стосуються визнання правочинів недійсними.

2.13. Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як самостійно, так і, з урахуванням припису частини першої статті 58 ГПК, бути об'єднана з вимогою повернути одержане за цим правочином у натурі або про відшкодування його вартості (якщо повернення у натурі неможливе). В разі заявлення вимоги про повернення одержаного за правочином відповідач має право подати зустрічний позов (стаття 60 ГПК) про витребування належного йому майна або відшкодування вартості останнього.

Якщо такий позов не подано, господарський суд з огляду на припис частини п'ятої статті 216 ЦК України та з урахуванням конкретних обставин справи може з власної ініціативи застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину також і щодо позивача.

За умови, що позовну вимогу заявлено про визнання правочину недійсним без застосування наслідків такої недійсності, судовий збір сплачується як з немайнового спору. За позовною вимогою про застосування наслідків недійсності правочину судовий збір сплачується залежно від вартості майна (суми коштів), стосовно якого (якої) заявлено вимогу. У випадку об'єднання відповідних вимог судовий збір підлягає сплаті з вимог як немайнового, так і майнового характеру.

Наслідком визнання правочину недійсним не може бути його розірвання, оскільки відповідні вимоги є за своїм правовим характером взаємовиключними.

Якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, господарський суд не вправі посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а має дати належну оцінку відповідним доводам позивача.

У разі задоволення позову господарський суд у резолютивній частині рішення зазначає про визнання правочину недійсним (у тому числі й на майбутнє) і одночасно може зазначити про застосування передбачених законом наслідків, вказавши, зокрема, розмір сум, що підлягають стягненню, та/або найменування майна, що підлягає передачі, і місце його знаходження (пункт 4 частини першої статті 84 ГПК), а за необхідності й строк виконання певних дій (абзац другий частини другої цієї статті ГПК).

У вирішенні питання про застосування передбачених законом наслідків недійсності правочину, який є оспорюваним (а не нікчемним), господарському суду слід виходити зі змісту позовних вимог.

Якщо спір з приводу таких наслідків між сторонами відсутній, у господарського суду немає правових підстав зобов'язувати їх вчиняти дії, прямо передбачені законом, зокрема частиною першою статті 216 ЦК України, частиною другою статті 208 ГК України.

2.14. За встановленої під час судового розгляду неможливості повернути одержане за правочином майно у натурі (через його втрату, псування, істотну зміну тощо) набувач повинен відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодуван-

ня (абзац другий частини першої статті 216 ЦК України). З метою такого відшкодування заінтересована особа вправі звернутися до набувача з окремою позовною вимогою.

У разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, така вартість визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (частина четверта статті 632 ЦК України).

Звичайними є ціни, які за подібних обставин зазвичай сплачувалися за аналогічне майно у відповідний момент часу у відповідному регіоні. Доведення рівня таких цін покладається на особу, яка заявила вимогу про відшкодування вартості майна. У разі неможливості з'ясування вартості майна в такий спосіб (наприклад, якщо майно визначене індивідуальними ознаками і не має аналогів) та в інших необхідних випадках господарський суд за клопотанням заінтересованої сторони чи з власної ініціативи може призначити відповідну судову експертизу.

Відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, здійснюється винною стороною за загальними правилами, встановленими для зобов'язань, що виникають із факту заподіяння шкоди, тобто за правилами позадоговірної (деліктної) відповідальності (§ 1 глави 82 ЦК України). Відповідний спір може бути вирішений господарським судом як під час провадження у справі про визнання правочину недійсним, так і окремо від нього, – залежно від змісту позовних вимог.

2.15. Наслідки недійсності правочину підлягають застосуванню лише стосовно сторін даного правочину, тому на особу, яка не брала участі в правочині, не може бути покладено обов'язок повернення майна за цим правочином. У зв'язку з цим не підлягають задоволенню позови власників (володільців) майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження майна, які були вчинені після правочину, визнаного недійсним. У відповідних випадках майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, позовів відповідно до статей 387–390 або глави 83 ЦК України, зокрема, від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України. При цьому необхідно мати на увазі, що

добросовісність набувача майна в силу частини п'ятої статті 12 названого Кодексу презюмується.

Якщо судом буде встановлено, що набувач знав або повинен був знати про наявність перешкод до вчинення правочину, зокрема те, що продавець майна не мав права його відчужувати, це може свідчити про недобросовісність набувача й бути підставою для задоволення позову про витребування у нього цього майна.

Продаж майна на торгах (аукціоні), проведених з порушенням порядку, встановленого чинним законодавством, виключає можливість визнання особи, яка придбала товар на таких торгах (аукціоні), добросовісним набувачем відповідного майна.

2.16. Судове рішення про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи про витребування майна з чужого незаконного володіння особи, за якою зареєстровано право власності на майно у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає такій реєстрації, за позивачем (стаття 19 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»).

2.17. Якщо спір про визнання недійсним правочину (господарського договору) вирішується одночасно з розглядом іншим судом іншої справи, позовні вимоги в якій ґрунтуються на цьому ж правочині (зокрема, про стягнення коштів, витребування майна тощо), то наведене згідно з частиною першою статті 79 ГПК може з урахуванням обставин конкретної справи бути підставою для зупинення провадження у такій іншій справі до закінчення розгляду справи про визнання правочину (господарського договору) недійсним.

3. Питання, пов'язані з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними з окремих передбачених законом підстав.

3.1. Господарюючі суб'єкти як юридичні особи повинні вчиняти правочини в письмовій формі як між собою, так і з фізичними особами (в останньому випадку – за винятком тих правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення; статті 206, 208 ЦК України). Відтак свобода вибору у підприємства, установи, організації, що укладає угоду, між усною та письмовою формою правочину є винятком, а обов'язкова письмова форма – правилом.

Дво- або багатосторонні правочини (договори), які повинні укладатися в письмовій формі, можуть укладатися, зокрема, шляхом обміну листами, телеграмами, телетайпограмами, телефонограмами, радіограмами, засобами електронного зв'язку тощо за підписами сторін, які їх надсилають. Якщо іншою стороною заперечується одержання нею відповідного документа, заінтересована сторона зобов'язана подати господарському суду належні докази його надіслання поштою або іншим передбаченим законом чи договором засобом зв'язку; за неподання таких доказів у суду відсутні підстави для висновку про додержання сторонами письмової форми правочину (договору).

Поряд із загальними вимогами до письмової форми правочину (стаття 207 ЦК України, частина перша статті 181 ГК України) законодавством встановлюються спеціальні вимоги до окремих видів договорів. Наприклад, договір перевезення повинен оформлюватися зазначеним у відповідному статуті документом; передбачено форми для договорів, що укладаються банками, біржами.

У разі недотримання сторонами письмової форми правочину для з'ясування факту його вчинення та змісту слід виходити з приписів частини другої статті 205 ЦК України; поведінка сторін, що засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків, може доводитися письмовими доказами та поясненнями сторін.

Недодержання форми правочину, якої вимагає закон, тягне за собою недійсність правочину лише у разі, коли це прямо передбачено законом, зокрема, статтями 547, 981, 1055, 1059, 1107 ЦК України. У зазначених випадках правочин є нікчемним.

Якщо сторонами правочину, пов'язаного з переходом права власності (повного господарського відання) на нерухоме майно, не дотримано вимог закону стосовно правил державної реєстрації прав на таке майно, то сама лише ця обставина не є підставою для визнання такого правочину недійсним, оскільки зазначена реєстрація не є елементом форми правочину. Водночас необхідно мати на увазі, що згідно з частиною четвертою статті 334 ЦК України права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону.

3.2. Нотаріальне посвідчення правочинів (договорів) є обов'язковим лише у передбачених законом випадках або коли

сторони домовилися про нотаріальне посвідчення договору (частина четверта статті 639 ЦК України). Зокрема, вимоги щодо обов'язкового нотаріального посвідчення правочину встановлено для довіреності, що видається у порядку передоручення, договору іпотеки, договору купівлі-продажу об'єкта приватизації державного майна, договору найму транспортного засобу за участю фізичної особи тощо; при цьому, однак, слід мати на увазі, що такого посвідчення не потребує договір, укладений за участю громадянина, який набув статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

У зв'язку з недодержанням вимоги щодо нотаріального посвідчення правочинів нікчемними є лише такі правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню чи такі, умовами яких передбачено обов'язкове нотаріальне посвідчення.

У вирішенні спорів, пов'язаних з визнанням правочинів, які підлягали нотаріальному посвідченню, дійсними (статті 219, 220 ЦК України), господарські суди повинні з'ясувати: чи підлягав відповідний правочин нотаріальному посвідченню, з яких причин його не було нотаріально посвідчено та чи втрачена можливість такого посвідчення, а також чи не суперечить зміст правочину вимогам закону, оскільки в такому разі позов не може бути задоволений.

Якщо недійсність нотаріально посвідченого правочину обґрунтовується саме посиланням на неправомірність дій нотаріуса, що його посвідчив, то нотаріус може залучатися до участі у справі як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору (стаття 27 ГПК).

Правочини можуть визнаватися дійсними виключно з підстав, визначених частиною другою статті 219 і частиною другою статті 220 ЦК України. Вимоги про визнання дійсними правочинів з інших підстав задоволенню не підлягають з огляду на невідповідність таких вимог установленим законом способам захисту прав та законних інтересів (частина друга статті 16 ЦК України, частина друга статті 20 ГК України).

3.3. У господарських відносинах правочин (договір), як правило, вчиняється шляхом складання документа (документів), що визначає (визначають) його зміст і підписується безпосередньо

особою, від імені якої він вчинений, або іншою особою, яка діє в силу повноважень, заснованих, зокрема, на законі, довіреності, установчих документах. Для вчинення правочинів органи юридичної особи не потребують довіреності, якщо вони діють у межах повноважень, наданих їм законом, іншим нормативно-правовим актом або установчими документами.

Вирішуючи спори, пов'язані з представництвом юридичної особи у вчиненні правочинів, господарські суди повинні враховувати таке.

Письмовий правочин може бути вчинений від імені юридичної особи її представником на підставі довіреності, закону або адміністративного акта.

Особа, призначена повноважним органом виконуючим обов'язки керівника підприємства, установи чи організації, під час вчинення правочинів діє у межах своєї компетенції без довіреності.

(Абзац четвертий підпункту 3.3 пункту 3 із змінами, внесеними згідно з Постановою Вищого Господарського Суду від 17.12.2013 № 13)

Що ж до кола повноважень відокремленого підрозділу юридичної особи стосовно вчинення правочинів від імені цієї особи, то воно визначається її установчими документами, положенням про відокремлений підрозділ, яке затверджене юридичною особою, або довіреністю, виданою нею ж у встановленому порядку керівникові цього підрозділу.

Припис абзацу першого частини третьої статті 92 ЦК України зобов'язує орган або особу, яка виступає від імені юридичної особи не перевищувати своїх повноважень. Водночас саме лише порушення даного обов'язку не є підставою для визнання недійсними правочинів, вчинених цими органами (особами) від імені юридичної особи з третіми особами, оскільки у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (абзац другий частини третьої статті 92 ЦК України).

Отже, позов про визнання недійсним відповідного правочину може бути задоволений у разі доведеності юридичною особою

(позивачем) у господарському суді тієї обставини, що її контрагент знав або повинен був знати про наявні обмеження повноважень представника цієї юридичної особи, але, незважаючи на це, вчинив з ним оспорюваний правочин (що не отримав наступного схвалення особи, яку представляють). Наприклад, третя особа, укладаючи договір, підписаний керівником господарського товариства, знає про обмеження повноважень цього керівника, оскільки є акціонером товариства і брала участь у загальних зборах, якими затверджено його статут.

У зв'язку з наведеним господарському суду слід виходити з того, що контрагент юридичної особи знає (або повинен знати) про обмеження повноважень цієї особи, якщо:

- такі обмеження передбачені законом (наприклад, абзацом другим частини другої статті 98 ЦК України);

- про відповідні обмеження було вміщено відомості у відкритому доступі на офіційному веб-сайті розпорядника Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб підприємців.

Якщо договір містить умову (пункт) про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони даного договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилання цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента.

3.4. Наступне схвалення юридичною особою правочину, вчиненого від її імені представником, з перевищенням повноважень, унеможливорює визнання такого правочину недійсним (стаття 241 ЦК України). Настання передбачених цією статтею наслідків ставиться в залежність від того, чи було в подальшому схвалено правочин особою, від імені якої його вчинено; тому господарський суд повинен у розгляді відповідної справи з'ясувати пов'язані з цим обставини. Доказами такого схвалення можуть бути відповідне письмове звернення уповноваженого органу (посадової особи) такої юридичної особи до другої сторони правочину чи до її представника (лист, телефонограма, телеграма, телетайпограма тощо) або вчинення зазначеним органом (посадовою особою) дій, які

свідчать про схвалення правочину (прийняття його виконання, здійснення платежу другій стороні, підписання товаророзпорядчих документів і т. ін.).

Наведене стосується й тих випадків, коли правочин вчинений не представником юридичної особи з перевищенням повноважень, а особою, яка взагалі не мала повноважень щодо вчинення даного правочину.

(Абзац підпункту 3.4 пункту 3 із змінами, внесеними згідно з Постановою Вищого Господарського Суду від 17.12.2013 № 13)

Якщо керівник відособленого підрозділу юридичної особи мав відповідні повноваження, але у правочині помилково відсутні вказівки на те, що її укладено від імені юридичної особи, то ця обставина також не може бути підставою для визнання правочину недійсним. У таких випадках правочин слід вважати вчиненим від імені юридичної особи.

3.5. Відповідно до пункту «і» частини п'ятої ст.ст. 41 і 59 Закону України «Про господарські товариства» до компетенції загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю віднесено затвердження договорів, укладених на суму, що перевищує вказану в статуті товариства.

Цими нормами передбачено не укладення договорів, а їх затвердження. Тому якщо господарським судом буде з'ясовано, що статутом товариства з обмеженою відповідальністю право виконавчого органу цього товариства на укладення договору не обмежено, тобто такий орган уклав договір без порушення наданих йому повноважень, то сам лише факт незатвердження договору після його підписання не може бути підставою для визнання договору недійсним.

Відповідно до пункту 22 частини другої статті 33 Закону України «Про акціонерні товариства» до виключної компетенції загальних зборів акціонерного товариства належить прийняття рішення про вчинення значного правочину, якщо ринкова вартість майна, робіт або послуг, що є предметом такого правочину, перевищує 25 відсотків вартості активів за даними останньої річної фінансової звітності товариства. Тому вчинення значного правочину виконавчим органом товариства за відсутності такого рішення є підставою для визнання його недійсним, якщо правочин не було

схвалено в подальшому загальними зборами акціонерного товариства (стаття 241 ЦК України).

3.6. Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), за змістом частини першої статті 227 ЦК України є оспорюваним.

Ліцензія є необхідною для здійснення деяких видів господарської діяльності, зазначених у статті 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», а також у випадках, визначених Законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» тощо.

Правочин вважається вчиненим без ліцензії, якщо на час такого вчинення останню не отримано, або строк її дії закінчився, або ліцензію анульовано (відкликано), або її дію зупинено у передбачених законом випадках. При цьому не має значення, з яких причин була відсутня ліцензія, а також чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину. У разі коли на момент вчинення правочину юридична особа не мала ліцензії, а на час, коли правочин був виконаний або мав бути виконаний, вона ліцензію отримала, підстави для визнання правочину недійсним відсутні.

3.7. Необхідною умовою для визнання господарського договору недійсним як такого, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства (частина перша статті 207 ГК України), є наявність наміру хоча б у однієї з сторін щодо настання відповідних наслідків.

До господарських договорів, що підпадають під ознаки відповідної норми, слід відносити ті, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави і суспільства і спрямовані, зокрема, на:

використання всупереч законові державної або комунальної власності;

незаконне заволодіння, користування розпорядження (в тому числі відчуження) об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (статті 14, 15 Конституції України);

відчуження викраденого майна;

виробництво і відчуження певних об'єктів, вилучених або обмежених у цивільному обігу (відповідні види зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, іншої продукції, що має властивості, небезпечні для життя та здоров'я громадян, тощо);

виготовлення і поширення літератури та іншої продукції, що пропагує війну, національну, расову чи релігійну ворожнечу;

приховування від оподаткування доходів, інше ухилення від сплати податків;

виготовлення чи збут підробних документів і цінних паперів; незаконне вивезення за кордон валютних коштів, матеріальних чи культурних цінностей;

використання власного майна на шкоду інтересам суспільства, правам, свободі і гідності громадян.

Для прийняття рішення зі спору необхідно встановлювати, у чому конкретно полягала завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення господарського договору, якою із сторін і в якій мірі виконано зобов'язання, а також наявність наміру у кожної із сторін.

Наявність такого наміру у сторін (сторони) означає, що вони (вона), виходячи з обставин справи, усвідомлювали або повинні були усвідомлювати протиправність укладуваного договору і суперечність його мети інтересам держави і суспільства та прагнули або свідомо допускали настання протиправних наслідків. Намір юридичної особи визначається як намір тієї посадової або іншої фізичної особи, яка підписала договір, маючи на це належні повноваження. За відсутності останніх наявність наміру у юридичної особи не може вважатися встановленою.

За змістом частини першої статті 208 ГК України стягнення в доход держави одержаного чи належного за зобов'язанням здійснюється лише в тих випадках, коли завідомо суперечний інтересам держави і суспільства господарський договір був повністю або частково виконаний хоча б однією з сторін. Якщо за наявності наміру сторін договір не був виконаний, він визнається недійсним без застосування наслідків, передбачених цією статтею.

3.8. Цивільна правоздатність юридичної особи, за загальним правилом, є універсальною, тобто відповідна особа здатна мати

такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (частина перша статті 91 ЦК України), а відтак вправі вчиняти будь-які не заборонені законом правочини. Тому сама лише відсутність у статутних документах чи в положеннях, якими регулюється діяльність, зокрема, суб'єктів господарювання, записів щодо можливості здійснення ними певної діяльності та, відповідно, вчинення тих чи інших правочинів не тягне за собою визнання таких правочинів за їх участю недійсними.

Винятки із зазначеного правила встановлюються законом.

Так, статтею 86 названого Кодексу передбачено, що непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян, включаючи релігійні організації, профспілки тощо) можуть поряд із своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність за умов, що інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Отже, недодержання зазначених умов при вчиненні непідприємницьким товариством правочину є підставою для визнання останнього недійсним.

Здійснення певних видів підприємницької діяльності потребує відповідного ліцензування (див. також підпункт 3.6 пункту 3 цієї постанови).

3.9. За змістом статті 229 ЦК України правочин, вчинений під впливом помилки, є оспорюваним.

Під помилкою слід розуміти таке неправильне сприйняття стороною правочину предмета чи інших істотних умов останнього, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна вважати, що правочин не було б вчинено.

Помилка повинна мати істотне значення, зачіпати природу правочину або такі якості його предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. При цьому істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо усунути або їх усунення вимагає значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо. Обставини, з приводу яких помилилася особа, мають бути наявними на час вчинення правочину.

Обов'язок доведення відповідних обставин покладається на позивача.

Не вважається помилкою щодо якості продукції (товару, іншого майна) неможливість її використання або утруднення в її використанні, які сталися після виконання хоча б однією з сторін зобов'язань, що виникли з правочину, і не пов'язані з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка у мотивах правочину (тобто в обставинах, у зв'язку з якими особа вчиняє правочин) або незнання стороною правочину норм законодавства.

3.10. У вирішенні спорів про визнання правочинів недійсними на підставі статей 230-233 ЦК України господарські суди повинні мати на увазі, що відповідні вимоги можуть бути задоволені за умови доведеності позивачем фактів обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, тяжких обставин і наявності їх безпосереднього зв'язку з волевиявленням другої сторони щодо вчинення правочину.

Під обманом слід розуміти умисне введення в оману представника підприємства, установи, організації або фізичної особи, що вчинила правочин, шляхом повідомлення відомостей, які не відповідають дійсності, або замовчування обставин, що мали істотне значення для правочину (наприклад, ненадання технічної чи іншої документації, в якій описуються властивості речі).

Під насильством розуміється фізичний або психологічний вплив на особу, представника сторони правочину або його близьких з метою спонукання його до вчинення правочину.

Зловмисна домовленість – це умисна змова представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. У визнанні правочину недійсним з відповідної підстави доведенню підлягає не наявність волі довірителя на вчинення правочину, а існування умислу представника, який усвідомлює факт вчинення правочину всупереч інтересам довірителя, передбачає настання не вигідних для останнього наслідків та бажає чи свідомо допускає їх настання. Наслідком такого визнання, крім загальних наслідків, визначених статтею 216 ЦК України, є виникнення у довірителя права вимагати від свого представника і другої сторони,

зокрема, солідарного відшкодування збитків. При цьому представником не може вважатися орган юридичної особи, в тому числі її керівник, навіть якщо він діяв всупереч інтересам цієї особи: представництво в даному разі визначається за правилами глави 17 названого Кодексу.

Ознаками правочину, що підпадає під дію статті 233 ЦК України, є вчинення особою правочину на вкрай не вигідних для себе умовах (зокрема, реалізації за низьку оплату майна, що має значну цінність), під впливом тяжкої для неї обставини (наприклад, під загрозою банкрутства) і добровільно, тобто за відсутності насильства, обману чи помилки, можливо, навіть з ініціативи самого позивача.

Доведення того, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено або було б вчинено на інших умовах, покладається на позивача. Останній, крім повернення йому одержаного другою стороною, вправі вимагати відшкодування йому завданих збитків і моральної шкоди стороною, яка скористалася тяжкою обставиною.

3.11. Фіктивний правочин (стаття 234 ЦК України) є недійсним незалежно від мети його укладення, оскільки сторони не мають на увазі настання правових наслідків, що породжуються відповідним правочином.

Таким може бути визнаний будь-який правочин, в тому числі нотаріально посвідчений. Якщо сторонами не вчинено ніяких дій на виконання фіктивного правочину, господарський суд приймає рішення лише про визнання фіктивного правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі коли на виконання правочину було передано якесь майно, такий правочин не може розцінюватися як фіктивний.

Саме лише невчинення сторонами тих чи інших дій на виконання правочину не означає його фіктивності. Визнання фіктивного правочину недійсним потребує встановлення господарським судом умислу його сторін.

З урахуванням того, що фіктивний правочин не спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, він не створює цивільно-правових наслідків незалежно від того, чи він був визнаний судом недійсним.

У розгляді відповідних справ суд має враховувати, що ознака фіктивності має бути притаманна діям усіх сторін правочину. Якщо хоча б одна з них намагалася досягти правового результату, то даний правочин не може визнаватися фіктивним. Позивач, який вимагає визнання правочину недійсним, повинен довести, що всі учасники правочину не мали наміру створити правові наслідки на момент його вчинення.

Встановивши у розгляді справи, що певний правочин вчинено з метою приховати інший правочин (удаваний правочин), господарський суд на підставі частини другої статті 235 ЦК України має виходити з того, що сторонами вчинено саме той правочин, який вони мали на увазі, і розглянути справу по суті із застосуванням правил, що регулюють цей останній правочин. Якщо він суперечить закону, господарський суд має прийняти рішення про визнання його недійсним із застосуванням, за необхідності, відповідних правових наслідків.

3.12. У разі визнання недійсним кредитного договору, в якому виконання зобов'язання позичальника забезпечено заставою майна, а також у разі визнання недійсним договору застави, яким забезпечується виконання позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором, господарським судом застосовуються наслідки недійсності відповідного договору, передбачені статтею 1057-1 ЦК України, в тому числі у вигляді накладення арешту на майно, яке було предметом застави, за відповідною заявою кредитодавця; за змістом приписів статті 1057-1 ЦК України господарський суд зобов'язаний вирішувати питання щодо накладення арешту на майно у випадках, передбачених частинами другою і п'ятою цієї статті. При цьому не має значення, з яких причин (підстав) договір визнається недійсним.

Як накладення зазначеного арешту, так і його зняття здійснюється ухвалою господарського суду, винесеною згідно з частиною третьою статті 86 ГПК. Можливість оскарження відповідних ухвал окремо від рішення суду ГПК не передбачена.

3.13. За змістом положень Закону України «Про виконавче провадження» та Інструкції про проведення виконавчих дій, затвердженої Міністерством юстиції України від 15.12.99 № 74/5, державний виконавець здійснює підготовчі дії з метою проведення

прилюдних торгів, а самі прилюдні торги з реалізації майна проводяться спеціалізованими організаціями, з якими Державною виконавчою службою укладається відповідний договір (пункт 5.11 названої Інструкції).

З урахуванням правової процедури реалізації майна на прилюдних торгах, яка полягає в продажу майна, тобто в забезпеченні переходу права власності на майно боржника, на яке звернуто стягнення, до покупця – учасника прилюдних торгів, та особливостей, передбачених законодавством щодо проведення прилюдних торгів, у тому числі складання за результатами їх проведення акта про проведення прилюдних торгів, слід мати на увазі, що складання такого акта є оформленням договірних відносин купівлі-продажу майна на прилюдних торгах, а відтак є правочином, який може визнаватися недійсним у судовому порядку.

Предметом спору може бути як протокол відповідних торгів із зазначенням сторін та істотних умов, так і договір купівлі-продажу, якщо він укладався.

При цьому неоскарження позивачем у порядку статті 121-2 ГПК дій або бездіяльності органу Державної виконавчої служби під час виконання судового рішення не є підставою для відмови в задоволенні позовних вимог про визнання прилюдних торгів недійсними.

3.14. Саме лише визнання господарським судом недійсними установчих документів юридичної особи, а також прийняття господарським судом рішення про ліквідацію юридичної особи чи про скасування державної реєстрації не є підставою для того, щоб вважати недійсними правочини, вчинені такою юридичною особою з іншими особами до моменту виключення її з державного реєстру.

Проте у разі визнання у встановленому порядку недійсними установчих документів юридичної особи або скасування її державної реєстрації у зв'язку із здійсненням відповідної реєстрації на підставі загубленого документа, що посвідчує особу, або ж підставну особу – засновника юридичної особи та за наявності інших обставин, які свідчать про вчинення правочинів, що є предметом спору, з метою, завідомо суперечною інтересам держави і суспільства, укладені такою юридичною особою господарські зобов'язання

мають визнаватися недійсними згідно з частиною першою статті 207 ГК України незалежно від часу їх укладення.

Якщо у встановленому порядку буде з'ясовано, що господарський договір укладено юридичною особою з метою ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів або для легалізації коштів, набутих злочинним шляхом, суд має визнавати такі господарські зобов'язання недійсними за ознаками частини першої статті 207 ГК України.

3.15. У силу припису частини другої статті 548 ЦК України визнання правочину недійсним тягне за собою наслідки у вигляді визнання недійсними правочинів, спрямованих на забезпечення виконання зобов'язання, яке виникає з цього правочину, навіть якщо самі по собі вони відповідають вимогам закону. Виняток становить гарантія, оскільки згідно зі статтею 562 названого Кодексу вона не залежить від основного зобов'язання.

3.16. У вирішенні спорів про визнання недійсними договорів поруки на підставі того, що відповідний договір укладено без згоди боржника, господарському суду слід виходити з такого.

Згідно з приписами статей 553, 554 ЦК України договір поруки укладається кредитором і поручителем за зобов'язанням, яке забезпечується договором поруки. Що ж до боржника, то він стороною договору поруки не виступає, а є учасником у зобов'язанні, забезпеченому порукою.

Обов'язок кредитора або поручителя за договором поруки одержувати згоду боржника на укладення такого договору законодавством України не передбачений та не впливає зі змісту правовідносин поруки.

Відповідно відсутність зазначеної згоди не порушує й умов дійсності договору поруки та не є підставою для визнання його недійсним.

(Пункт 3 доповнено підпунктом 3.16 згідно з Постановою Вищого Господарського Суду від 17.12.2013 № 13)

* * *

4. Визнати таким, що втратило чинність, роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 12.03.99 № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» (з подальшими змінами і доповненнями).

5. Підпункт 20.5 пункту 20 Постанови пленуму Вищого Господарського Суду України від 24.10.2011 № 10 «Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам» викласти у такій редакції:

«20.5. У питаннях визначення підвідомчості і підсудності прав зі спорів про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними господарським судам слід враховувати викладене в пункті 1 Постанови пленуму Вищого Господарського Суду України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Кучер Віталій Орестович
кандидат юридичних наук

НЕДІЙСНІ ПРАВОЧИНИ
ТА ЇХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Навчальний посібник

Редактор *Г. А. Романова*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *Н. Я. Ганущак*

Здано до набору 05.06.2014 р. Підписано до друку 02.10.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Romans.
Віддруковано на різнографі. Умов. друк. арк. 19,99.
Наклад 100 прим. Зам. № 73-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
№ 2541 від 26 червня 2006 р.